

203 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 203

СВАРЛ ДВА

ВИЗАНТИСКЕ СЛИКЕ

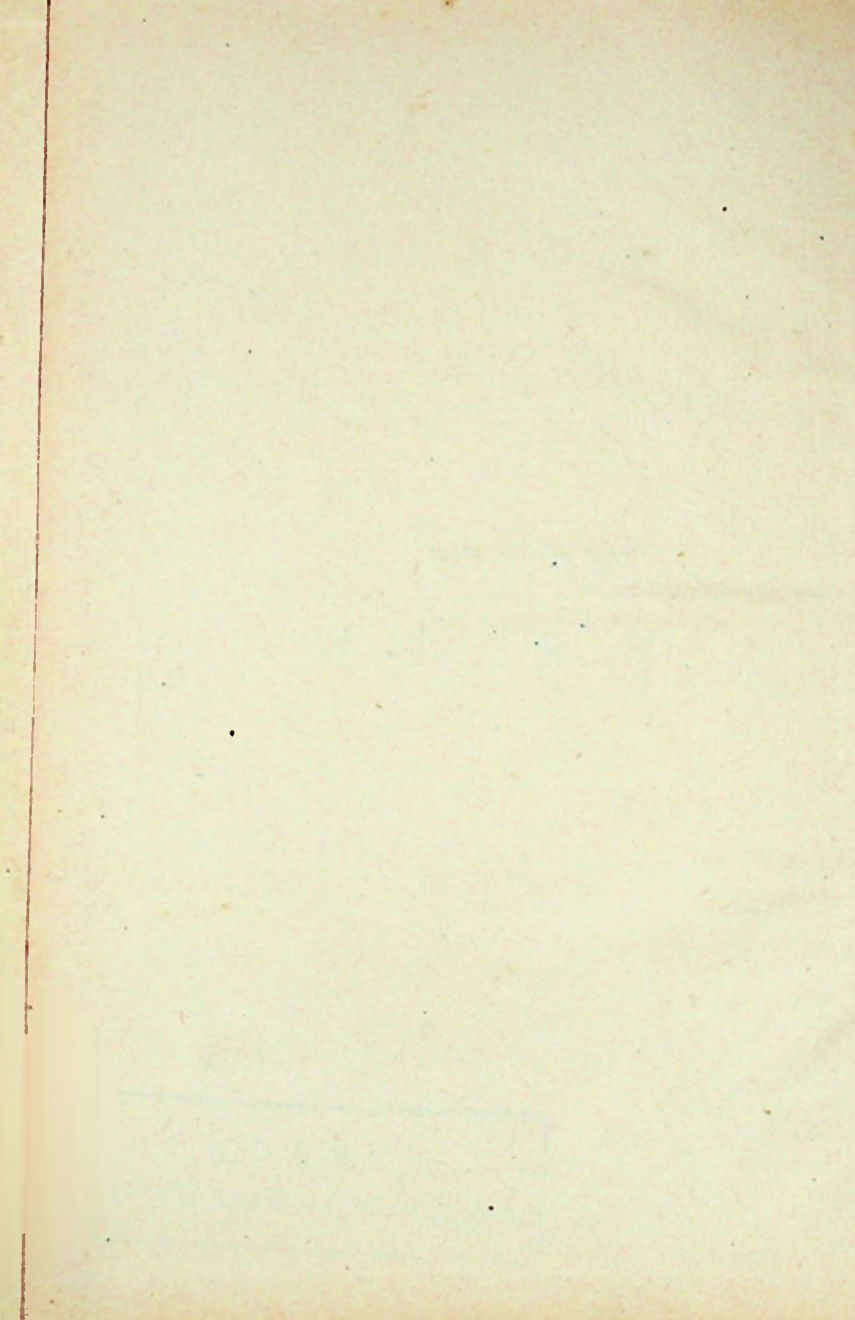
Страна 21.

246704

930.85(195.02)

П О К Л О Н

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ-БЕОГРАД

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXX. Бр. 203.

ШАРЛ ДИЛ

ВИЗАНТИСКЕ СЛИКЕ

Превела с француског
ОЛГА КОСАНОВИЋЕВА

ПРВА КЊИГА

Душан Симић

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „МЛАДА СРБИЈА“, УСКОЧКА 6-А.
1927

248 704
930.85(495 02)

Велики међународни византолошки конгрес, — први научни конгрес у нашој земљи, — који је одржан у Београду априла месеца ове године, изазвао је широк интерес за Византију и њену културу и њене утицаје на суседне народе. Сва наша стара историја, културна, политика и књижевна, у уској је вези са Византијом и не може се ни право разумети ни тачно изложити, ако се не обрати довољно пажње византиским студијама. Да заинтересује своје читаоце за те ствари, Управа Српске Књижевне Задруге решила се, да изда ове ванредно занимљиве *Византиске слике* Шарла Дила, једног од данас најбољих стручњака у византологији, писане с пуно укуса и књижевне амбиције, које су имале велика успеха у свима западним земљама. У овој првој књизи дато је десет тих слика; а за другу, где има говора и о нашим лицима, остављен је остали део слика, уз које ће доћи и један стручан предговор о њиховом писцу.

С А Д Р Ж А Ј

	СТР.
Живот једне византиске царице	1
Атенаида	19
Теодора	39
Царица Ирена	59
Једна византиска грађанка у VIII веку	85
Блажена Теодора	103
Романтичне пустоловине Василија Македонца	121
Четири женидбе цара Јава Мудрог	141
Теофана	169
Зое Порфирогенита	189

ВИЗАНТИСКЕ СЛИКЕ

Живот једне византиске царице.

I

У најудаљенијем делу царскога двора у Византији, иза дворана за стражу и одељења за примање, усред вртова пуних хлада и текућих вода који су га чинили, по речима једнога хроничара, као „неки нови Еден“, као „неки други рај“, дизало се приватно обиталиште грчких царева средњег века.

Описи византиских писаца допуштају нам још више да назремо какво је било то господско и раскошно пребивалиште, које су кроз векове улепшавали више покољења владалаца, и где су, далеко од светске вреве и досаде церемонијала, *василеуси*¹⁾, представници Бога на земљи, налазили доколице да опет постану људи. Свуда је био сам скупочени мрамор, сам сјајни мозајик. У великој дворани Нове Палате коју је саградио Василије I, изнад величанствене колонаде у којој се наизменично ређао мрамор и црвени оникс, велике композиције, споменици оног световног сликарства које византиски господари нису презирали толико колико се мисли, представљале су владара где седи на престолу међу својим победоносним војводама, и причале славну епопеју његове владавине, „херкулске радове василеусове“, како каже један савремени писац, „његову бригу за срећу својих поданика, његове напоре на бојном пољу, његове Богом дате победе“. Али је нарочито царска спаваћа соба била, изгледа, право чудо од лепоте. Под високом таваницом посутом златним звездама, где се, насликан у мозајку зелене боје, сијао крст, символ спасења, раскошни украси китили су све делове про-

¹⁾ Цареви.

стране одаје. На поду поплочаном мозајиком, у средишњем медаљону, налазио се један паун са сјајно црвеним перјем, а по угловима, четири орла — царска тица — била су представљена у оквирима од зеленог мрамора, раширених крила, готови да полете. По дну зидова, плочице од мозајика чиниле су као неки перваз од цвећа; више горе, на јасно златној основи, други мозајички представљали су, у сјајном, свечаном оделу, целу царску породицу: Василија, како седи на престолу, с круном на глави, поред њега његову жену Евдокију, и око њих поређане, онакве од прилике какви се могу видети на изгледелним минијатурама једног лепог рукописа Народне Библиотеке, њихове синове и кћери, држећи у руци књиге, на којима су биле исписане побожне изреке из Светог Писма; сви су озбиљно пружали руке ка искупилачком знаку крста, и дуги натписи, исписани по зидовима, призивали су на династију божји благослов и молили за њу обећање царства небесног.

Даље, у одељењима Бисера, била је летња спаваћа соба владалаца, са златним сводом на четири мраморна стуба, са облогама украшеним призорима из лова, у мозајичку, и која се, на две стране, отвара на кроз галерије са стубовима према свежини вртова. Ту је била, у одељењу које се звало Кариско, јер је цело било саграђено од кариског мрамора, зимска спаваћа соба, заклоњена од јаких ветрова који су дували с Мраморног Мора; ту је била царичина гардероба, поплочана проконеским мрамором, и сва украшена живописима који су представљали слике из Светог Писма. Била је парочита царичина спаваћа соба, дивна дворана чији је мраморни под изгледао као „живада прошарана цвећем“, и чији су зидови, обложени порфиром, зеленом тесалиском бречом, белим кариским мрамором, давали тако срећан и тако редак склад боја да је одаја добила име дворане Музикоса или Хармоније. Било је још одељење Љубави, и одељење Пурпура, где је предање захтевало да долазе на свет деца цар-

ске породице, она која су се због тога звала „порфирородни“. И, једном речју, свуда је била велелепност врата, од сребра или од слонове кости, пурпурних завеса које клизе по сребрним шинкама, ћилимова везених златом, на којима су биле представљене баснословне животиње, великих златних полијелеја обешених о сводове кубета, скупоцених ствари фино украшених уметаним плочицама од седефа, слонове кости и злата.

У том величанственом обиталишту, сред свога двора од евнуха и жена, далеко од сјајних нарада церемонијала, далеко од хучне узрујаности престонице, живела је у тихом миру цветних вртова, крај јасног жубора водоскока, она чији бих живот хтео овде да опишем „слава пурпура, радост света“, како ју је поздрављао цариградски народ, „благочестива и пресрећна Августа, насилна која воли Христа“, како ју је називао протокол, једном речју, царица Византије.

II

Живот који су водиле владарке Источног Римског Царства обично се представља у доста нетачној светлости. По неком несвесном спомињању на појмове који су, у старој Грчкој, у средњовековној Русији, на муслиманском Истоку кроз сва времена, одредили положај жене, византиске се царице радо сматрају као вечите малолетнице, и вечите затворенице, строго ограђене у гинекеју,¹⁾ притешњене евнуховом сабљом, које пуштају у своју близину само жене, „људе без браде“, како се говорило у Византији, и старе свештенике, које се показују у публици само у врло ретким свечаностима, и то строго покривене, да се заклоне од радозналих погледа, које држе у страни свој женски двор, брижљиво одвојен од василеусовог, које живе, једном речју, у том хришћанском друштву животом муслиманског харема.

¹⁾ Одељење за жене.

Иако је јако распрострањено, то мишљење које је створено о царском животу може се прилично спорити. Мало је држава начинило жени више места, дало јој знатнију улогу, осигурало јој шири утицај на политику и судбину владе, него што је то чинила византиска царевина. То је, као што су право приметили, „једна од најистакнутијих црта грчке историје у средњем веку“.¹⁾ Не само да су многе царице својим дражима и надмоћношћу свога ума вршиле на своје мужеве свемоћан утицај: то би мало шта доказало, и све султаније-љубимице чиниле су то исто; него су се у монархији, коју је је основао Константин, готово кроз све векове историје сретале жене које су често саме владале, које су још чешће самовласно располагале круном и стварале царева. Ништа није недостајало тим владаркама, ни велелепност церемонија којом се испољава спољни сјај моћи, ни свечани чиновни влади којима се потврђује њена стварност. Чак до унутрашњег живота гинекеја налазе се трагови свемоћи којом се законито користила једна византиска царица; а у њеном јавном животу, у политичкој улози коју су јој признавали људи њенога времена, та се свемоћ још видније истицала. И зато ће онај ко хоће да позна и да разуме друштво и цивилизацију Византије, имати можда доста нових ствари да научи у животу ових далеких и заборављених царица.

III

У пространим одељењима која су чинила царски гинекеј, царица је владала као неограничена господарица. Као и цар, и она је имала, да је прати и служи, многобројну послугу од жена и дворских великодостојника. На челу њене куће био је један начелник или велики коморник, врховни старешина коморника, референдара, вратара, церемонијал-мајстора, придодатих на личну службу василисе, и који

¹⁾ Rambaud, *Impératrices d' Orient* (Revue des Deux Mondes, 1891., t. I, ст. 829).

су сви, као и копљаници или протоснатари који су бдили над њеном личношћу, били брижљиво бирали међу дворским евнусима. За службу при столу, царица је имала, као и цар, свога великог столоравиатеља и свога великог пехарника. На чело њених жена била је постављена велика двороправитељица, обично одликована високим достојанством патрицијке с појасом и која је управљала уз помоћ надзорнице царицине гардеробе, безбројном војском дворских дама, коморкиња и дружевница. Цар је обично сам водио бригу о постављењу особа које треба да буду придодате на службу Августу, и он је за себе задржавао искључиво право да својом руком преда великој двороправитељици знаке њенога достојанства и да прими заклетву нових дворских госпођица. Али је већини службеника гинекеја царица преко тога давала какву особену инвеституру, да би сасвим показала да они њој припадају. И мада су, на дан свога постављења, обукавши званично одело свога звања, златну тунику, бели плашт, високу капу у облику куле, *прополами*, са које је висео дуги бели вео, василисине жене биле извештене од начелника, да морају имати у срцу страх господњи и задржати искрену верност, потпуну оданост василеусу и Августу, може се с разлогом веровати да су оне, кад једном буду примљене у царичину собу, брзо заборављале цара да сасвим припадну владарки.

Сигурна у верност својих службеника, царица је, у своме гинекеју, била неограничена господарка свих својих дела, и према своме карактеру и темпераменту, разио искоришћавала ту слободу. За многе од тих лепих царица старање о њиховом оделу било је једно од главних занимања. Кажу да је Теодора, кокетна и лукава, претерано водила бригу о својој лепоти: да би јој лице било одморно и љупко, она је продужавала спавање до неко доба; да би својој кожи сачувала сјај и свежину, купала се често и дуго; волела је блесак свечаног одела, сјај великих плаштова од љубичастог пурпура ве-

зеног златом, блистав накит, драго камење и бисер знала је да је њена лепота најбоље јемство за њену свемоћ. Друге су биле простије у своме облачењу. Зое је, изван великих дворских церемонија, носила само лаке хаљине које су лепо стајале њеној плавој лепоти; али зато је она волела мирисе и косметике, и њено одећење, где је лети као и зими буктала велика ватра која је служила за спразњање паста и аромата, личило је помало на лабораторију каквог алхемичара. А друге су најзад, одбацујући то претерано улепшавање, више волеле, како каже један савременик, „да се оките сјајем својих врлина“, а „косметичку вештину драгу Клеопатри“ сматрале за ситну и достојну презирања.

Неке су, као Теодора, држале да је укусно спремљен сто преимућство нераздвојно од највише власти; друге су мало трошиле на себе и нарочито налазиле задовољство да гомилају новац у огромне касе. Многе су биле побожне: молитве, дуга стајања пред иконама, озбиљни разговори са калуђерима који су били на гласу са свога строгог живота, испуњавали су много часова у животу једне царице. Многе су волеле и књижевност. Оне су око себе скупљале читав круг књижевника, који су за њих писали дела у прози или у стиховима, увек издашно награђивани; каткада чак, неке од ових царица, једна Атенанда, једна Евдокија, нису сматрале испод достојанства да и саме пишу, а поглавито владаркама из династије Комнена остао је заслужени глас образованих и учених жена. Друге су налазиле више задовољства у грубим шалама дворских будала и мимичара, и саму велику Теодору, тако умну поред свега тога, забављало је каткад, са њеном урођеном генијалношћу за режирање, да приреди, често на рачун својих гостију, забаве доста сумњивог укуса. Најзад, дворске и љубавне сплетке заузимале су много места у животу тих жена и од гинекеја чиниле једно место које је задавало бриге и самоме цару.

Не треба заиста мислити да је једна византи-

ска царица делила све своје време на молитве, облачење, примање, гозбе и свечаности. Често су узвишеније бриге узнемиравале мозак тих владарки, и не једанпут се утицај гинекеја осетио на раду владе. Августа је имала своју личну имовину, којом је управљала како је она налазила за добро, не питајући па чак и не извештавајући василеуса; она је имала своју личну политику, и не ретко та се политика доста рђаво слагала са вољом владара. Што је још занимљивије, и што мало изненађује у једној тако апсолутистичкој монархији, у многим питањима цар је василиси остављао потпуно одрешене руке и често чак није ништа знао што се код ње догађа. И зато је гинекеј сакривао чудне или страшне тајне. Кад је Антим, цариградски патријарх, јако осумњичен за јерес, позван пред сабор, искључен из цркве, и од Јустинијана осуђен на прогонство, он је у самом двору, у Теодорином одељењу, нашао уточишта. С почетка се мало зачудише наглом нестанку прелата; затим га заборавише, мислећи да је умро. И било је велико запрепашћење кад доцније, по смрти царичиној, нађоше патријарха у дну гинекеја: он је провео дванаест година у том тајном склоништу, а Јустинијан никад ништа о томе није сазнао, и — што је можда још више за дивљење — Теодора никад није издала своју тајну.

У гинекеју се исто тако сковала завера у којој је као жртва пао цар Нићифор Фока. Теофана је могла примати своје саучеснике а да цар ништа не посумња, увести наоружане заверенике у женско одељење, и тако их добро сакрити да, кад је владалац, извештен у последњем часу, једним нејасним писмом, о завери која прети његовом животу, наредио да се претресе гинекеј, нису нашли никога и мислили су да их је неко обмануо. Два сата доцније, по једној бурној ноћи, вођа завере буде и сам подигнут у тричаној корпи, у царичино одељење, и василеус, изненађен без одбране у својој соби, паде, са лубањом процењеном једним страшним ударом мача, и са телом прорешетаним ранама.

Свакојако, из ових изузетних чињеница не би требало изводити сувише опште закључке. Али оно што је много значајније то је да се између мушког двора царевог и владаркиног пребивалишта никако нису дизале, као што се и сувише верује, непрелазне преграде. Као што су Августине госпође примале из василеусове руке, у присуству свих људи са двора, инвеституру свога достојанства, тако је василиса у своја приватна одељења пуштала многе великодостојнике који никако нису припадали безопасној категорији „голобрадих службеника“, па и сама етикета, она византиска етикета коју нам сликају као тако строгу и тако претерано чедну, отварала је, извесних свечаних дана, широм, готово непристојно, врата гинекеја.

Кад је, три дана после свадбе, нова царица излазила из брачних соба да иде у купатило у палату Магнаур, двор и грађанство стајали су у реду дуж путева по вртovima кроз које је пролазила свита. И кад би, за слугама које су разметљиво носиле чаршаве, кутије с мирисима, ковчежиће и судове, прошла василиса, у пратњи три дворске госпође које су у руци држале, као знамење љубави, црвене јабуке украшене утиснутим бисером, механичке оргуље би засвирале, народ би пљескао, дворски лакрдијаши би избацивали досетке, а државни великодостојници пратили би владарку до уласка у купатило, и чекали је код врата, да је затим свечано отпрате до брачне собе.

Кад би, неколико месеци доцније, царица дала василеусу сина, осам дана после детињег рођења, цео би двор продефиловао испред нове породиље. У спаваћој соби, превученој за ту прилику ћилимима извезеним златом, и свој блиставој од пламена безбројних полијелеја, млада жена је лежала у постели покривеној златотканим покривачима: поред ње је била намештена колевка где се одмарао млади наследник престола. И једно за другим, начелник је уводио код Августе људе царске куће, затим, сваку по реду старешинства, жене великих двор-

ских достојанственика, све до удовица високих чиновника, и најзад сву аристократију царевине, сенаторе, проконзуле, патриције, разне официре; и сваки је редом, поклонивши се пред владарком, честитао и спуштао крај постеље какав мали поклон за новорођенче.

То баш нису, као што се види, харемски обичаји; и пред таквим призорима, има ли заиста основа увек говорити о строгом заточењу у гинекеју и о несавитљивој крутости византиског церемонијала?

IV

Али живот византиске царице није цео пролазио међу уским границама њеног приватног одељења. И сам протокол давао јој је место у јавном животу, и одредио јој, поред василеуса, улогу у званичним парадама и у управљању монархијом.

Зна се каква је била, у животу једног византиског цара, важност дворских церемонија. Једно од најзанимљивијих дела које је из тога удаљеног доба дошло до нас, једно од оних који пред нашим очима најбоље оживљавају чудне и живописне изгледе тога ишчезлог друштва, *Расправа о церемонијама*, коју је око половине X века саставио цар Константин VII, цело је посвећено описивању литија, светковина, аудијенција, ручкова, које је једна тешка и несавитљива етикета наметала владоцу као праве дужности. Мада су се о том питању, као и о толиким стварима које се односе на ту тако слабо познату Византију, стекле доста озбиљне заблуде, и мада се нарочито јако преувеличава терет којим је церемонијал натоварио плећа владаочева — један свети Луј, па чак и један Луј XIV сигурно су чешће ишли на службу него василеус, — ипак је извесно да су те званичне светковине сачињавале добар део царскога посла. А царица му је у томе стално била другарица. „Кад нема Августе“, каже један византиски историчар, „немогуће је прослављати светковине и давати гозбе које прописује етикета.“

Тако је у јавном животу монархије царица

имала своју улогу и као свој део краљевства. Њој је цар, наравно, одмах с почетка предавао готово све што се односило на женски део двора. О ускршњим празницима, док је, у Светој Софији, василеус примао царске великодостојнике, који су с поштовањем прилазили, из усмене на васкрселога Христа, да му даду пољубац мира, на галеријама Велике Цркве, нарочито одређеним за жене, царица, седећи на престолу, окружена својим дворанима и гардом, примала је са своје стране, по истом реду старешинства по коме су њихови мужеви пролазили поред цара, жене великих чиновника, све оне којима је дужност њихових мужева давала место у двору; и све, у свечаном оделу, са прополомом на глави, телом покривеним свилом, адиђарима и златом, долазиле су, редом, да пољубе Августу.

Све нове и нове свечаности непрестано су доводиле пред царицине ноге тај сјајни женски батаљон. У новембру, о празнику Брумалијаг старом заостатку неког древног незнабожачког празника, василеус, у порпурној одаји, делила је женама са двора богате свилене тканине, а у вече, у великим свечаним дворанама, она их је позивала на сјајне гозбе, где су певачи из Свете Софије и из Светих Апостола певали спевове састављене у част Августе, где су глумци и дворске будале забављали скуп својим играма, где су представници циркуских странака и неколико највиших државних великодостојника изводили при крају обода, пред владарком и њеним гостима, неку лагану и озбиљну игру при буктињама. И царица је још, кад би стране владарке долазиле у посету византиском двору, помагала цару при дочеку који им је бивао приређиван. Као и василеус, и она их је примала у аудијенције; позивала их је на ручак са женама из њихове свите; обасипала их поклонима и предусретљивошћу. Тиме је она на извештај начин учествовала у спољној политици монархије, и од љубазности њенога пријема зависили су многи успеси царске дипломатије.

Али протокол није ограничавао званичну улогу царичину само на женска примања. Она је често још непосредније помагала цару, своме мужу. На Цвети, она је с њиме седала за сто међу сенаторе и високе чиновнике позване на царску гозбу. Увршћена етикетом у све обредне поздраве којима је народ имао обичај да пресрета своје владаре, слављена чак каткада и у сировицама написаним нарочито за њу, она се нимало није бојала да се јавно покаже поред василеуса. У Хиподрому, на дане великих трка, пред Светом Палатом, кад су се вршиле извесне политичке церемоније од велике важности, маса је невала речи као ове: „Богом увенчани цареви, појавите се с Августамa,“ и још: „Супружници Богом штићени, василеусе и ти, славопуриура, дођите да обасјате ваше робове и да обрадујете срца нашега народа,“ и још: „Појавите се, царице Римљана:“ све изрази који не би имали никаква смисла, кад се владарка, у те дане, не би појавила у ложи циркуса или на балкону палате. И обичај је тако мало захтевао да се царица ограничи на унутрашњост царскога двора, да се она много пута појављује публици чак и без пратње царева. Тако, она иде без њега у Свету Софију на свечану литију, без њега улази у престоницу, излази пред њега кад се он враћа с војног похода. То је зато — и то објашњава велику политичку улогу коју је могла тако често играти — што је византиска василиса била нешто више него жена и другарица василеусова. Од дана кад седне на цариградски престо, она је својом личношћу представљала потпуну царску власт.

V

У Византији нису обично, као у нашим данашњим државама, политички разлози одлучивали о царевом избору жене. На један чудноватији и доста настран начин владар је понајвише налазио ону којом треба да се ожени.

Кад је царица Ирена хтела да ожени свога

сина Константина, она је по целом царству разаслала гласнике којима је дужност била да пронађу и доведу у престоницу најлепше девојке из монархије. Да би ограничила њихов избор и учинила им посао лакшим, владарка се постарала да утврди године и стас које треба да имају кандидаткиње за василеусову руку, а исто тако и величину ципеле коју треба да обуку. Са тим упутствима, изасланици пођоше на пут, и путујући стигоше једно вече у једно село Пафлагоније. Видећи из далека једну велику и лепу кућу која је изгледала да припада каквом богатом газди, они решише да ту преноће. Рђаво су наишли: човек који је ту становао био је светац, али делећи милостињу сиромасима, потпуно је био пропао. Он ипак срдечно дочека цареве пуномоћнике, и зовну своју жену: „Сприми нам, рече, добру вечеру.“ А ова, врло сметена, одговори: „Како ћу? ти си тако добро управљао твојом кућом да немамо више ни једнога комада живине у живинарнику“. — „Иди“, одговори светац, „заложи ватру, спреми велику трпезарију, понови стари сто од слонове кости: Бог ће се побринути за нашу вечеру“. Бог се заиста побринуо: и како на крају вечере изасланици, врло задовољни како су их почастили, љубазно запиташе старца о његовој породици, пађе се да има баш три унукe на удају. „У име Богом увенчаног цара“, викнуше тада пуномоћници, „нека се покажу“, јер је василеус заповедио да у целом римском царству не остане ни једна девојка коју ми не би видели.“ Оне се појавише; биле су врло љупке; и баш једна од њих, Марија, имала је године које су се тражиле, жељени струк, и величину ципеле по захтеву.

Очарани својим проналаском, гласници поведоше целу породицу у Цариград. Тамо је већ било сакупљене једно туце других младих девојака, све врло лепе, и већина из племићских и богатих породица. Зато су те лене особе с почетка гледале новодошавшу с нешто презирања, и како ова, која није била нимало глупа, рече једнога дана својим

другарицама: „Другарице, да дамо једне другима обећање. Нека се она између нас којој Бог буде дао да влада, обавезе да ће се заузимати да удоми друге.“ кћи једнога стратега одговори јој с висине: „О, што се мене тиче, ја сам најбогатија, из најотменије куће и најлепша; цар ће зацело мене узети. Ви друге, сироте девојке без предака, које имате само своје лепо лице, слободно можете напустити сваку наду.“ По себи се разуме да је та презрива особа била кажњена за своје презирање. Кад су се кандидаткиње појавиле пред царицом, њеним сином и првим министром, рекоше јој одмах: „Ви сте дивни, госпођице, али не бисте били добри за цареву жену.“ Марија, напротив, одмах освоји срце младога владара, и он њу изабра.

Такав је био, као што би могле показати и друге сличне анегдоте, уобичајени начин на који су се бирале византиске царице, осим ако се, што је још простије, владар не би занео каквом лепом пустоловком, као што је то био Јустинијанов случај с Теодором. По томе се у сваком случају види да василеуси нису преко мере полагали на племићско порекло, и да им је једна лепа жена увек изгледала довољно пристојна царица. Али су исто тако свечани обреди који су пратили крунисање и венчање били довољни да будућој владарки даду сасвим нов карактер, и да од јучерање сиромашне девојке начини једно биће више него људско, живо оваплоћење свемоћи и божанства.

Нећу у појединостима описивати велелепни церемонијал — све византиске свечаности личе по мало једна на другу у своме једноликом сјају — по коме је младој жени, уведеној, са велом на челу, у велику дворану Августејона, цар својом руком облачно пурпурну хламиду коју је претходно патријарх благословио и по коме ју је василеус крунисао круном са трепезицима од дијаманата, ни дворско примање које се затим обављало у дворској цркви Св. Стевана, ни венчање најпосле, кад је патријарх/metao венчану круну на главу супружника. Од тих

заплетених обреда довољно ће бити ако се знамте неколико симболичких чинова, неколико карактеристичних покрета, који износе на пуну светлост колико је владалачког достојанства садржавала у себи славна титула византијске царице.

Ево одмах једног доказа: венчање долази после крунисања, не пре њега. Није царица зато имала удела у царској свемоћи што је његова жена; није то био одблесак власти њенога мужа који пада на њу. Чином који претходи венчању и независан је од њега, она прима владарско достојанство, и то достојанство на које је она, као и цар, уздигнута божјим избором, потпуно је једнако с царевим. То је толико истина да нову царицу народу и не представља цар. Кад јој је полагање круне на главу дало највишу моћ, она одлази, не у пратњи владара, већ праћена само својим дворанима и својим женама; лагано, кроз редове које су за њен пролаз начинили гврдисти, сенатори, патрицији, великодостојници, она пролази одећенима палате, и неће се на терасу испод које стоје на окупу велика државна тела, војници и народ. У своме богатом царском оделу које блешти од златнога веза, она се показује својим новим поданицима и они је свечано признају. И пред њом се спуштају заставе, великани и гомила падају ничице, с челом у прањини, чује се прописно клицање страже. Она, врло озбиљна, држећи у руци две воштанице, поклони се прво пред крстом, затим поздравља свој народ, док се њој неће једнодушан узвик: „Спаси, Боже, Августу!“

Ево и другога примера. Свакојако, крунисање василисе обавијено је мало већом тајанственошћу него царско: уместо да се прослави под сводовима Свете Софије, оно се врши у самоме двору. Али не треба мислити да је то последица извесних појмова, такозваних византијских, „који су, বলে, жени плагали један затворенички живот, и нису се слагали са сувише светским парадама“. У ствари, цео двор, жене и људи, присуствују томе крунисању; и кад затим, по свршеној церемонији, цар и царица

примају честитања у цркви Светога Стевана, то нису као што се каткад верује, два засебна примања, једно за људе код василеуса, друго за жене код Августа. Седели једно поред другог на својим престолима, владар и владарка гледају како једно за другим испред њих пролазе, прво сви људи, затим све жене са двора; и свако, човек или жена, пошто је уведен, придржан испод руке од два достојанственика, клекао би и обгрлио колена цару и Августу.

А ево и последње црте. Изишавши из Светог Стевана, по обављеном венчању, супружници, у пратњи целог двора, људи и жена, одлазе брачној соби. На њиховом пролазу, народ стоји у редовима и поздравља својим жељама нову василису. „Добро дошла, Августа Богом изабрана! Добро дошла, Августа Богом питићена! Добро дошла ти која крајини пурпур! Добро дошла, ти коју сви желе!“ И гомила се пушта чак до брачног одељења, до испред царске златне постеле, и младици ту морају понова да слушају њено клицање и њене жеље за слогу и срећу. И најзад у вече, о свадбеној вечери, највећа дворска властела — они који се зову цареви пријатељи — и највеће госпође, вечерају сви заједно, у триклиннику Деветнаест Постела, са царем и царицом. И оно што нарочито изненађује у свему томе церемонијалу, то је у коликој се мери људи и жене налазе приближени на томе двору за који се каже да је изгледао тако строг, и колико је мало затворенички живот те царице, којој сам протокол налаже, као први чин њеног владалачког позива, да покаже своје лице целој сакупљеној Византији.

Свакојачко, треба се чувати да се у тим претпоставкама не претера. У овим тугаљивим питањима етикета и обичаји мењали су се, наравно, према времену. Изгледа да, крајем IX и у X веку, можда под утицајем муслиманског Истока, један строжији церемонијал ревносније затвара царицу у гинекеј, увија је у више велова, мање је радо позива да се појављује у јавним свечаностима. Али, између V и

IX века, не гледа се на то, и кад, од краја IX века, Византија долази сваким даном у ближи додир са Западом, кад западњачке принцезе седоше на Константинов престо, строгост етикете, ако је икад и постојала, сасвим попусти, и од тада стари церемонијал пада у прашину.

И ако се најзад хоће, једним последњим примером, да обухвате у потпуности сва права која су закони и обичаји давали једној византиској царици, ево још једне чињенице која је необично карактеристична. Кад, 491 г., умре цар Зенон, његова удовица, царица Ариана, узевши власт чврстом руком, оде из царске палате у циркус, праћена дворским и државним великодостојницима, и стојећи у царској ложи, у свечаном оделу, одржа беседу народу сакупљеном у Хиподрому. Она му рече да ће се, по њеној заповести, састати Сенат и великодостојници, и уз припомоћ војске, под председништвом владарке, одредиће покојнику наследника. И заиста, тај највиши савет царевине састаде се у палати, али му је прва брига била да самој Ариани преда право да изабере новог цара. Ма како чудноват изгледао тај поступак, треба се добро чувати да се у њему види ништа револуционарно. Августа, којој од дана њеног крунисања законито припада највиша власт, законито је искоришћава у свој њеној потпуности и предаје је коме јој се свиђа. Народ који је једногласно бира признаје изрично њена права. „Теби, Августа Ариана, виче гомила, припада царско достојанство“, и искусни министар који је у VI веку саставио законик церемонијала из кога је ова прича позајмљена, подвлачи како питање наследства необично доводи у забуну „кад, вели, нема Августе или цара да обави преношење власти.“

И зато, у сваком чину који може да прениачи владу монархије, избору или придружењу једнога василеуса, василиса се увек званично појављује, показујући се у Хиподрому, беседећи народу, енергична и предузимљива, а нико се не чуди, пити

помишља да се саблажњава. Имајући неограничену власт, она може по својој вољи да бира цара, да управља као регенткиња у име своје малолетне деце, или да сама влада. У време кад би германски Запад с негодовањем гледао жену на престолу, источњачка Византија је без побуне признала и примила једну владарку која се, у својим званичним актима, гордо називала, као какав човек, „Ирена, велики василеус и аутократор Римљана“.

Византиске минијатуре сачувале су нам слике многих ових далеких царица. Оне по спољашњости показују доста разноврсне типове, и заиста све расе, све народности давале су царице Византији, Европа и Азија, Кавказ и Грчка, Цариград и провинције, Сирија и Угарска, Француска и Немачка, чак до варварских племена Казарије или Бугарске. У моралном погледу не представљају оне мање дубоке разлике; „међу овим Августима“, како су лепо казали, „било је свих типова жена који се могу замислити: жена политичара, као Теодора или као Ирена Атињанка; књижевница као Евдокија или Ана Компена; љубавница као Зое Порфирогенета, и других, пуних чистоте и побожности, као њена сестра Теодора; и других, које су мислиле само како ће пронаћи сложене мирисе, префињеност у намештању, вештину у избору одела и украса главе, да би учиниле преврат у женској отменој Византији; онаких о којима се није говорило и онаких о којима се сувише говорило; онаких чија су се врата отварала само калдућерима мученицима и ревносним свештеницима; оних које су примале онсенаре и врачe, и оних кроз чији се прозор с времена на време пуштао какав човек зашивен у џак, кога би прогутали ћутљиви таласи Босфора“. Не треба се дакле, ако хоћемо да их добро познамо, више заваравати сјајном једноликошћу царског одела у које су оне обучене него што се треба обманјивати строгом спољашњошћу церемонијала по коме је изгледало да је уређен њихов живот. Њихове су душе различите,

и разне су такође улоге које су оне играле: и тиме управо оне заслужују нашу пажњу.

У историји једног ишчезлога друштва, оно што највише мора привући пажњу, никако нису велики ратни подвизи, ма како живописно изгледало причање тих догађаја, нити преврати двора и касарне ма како трагично изгледала њихова слика. Оно што се треба потрудити и изнаћи, јер нас много више учи о томе друштву, то су многоструки изгледи свакодневног живота, то су разни начини живљења и мишљења, то су нарави, обичаји, то је једном речју цивилизација. На све то живог једне византиске царице баца може бити доста пове светлости; и ако додамо да су нам поред тих слика царица, доста добро позната и понека велика госпођа, и понека византиска грађанка, тако да бисмо их могли насликати. Можда ће се сматрати, ако покушамо да ове ликове жена ставимо у њихов историски оквир, ако се потрудимо да успоставимо средину у којој су живеле, да нећемо учинити једно сасвим бескорисно дело. Из ових истраживања, на изглед нешто посебних, издвојиће се неколико општијих погледа, неколико доста живих и доста живописних слика тога византиског друштва тако удаљеног и тако слабо познатог.

А т е н а и д а.

I

7. јуна 421. г., благочестиви цар Теодосије, који је имао тада око двадесет година, оженио се једном младом девојком, пореклом из Атине, где је њен отац предавао на Университету. Рођена у незнабожачкој вери, она је, да би се попела на цариградски престо, примила хришћанство, и у исто време, на дан свога крштења, променила је своје лепо име Атенaide за име, приличније једној царици, и хришћанскије, — Евдокија.

Како је дошло до тога доста чудноватог брака између мале незнамне паланчанке и свемоћног вассилеуса? Објашњење је просто. То је брак из љубави, чију су нам романтичну историју византиски хроничари љубавно испричали. Од дана кад је млади Теодосије дошао до година зрелости, он је помишљао на женидбу. Он је досађивао својој старијој сестри Пулхерији, која га је однеговала и владала царством у његово име, и трагао је да му нађе жену. Мало га се тицало да ли ће бити високога рода; мало га се тицало хоће ли бити богата; али је хтео да буде лепа, ненадмашне лепоте, и таква каквој Византија никад није видела равне. И Пулхерија, да би угодила младичу, тражила је по свему источном свету, не напавши жељеног савршенства, а с њоме је Паулин, пријатељ из детињства и повереник царев, исто тако тражио, док их једна неочекивана околност наведе на жељену лепоту.

Један професор атинског Университета, Леонтије, имао је два сина и једну кћер. То је био бо-

гат човек. Али, умирући, он завешта, по некој доста чудноватој ђуди, цело имање својим синовима, Валерију и Гезију, „Мојој премилој кћери Атенанди“, писао је он у своме тестаменту, „наређујем да се изброје сто златника. Да се провуче у животу, она ће имати добру срећу — радије би превели: луду срећу, — која је изнад среће свих осталих жена“. Узалуд је Атенанда преклињала браћу да јој даду њен део очевине; она је морала оставити породични дом и потражити склониште код једне сестре њене мајке, која је одведе у Цариград, где је живела друга њена тетка, Леонтијева сестра. Те две жене наговорише Атенанду да у царској палати потражи заштите против браће, и она буде примљена у аудијенцију код Августе Пулхерије. Атенанда је имала двадесет година. Била је изванредно лепа, доста висока, и дивно скројена; плава коврџава коса уоквиривала јој је лице зрачним венцем и истицала сјај њене беле коже; имала је лепе очи, умне и живе, које су се скромно обарале, чист грчки нос, љубак и отмен ход. Уз то је лепо говорила; она је изврсно изложила предмет своје жалбе. Пулхерија, одушевљена, била је одмах освојена. Она постави младој девојци неколико питања о њеној породици, о њеном прошлом животу, и брзо отрча своме брату да му каже какво је чудо пронашла. Теодосије, врло узбуђен, и већ сав очаран самим описом Атенанде који му је сестра дала, замоли Августу да му одмах покаже младу чаробницу; и пошто се, са својим пријатељем Паулином, сакрио иза једне завесе, он причека да уведу лепу молитељку. Утисак који она учини на два младића био је огроман; она се врло допаде Паулину, а цар је заволи. Неколико недеља доцније, пошто су је, под старатељством патријарха Атикуса, поучили у хришћанској вери и очистили у води крштења, Атенанда-Евдокија постаде царица Византије.

Колико истине садржи ова прича? То није лако рећи. Тек у VI веку појављују се први потези те романтичне историје, по којима је још везла машта.

потоњих векова. Историчари савременици младе царице не знају ништа од појединости које сам овде изнео. Само се једно дакле може задржати као извесно, а то је да је нова владарка била рођена Атињанка и паганка, а исто тако да је била врло лепа и савршено образована. То је било доста да занесе Теодосија, који је уосталом јако желео, из политичких разлога, да што пре осигура будућност династије; а с друге стране лако је појмљиво што је славољубива Пулхерија, држећи власт у својој руци и желећи да је сачува, радо ишла на руку тој женидби где ће нова млада за све њој имати да дугује. Она је била њена кума, хтела је да буде њена помајка, и могла је мислити да тако, у Светој Палати, неће бити ништа измењено.

II

У време када је Атенаида-Евдокија постала Теодосијева жена, византиски царски двор доста је чудновато изгледао. Већ седам година ту је неограничено владала једна млада жена: то је била старија сестра василеусова, Пулхерија, која је тада имала двадесет и две године. Умна, енергична, славољубива, она је била поглавито жена политичар. Рано, поставши сирћу Аркадијевом старешина породице, она је васпитавала свога малолетнога брата и, од својих петнаест година, 414 год., узела је титулу Августе, која је осветила њену власт. Желећи да се сва преда своме задатку, бринући се може бити такође да ни с ким не подели своју власт, она се од шеснаест година заветовала да се никако не удаје, и за усмену на то обећање посветила је у цркви Св. Софије један златан сто искићен драгим камењем. Врло побожна, она је на двору завела нове обичаје, и од царске палате начинила прави манастир. Под утицајем патријарха Атикуса, и две сестре Пулхеријине, Аркадија и Марина, заветовале су се по њеном примеру да се не удају. И пошто се околина побожних принчева угледала на њих, сад су побожне песме и молитве дан поћ испуњавале цар-

ски дом. Уместо блеска церемонија, сјајног одела, веселих поздрава владара, војничкога дефиловања, чуло се само једнолико певање службе божје, вијале су се само црне мантије свештеника и калуђера. Очишћена од искварених дворана који су је бешчастили, до ситница уређена по озбиљним и светим саветима, царска палата је изгледала да носи један сасвим нов отпечатак. Презирући раскош, одело скупоцено, доконост својствено њиховом положају, принцезе су радиле својом руком, преле и везле за сиромаше, окружавале се милостињом и добрим делима. Пулхерија је подизала цркве, богато обдаривала болнице и сиротишта; њене су се сестре угледале на њу. И јак дах побожности, милосрђа, одрицања од света провејавао је кроз двор и оживљавао велике одаје Свете Палате, некад пуне сплетака.

У том је духу Пулхерија одгајила младога Теодосија. И сама врло образована — знала је грчки и латински, ствар већ доста ретка у то време — она га је окружила извршним учитељима и брижљиво браним друговима. Он се користио добрим поукама што их је добио. То је заиста био један врло учен млад човек. Учио је грчки и латински, астрономију, математику, природне науке, много других ствари; цртао је и сликао, и волео је да бојадише лепе минијатуре рукописа које је имао. Имао је укуса у читању, и саставио је себи богату библиотеку; а у вече волео је врло дуго да ради, при светлости једне лампе коју је сам био пронашао. За све то заслужио је да му историја да надимак Теодосије „калиграф.“ Али је Пулхерија још више бдила над моралним васпитањем свога брата. Он је био врло побожан, радо је певао црквене химне са својим сестрама, редовно поштио двапут недељно, и волео да се препире с теолозима. Најзад му је и сама Пулхерија давала поуке из понашања; учила га је како један цар треба да носи своје одело, како да прима, кад му приличи да се намени, а кад да има озбиљан и сталожен израз,

укратко све префињености које церемонијал налаже једном василеусу. И тако, у време његове женидбе, Теодосије је био леп младић, средњег раста, плав, са црним очима, врло добро васпитан, врло учтив, благ, човечан, љубазан, помало досадан и педантан. Од телесних вежбања волео је само лов; без велике моралне енергије, није осећао нимало привлачности за рат и борбу. Пошто је по природи радо чувао кућу, најрадије је проводио време у двору; слабога карактера, поводио се за свима утицајима. Укратко, то је био један савестан и осредњи цар, добар може бити за каквог мирног владика, сасвим недовољан за узбуркани век у коме је живео.

Између своје строге заове и лепо васпитаног мужа, шта ће бити са Атенандом? И она је, не треба заборавити, била учена жена. У време кад се она родила, њена отаџбина Атина била је још једнако велика универзитетска варош јелинскога Истока, најлепши музеј старе Грчке, последње склониште паганске књижевности. Кћи професора, млада девојка је, природно, добила изванредно васпитање. Њен је отац предавао реторику; он ју је упознао са ремек делима старе књижевности, Омиром и трагичарима, Лизијасом и Демостеном; он ју је научио, по обичају тадашњих школа, да сјајно импровизује на дате теме, да саставља лене стихове, да се отмено изражава. Она је, с друге стране, била посвећена у тајне неоплатонске философије, чије је најславније представнике Атина била прикупила; знала је такође астрономију и геометрију, и у свему је подједнако савршено успевала. Својим умом и вештином лепог говора она се била допала Пулхерији, и може се мислити да је Теодосија исто толико очарала својим знањем колико и својом лепотом.

Атенанда је била добила сасвим паганско образовање, и лака глеђ хришћанства којом је патријарх угладио душу новеј покршћенице без сумње није много изменила васпитање добијено у младости. Зато је, у круговима који су били приврженици

старих чидеја, женидба царева са младом Атињанком могла изгледати као победа незнабоштва, или бар као обећање трпеливости. И заиста, царица пре свега остаде оно што је била Леонтијева кћи.

А и Цариград V века, поред свога карактера хришћанске престонице, увек је био задржао дубоке отпечатке паганских успомена. Пошто су га Константин и његови следбеници обогатили најлепшим пленом покупљеним по древним светилиштима, он је по својим трговима и палатама показивао најславнија ремек дела грчке културе, и у томе несравњеном музеју пали богови изгледали су као да још увек чувају свој углед и своју славу. На двору, и поред побожности и богомољства које је тамо преовлађивало, многе свечаности, многе церемоније задржале су успомену на незнабожачка предања; и мада су побожни људи сматрали за озбиљан грех општење са Грацијама и с Музама, поезија није била изгната из царског двора. Евдокија је волела стихове; радо их је и сама састављала; она је око себе нашла људе који су делили и храбрили њене склоности. Једно од њених првих дела, сутрадан по свадби, било је да састави у херојским стиховима спев о персиском рату који се баш био срећно свршио. Није ништа могла боље урадити да угоди Теодосију и да сасвим задобије љубав свога приљезног супруга. Кад му уз то, концем 422. г. даде и једну кћер, њен уплив још више порасте: 2. јануара 423. г., као поклон за нову годину, василеус јој даде титулу Августе, која ју је званично чинила равном Пулхерији. И у унутрашњем животу царскога пара стално је растао утицај младе жене над њеним слабим mužем.

Може се мислити да је и она својим саветима утицала да се оснује Цариградски Университет, отворен 425 г., на коме се чудно истиче превага дата грчкој култури. Док су тринаест професора имали да предају латински језик и књижевност, петнаест наставника било је постављено за јелински језик и књижевност; била је отворена катедра философије,

и највиђенији људи тога времена, од којих су неки били скорашњи хришћани, били су позвани да узму место на новом Университету. Ипак, није излишно поменути да, иако су та установа и пажња указана књижевницима карактеристичне за укус тога времена, нова школа је у целини, а поглавито по зависном месту датом философији, имала више хришћанско обележје, и да је била намењена, у намери њених оснивача да се такмичи са атинским и сувише паганским Университетом. И то осветљава доста живом светлошћу развијање које се лагано вршило у души царице Евдокије.

Живећи на једном смиреном двору, она је нехотице падала под утицај своје побожне околине. Њена је удаја могла изгледати као победа паганизма; у ствари она није ништа учинила у корист своје старе вере, и 424. г. цар Теодосије, обновивши гоњење вере у лажне богове, свечано је објавио „да верује да нема више многобожаца“. Још много више, као права Византинка, Евдокија је страшно улазила у теолошке препирке. Кад је 458. г. Нестор, цариградски патријарх почео проповедати јерес која је задржала његово име, кад је савољубиви Тирило, александриски патријарх, изазвао, мање из бриге о православљу него из суревљивости према једном супарнику, страховит сукоб у источној цркви, Евдокија се наша уз свога мужа да помогне престоничком патријарху против непријатеља и да сузбије немирнога следбеника Атанасијевог, жељног да за своју цркву задобије првенство над свима источним црквама. Али ова епизода чудно осветљава карактер Атенанде-Евдокије не само по учешћу које је она узела у црквеним свађама: она нам показује и друго нешто, све веће поверење које је уживала млада жена и све већу неслогу која ју је раздвајала од Пулхерије.

Оженивши свога брата, охоло Августа никако није хтела да пусти из руку власт коју јој је Теодосије дотле био оставио. Али, мада се она држала на власти, Евдокијина се звезда мало помало пела на хо-

ризонту. Цар је под њеним утицајем унапређивао њене рођаке, њене пријатеље: она је штитила Паулина управника двора, и Египћанина Кира из Панополиса, који је као и она волео књижевност и писао стихове; имала је своје ласкавице, своју странку на двору, и већ се није бојала да потисне своју заову. Чак се и изван дворских бедема био почео разносити глас о тим потмулим неслогама, и вешти људи су покушавали да их искористе стављајући те две жене насупрот једну другој. Тирило, нарочито, није то пропустио да би победио Нестора; у исто време кад је с једне стране писао цару и његовој жени, обраћао се с друге стране Августин Пулхерији, за коју је знао да је непријатељски расположена спрам његовога супарника, и рачунајући на њен утицај на слабога цара.

И мада је Теодосије врло енергичним изразима укорео тај неприличан корак — „Ти си дакле мислио“, писао је он првосвештенику, „да се моја жена, моја сестра и ја, не слажемо или си се надао да ће писма Твоје Светости унети раздор међу нас“, — догађаји су доказали, и поред ових изјава, да Тирило није рђаво видео. Теодосије, пошто је сазвао Ефески Сабор, с чврстом одлуком да подржава Нестора, дао се на крају завести противзаконитом дрскошћу Тириловом, државном престоничких калуђера, утицајем високих чиновника потицаних од александриског патријарха, а нарочито Пулхеријиним саветима. Сабор од 431. г. обележио је победу Александринаца и триумф охоче Августе. То је за Евдокију био озбиљан пораз: она је доцније морала још свирепије да трпи од последица тих дворских раздора и борбе утицаја у коју се била упустила.

III

О тој мешавани паганских успомена и хришћанских предрасуда у једној истој души, што је главна црта личности Атенанде-Евдокије, ми на-

лазимо занимљиву потврду у путу који је, 438. г. одвео царицу у Јерусалим.

Године 423., цариградски двор примио је једну значајну посету. Сестра Хоноријева, тетка Теодосија II, славна Гала Платидија, принуђена да остави равенски двор, била је дошла, са својом ћерком Хоноријом и својим младим сином Валентинијаном, да у Византији потражи склоништа. Желело се да између царске деце, мале Евдоксије, која се тек била родила и петогодишњег Цезара, кога је смрт Хоноријева начинила наследником Западног Царства, дође до брака, и Теодосије II ништа није штедео да би се у Италији признала, под туторством Гала Платидије, власт његовога будућег зета. Четрнаест година доцније, 437. г., некад брижљиво смисљени план постао је стварност. Атенанда-Евдокија увек је живо желела ту везу, која ће њену кћер довести на славни престо Западнога Царства, и она се заветовала, да ће, ако се жељена удаја оствари, ићи, као некад света Јелена, у Јерусалим на хацилук, да захвали Богу на самим местима где је његов божански син умро за човечанство. Срећна може бити и што ће се разонодити од туге коју јој је причинио одлазак њеног драгог детета, царица 438. г. пође на пут за Свети Град.

Њен распоред пута прво је одведе у Антиохију. У овој вароши још препуној традиција и споменика античке културе, све успомене њене паганске младости пробудише се у царичиној души. Кад је, у палати сената, седећи на златном престолу који се сијао од драгог камења, примила великодостојнике и виђене људе тога града, Атињанка је, сетивши се поука свога оца, изговорила једну сјајну беседу, у част вароши која ју је дочекала, и циљајући на она далека времена кад су грчке колоније проносиле целим Архипелагом и чак до обала Сирије јелинску цивилизацију, она заврши свој говор наводећи Омиров стих: „Ја се поносим што сам од ваше расе и од ваше крви.“ Житељи Антиохије били су и сувише културни, и сувише пријатељи књи-

жевности, а да не би са изванредним одушевљењем поздравили једну владарку која се тако позива на чисто јелинске традиције. И као у лепим данима старе Грчке, општински сенат изгласао је да се у њену част подигне једна златна статуа, која би намештена у курију, а један бронзани споменик постављен у музеју био је посвећен успоми на царску посету.

Према том привиђењу античкога доба, боравак у Јерусалиму изгледа сушта противност. То је био поглавито хришћански град, сав испуњен побожним успоменама на Спаситеља, насељен калуђерима и калуђерицама, покривен црквама и манастирима подигнутим на свима местима која је био осветио Христов пролазак. Евдокија ту остаде целе године, занимајући се молитвама и добрим делима, похађајући света места, присуствујући освећењу цркава, делећи богате дарове најистакнутијим светиштима. У замену за то она је добила скупocene реликвије, један део костију светог Стевана, и ланце које је некада носио апостол Петар. Она побожно однесе у Цариград ове дарове из Јерусалима и свечано их намести у молоницу Светог Лаврентија. Један део од тога она одвоји за љубљену ћерку, чија јој је успомена и улила помисао на тај пут и пратила је на њему. Половина ланца светог Петра би послата у Рим младој царици Евдоксији, и да би се сместили саграде цркву Сан Пјетра ин Винкали.

Атенаида-Евдокија је морала, неколико година допније, опет доћи у тај свети Јерусалим, и тога пута за цео живот.

Године 439., кад се враћала у своју престоницу, василиса је била на врхунцу своје славе. Њена је кћи била удата за једнога цара; она сама је била пропутовала Исток у краљевском сјају и посред одушевљених дочека. Она је, изгледа, тада поверовала да је дорасла да уђе у борбу, још отвореније него пре, са својом некадашњом добротворком, која је постала њена утицајна супарница, Августом Пул-

херијом. Бар се види како, између година 439 и 441., њени пријатељи стичу све већи уплив на двору; управа преторије Истока припада њеном штићенику Киру из Панополиса, књижевно образованом човеку, песнику, кога је његова сасвим јелинска култура одавно била приближила владарки; такав човек није могао много бити у вољи Пулхерији и странци богомољаца; што је он њеним утицајем донео у милост код Теодосија, и то је био лични триумф Евдокијин. Охрабрена тим успехом, она се усуди да иде и даље. У то време у Светој Палати свиноси су имали моћног утицаја на слабу вољу владаочеву; Евдокија склопи савез са тадашњим љубимцем, Крисафијем, да коначно одстрани Пулхерију од послова: и у један мах изгледало је да ће успети. Августа је морала напустити двор, и она се повуче на своје приватно добро; али, иако је изгледало да се одриче власти, Пулхерија се није одрекла борбе. Њени православни пријатељи, забринути због новог тока ствари, због цареве милости спрема политичара чији им је дух изгледао сувише слободан, учинили су да Евдокија скупо плати своју кратковечну победу.

Историја њенога пада није много мање романтична него њено дизање на престо. Паулин, управник двора био је велики љубимац владаочев, с којим се као дете играо и чије је поверење задобило, и царичин, на чију је удају утицао свом силом свога уплива. На дан свадбе, њега је василеус изабрао да му буде девер; од тада су га обасипале све почасти: пријатељски приман код владалачког пара, код кога му је у свако доба приступ био слободан, имао је моћан утицај на двору. А Паулин је био леп, отмен, поносит; он је, кажу, учинио утисак и на саму строгу Пулхерију. Противницима Атенандиним није било тешко да све то искористе; страсна оданост коју је управник двора показивао спрема василесе, стварно пријатељство које је она њему указивала, постадоше у њиховим рукама оружје које ће подстаћи Теодосијеву љубомуру и произвести најжалоснију катастрофу.

Цар је, прича хроника, ишао једнога дана у цркву; Паулин, болестан, био се извинио што не узима учешћа у свечаној литији. Уз пут, један просјак понуди цару једну фригиску јабуку, необично велику. Теодосије је купи и, још увек заљубљен у своју жену, пошаље је Евдокији. Ова је међутим посла Паулину као пријатељски поклон; а управник двора, не знајући од кога је царица добила воћку, помисли да је то zgodан поклон и да ће се допасти цару, поклати јабуку Теодосију. Владар, врло изненађен, чим се врати у двор, зове царицу и без увода је запита: „Где је јабука што сам ти послао? — „Појела сам је“, одговори несмишљено Евдокија. У име њеног вечног спасења, Теодосије заклињаше своју жену да му каже истину; ова остаде при своме тврђењу. Тада, извадивши воћку испод свога огртача, василеус је покаже својој лажљивој супрузи. Дође до непријатног објашњења. Разјарен, љубоморан, цар се растане са својом женом; што се тиче Паулина, пошто је сасвим пао у немилост, он буде удаљен са двора и мало после, би убијен по заповести владаочевој, у Цезареји, у Кападокији, где је био прогнат.

Колико истине има у овој причи? И овде је тешко да се то тачно одреди. Најстарија причања о томе догађају која су дошла до насводе порекло тек из VI века, а савременици о њему нису ништа знали или бар ништа рекли. Главне чињенице изгледају ипак тачне. Евдокијина кривина без сумње није била ништа друго до несмотреност; много доцније, лежећи на смрти, пре но што ће изићи пред божји суд, она се клела да је у Паулиновој ствари била сасвим невинна. Али догађај који је тако помамно распалио Теодосијеву љубомору ускоро је и царицу бацио у немилост. Њени су га непријатељи већто искористили против ње, да би се понова дочекали утицаја на царев дух. После Паулина, Евдокија виде како и други њен пријатељ, префект Кир, паде у немилост. Тада, осећајући да је изгубила сваки утицај, готово у завади са својим

мужем, усамљена, осумњичена у своме сопственом двору, увређена сем тога клеветама које су кружиле на њен рачун, осећајући најзад праведан гнев због гнусног уморства Паулиновог, она затражи од Теодосија дозволу да се повуче у Јерусалим. Цар радо пристаде на то, а можда ју је чак и сам принудио на ту одлуку. Спрам жене, некад толико вољене, он је сад осећао само мржњу, подозрење, злобу. Он се без муке и за навек растаде од оне коју је толико обожавао.

Евдокија се вратила у свету варош око 442. г.: ту је проживела осамнаест дугих година, све до своје смрти. Тај жалосни и меланхолични крај живота изгледа да је чудно био изменио царичин карактер. Полазећи из Цариграда, она се надала да ће поред Христовог гроба наћи заборав и мир; али мржња њених непријатеља гонила ју је чак до удаљеног места њенога изгнања, али и сумње њенога мужа вређале су је и нарушавале њено спокојство. Године 444., два њена присна пријатеља, свештеник Север и ђакон Јован, које је повела собом из Византије, и којима је допустила да стекну великог утицаја над њеним духом, буду потказани цару, који их даде затворити и погубити. До срца увређена, царица се освети проливајући и сама крв: Сатурније, гувернер Јерусалима, паде под ударцима убица које је она платила. Затим је њена страсна душа тражила друге хране, да би задовољила своју потребу да ради и живи. Она поче живети побожним животом, међу аскетима и калуђерима, и мамиле су је најмистичнији облици хришћанске догматике. Мала атинска паганка баци се у наручја монофизита, који су, баш у то време, са Дноскором Александриским, славили победу своје доктрине на јеретичком сабору у Ефезу (449. г.) и наметнули Теодосију своју вољу. Да ли је она мислила да ће, удруживши се с њима, да се у неколико освети цару, Пулхерији, странци која је проузроковала њену пропаст? Може лако бити. У сваком случају она се слепо залетела у борбу, ставила је у службу својих пријатеља сав утицај што

joj је преостао, све богатство што је имала. Па чак и онда кад је сабор у Халкедону 450. г. изрично осудио, уз припомоћ римских легата, јерес коју је она волела, она остаје упорна у својој вери, срећна може бити што ће опет стати на супрот оној Пулхерији коју је мрзела, и која је сад, од смрти Теодосијеве, поред једнога цара-супруга седела на престолу који је некад био њен. Она је ватрено храбрила јеретике на отпор, и ова василиса подстицаше побуњенике да се с оружјем у руци боре против царске војске. Да би се Евдокија повратила православљу, потребна су била наваљивања њене ћерке, њеног зета и молбе самога папе Лава Великог.

Најпосле она попусти на опомене црквеног главара, и да би заслужила „небеско царство“ које јој је он обећавао, употреби сав утицај што јој је био преостао да умири калуђере Палестине побуњене против свога владике да поврати вери Халкедона јеретике који се кају (453). Поред тога, свака година која је пролазила доносила је старој жени нове жалости. Њен муж Теодосије био је умро 450. г.; њена заова Пулхерија је 455. г. сишла у гроб; ништа се није било изменило у положају пале царице. На Западу, њена кћи Евдоксија и њене унукe биле су 455. г., у пљачкању Рима, пале у руке Вандалима и једна од њих морала се удати за једног Гензериковог сина. На Истоку, друга је династија била заменила породицу Теодосија Великог на византиском престолу. Заборављена од свију, Евдокија као да није више ни постојала на свету. Она се тешила, у тој светој вароши коју је волела, подижући болнице, манастире, цркве, оправљајући зидове града, најзад састављајући стихове: последње успомене на књижевне склоности њене младости. Она тако умре око 460. г.; сахранили су је у цркви Светог Стевана, коју је она подигла, и захвални Јерусалим даде побожној владарци, која је толико учинила за њ, надимак „Нова Јелена.“

V

Чудна је судбина Атенаиде-Евдокије, која је, рођена паганка у Атини, удајом из љубави постала царица Византије, умрла у изгнанству у Јерусалиму, близу гроба Христовог, као мистична хришћанка, побожна и страсна. И баш по тим супротностима њеног романтичног и меланхоличног живота, њена појава представља једну тако живу занимљивост за историчара. Живећи на граници два света, из тачки где се сусрећу две цивилизације, мешајући у својој личности умируће традиције паганске културе и учења победничког хришћанства, довољно умна, уз то и довољно образована да би разумела развитак који је видело њено време, она даје занимљив и значајан пример како су се могле, у њеном веку, у једној истој души сложити најсупротнији појмови и најжешће противности. Њен нам је живот већ показао у њој спајање тако разноврсних ствари; њен књижевни рад то нам показује још потпуније.

Евдокија је увек волела поезију. У време своје моћи, она је, видели смо, славила у херојским стиховима победе које је царска војска однела над Персијанцима, а можда је похвала коју је саставила у част Антиохије такође била написана у стиховима. У последњим годинама живота, она је понова заволела те књижевне забаве, али тога пута је дала својој музи за тему искључиво верске предмете. Преводила је у херојским стиховима делове Старог Завета, књигу Мојсијеву, Јозуину, Судија и Руте, и још у IX веку, патријарх Фотије, добар судија у књижевним питањима, врло се дивио овом делу, и оценио га као врло значајно „за једну жену и за једну царицу“. Она је превела у исто време пророштво Захаријево и Данилово, према коме је граматичар Цецес, такође, високо ценио дар „златне царице, премудре кћери великога Леонтија“. Она је такође саставила *Омироценија* или „Омрове центоне“, где је предузела да исприча епизоде из Христовог живота помоћу омерских стихова оштроумно састављених. То је била, уосталом, једна врста ком-

позиције врло на цени у њено време, и Евдокија је приступивши томе послу, само продужила, као што и сама признаје, дело једнога свога савременика, владике Патриција. Треба ипак признати, мада су византиски критичари потоњих векова, и овде, јако хвалили царско дело, да му је вредност незнатна. У садржају се не налазе никакве оригиналности; што се тиче облика, ма шта Евдокија о њему мислила, и премда се она хвалила „и да је дала склада свetim причама“, он не вреди много више: језик је слаб, версификација осредња. Укратко, једина занимљива и карактеристична црта тих састава, то је тај напор да Христов живот уоквири у Омеров ритам и језик, и да тако чудновато споји паганско са хришћанским. Не би дакле имало много да се каже о књижевном раду Атенанде-Евдокије, да она није била писац једног занимљивијег дела: то је снев у три певања о Светом Кипријану Антиохиском, коме се Фотије врло дивио и од којег је до нас допрло неколико важних одломака.

Кипријан Антиохиски био је, по легенди, славан мађионичар. Једнога дана, један млади безбожник, Аглаидас, дође да затражи помоћи од његове тајанствене науке. Он је волео једну хришћанску девојку, Јустину, а ова је одбаћивала његову љубав; да би савладао њен отпор, он није видео другог начина до да потражи помоћи од демона. Кипријан пристаде, и да би победио девојку, он уложи сву своју моћ, са толико више ревности што се и сам био врло брзо занео сјајном лепотом Јустинином. Сви напори мађионичареви остадоше безуспешни; демони које је он призвао побегоше чим се млада девојка прекрсти. Тада, уверивши се у ништавност своје грешне науке, Кипријан спали своје мађиске књиге, раздели своје имање сиротињи и пређе у хришћанство. Одбијени љубавник учини то исто. И најзад покајник мађионичар постаде владика Антиохије и храбро поднесе, са Јустином, мучеништво за веру.

Најзанимљивији део снева чији сам садржај

укратко испричао, налази се у другом певању, у коме је исповест Кипријанова. Кад се одрицао својих заблуда, мудри безбожник је хтео да јавно исприча свој живот, да каже, у присуству испуљеног народа, све што је научио у паганским мађиским вештинама, сва грешна дела која је извршио уз проклету помоћ демона, и како је најзад, пошто му се светлост јавила у души, дошао до покајања и обраћања у веру. У тој дугој причи, Кипријан објашњава како је био посвећен у тајне науке у свима паганским светим местима, у Атини и Елеузису, на Олимпу, „где, кажу смртне незналице, станују ташти богови,“ у Аргосу и у Фригији, где се предаје вештина претсказивања, у Египту и у Калдеји, где се уче тајне астрологије; енергичним изразима, он рече како се научио „тим пролазним облицима, који подражавају вечну мудрост,“ како се хранио том древном и убитачном науком коју демони проносе по свету на пропаст човечанства. Благодарени својој проклетој вештини, он је успео да призове и самог кнеза демонског, и овај „му је дао владу над светом и ставио му на службу војску злих духова.“ Али тај Сатана кога Кипријан описује никако није ђаво каквог га је замислио средњи век; у својој мрачној величини, он пре потсећа на палог арханђела кога ће Милтон насликати у *Изгубљеном рају*. Његово лице, каже снев, изгледало је као цвет од чистог злата, сијајући у пламену његових очију. На глави је имао круну која је блистала од драгог камења. Одело му је било сјајно. И земља је дрхтала при сваком његовом покрету. Збијена око његовог престола, гарда га је окружавала, и он је веровао да је Бог, ласкајући себи да може учинити све што је Бог учинио и не бојећи се да се бори се вечним Господом.“ Отац опсена, тај пали Бог је онај који гради од таштих сенки све што може погубити и преварити људе, „вароши, палате, хладовите обале, густе шуме, драги кров очински, све таште слике које виде ноћни путници,“ варљиве обмане ко-

јима се демони играју са смртнима и одвлаче их у проклетство.

Затим долази прича о искушењу Јустинином. Против ње Кипријан распали демоне и демонике, па и самога сатану: све је узалуд. Тада, да би је савладао, мађионичар скује заводничке утваре, да би јој се лакше приближили, да би је сигурније кушали, и он сам се преображава час у младу жену, час у лепу тицу са милозвучним певањем; исто тако, претвори Агладаса у врапца, да би му омогућио да одлети својој драгој. Али под мирним и чистим погледом девојчиним, лажна тица се тешко сруши на земљу. Онда Кипријан покуша друге начине. На породицу Јустинину окоме се најразноврснија зла; куга пустоши њен родни град; ништа не може да узбуди непоколебљиву младу девојку. И пред толиким неуспесима, немоћни мађионичар почиње да сумња у себе; он грди Сатану, хоће да прекине уговор који га везује за кнеза демона; и он се сад, као Јустина, знаком хришћанског крста одупире ђаволским нападима, али Сатана, ироничан и неумољив, руга се жртви која мисли да му измакне: „Христос те неће нишчупати из мојих руку, Христос не прима оне који су једаред пошли за мном“. И несрећник, уплашен од вечног проклетства које му прети, завршава своју исповест овим болним и преклињућим речима: „Ја сам вам испричао свој живот. На вама је да ми кажете да ли ћу моћи умилоствити Христа и да ли ће он услишати моју молитву.“

У целом том спеву има јаке и стварне лепоте, исто тако виде се све књижевне успомене, сва потсећања која то читање непосредно изазива. Кипријан и Сатана, то су већ Фауст и Мефистофелес; и у блиставом и поноситом демону грчкога писца, у охолом речима које му он ставља у уста, има већ нечега од срушеног арханђела *Изгубљеног раја*. На другим местима се мисли на *Божанствену комедију*, на месту где Евдокија у енергичним цртама слика оличене пороке које зли дуси воде широм

света, лаж и разврат, варање и мржњу, лицемерство и лакомисленост. И зацело није мала заслуга за грчко дело V века да тако потсећа на Дантеа, на Гетеа, на Милтона. Да ли значи да зато треба похвалити Атенанду-Евдокију? Не. И овде је њен лични удео незнатан, и од тих лепих проналазака којима се ми дивимо, она није ништа створила. Легенда о Светом Кипријану Антиохиском постојала је још у IV веку, вероватно у Сирији, и она је имала довољно успеха да би могао постојати и један превод у грчкој прози. Ту је причу царица ставила у стихове, као што је преносила у стихове свете књиге и живот Исусов, и ленога предмета који је обрађивала не доказује ништа о њеним вишим способностима.

Али је бар њена заслуга што га је изабрала, и тиме њено дело постаје необично занимљиво за проучавање њене душе. Појмљиво је да су доживљаји Кипријана Антиохиског нарочито занели Атенанду-Евдокију: то је помало њена лична историја. Као што се десило и мађионичару, и њени су родитељи хтели да она научи „све што има на земљи, у ваздуху и у мору.“ Као он, „она је мислила да живи, онда када је заиста била мртва.“ Затим, као он, она се одрекла „безбожничке вере у идоле“ и разбила „таште кинове богова.“ И као он, најзад, поставши сад хришћанка и побожна, она је била жељна да убеди „оне који још уживају у изоначеним идолима“. И зато имамо права да верујемо да је у поучну причу коју је испричала Атенанда-Евдокија унела нешто од себе саме.

Хоћемо ли да кажемо да јој је искреност дала варијанцу генијалности? Не. И овде као и на другом месту, облик, једино што њој припада, осредњи је. Али дело и поред тога остаје занимљиво за психологију наше јунакиње. Од дана кад је хришћанство дотакло Атенанду, оно је у њеној души врло брзо избрисало сву љупкост паганске древности, сву драж њених успомена из младости. Атина, Елеузис, Аргос, сва та света места где је она

проживела своје прве године, за њу су од тада била само уточишта лажних богова. Наука којом је била отхрањена чинила јој се као опсена варљивих демона; лепе легенде којима је уљуљкивано њено детињство биле су сад у њеним очима само „бапске приче“. „Ах! лепе и чедне слике, прави богови и праве богиње, дрхните,“ писао је Ренап на једној славној страни *Светог Павла*. „Судбоносна реч је изречена: ви сте идоли. Заблуда овога ружног малог Јеврејина биће ваша смртна пресуда“. Исто тако, победоносно хришћанство преобразило је за један дан Атенаиду. Негдашња учена млада девојка, паганска философкиња била је сад само благочестива царица Евдокија; и кад се у њеној души будио какав пригушени одјек њене класичне културе, кад је од свога јелинског васпитања сачувала обожавање форме и успомену на Омира, врло је могуће да се бојала да још једаред не попусти варљивим обманама Сатане, — осим ако није, посвећујући те паганске дражи служби божанске славе, пре мислила, као добра хришћанка, да их освећује.

Теодора.

Судбина Теодоре, царице византиске, која се из кулиса Хиподрома попела на престо Цезара, имала је од вајкада преимућство да изазива радозналост и да дражи машту. За њеног живота, њена изванредна срећа толико је зачудила савременике, да су цариградски беспосличари, да би је објаснили, проналазили најневероватније приче, сву ону масу сплетака које је Прокопије, у својој *Тајној Историји*, брижљиво покупио за потомство. После њене смрти, легенда је се дочекала још више; народи Истока и Запада, Сирјани, Византинци и Словени надметали су се ко ће више да улепша романтичним појединостима њену романтичну судбину; и захваљујући тој хучној слави, чак у наше доба, једина међу толиким царицама које су се изређале на престолу Византије, Теодора остаје позната и готово популарна.

Да ли при свем том значи да ми сасвим тачно знамо каква је била та чувена царица, у којој толики људи виде само једну славну пустоловку? Нисам у то сасвим сигуран. Досад се већина оних који би се латили да је насликају служили поглавито, и готово искључиво, анегдотама које је изнео Прокопије. Ја сам свакојако врло далеко од тога да одрекнем сваку вредност томе документу, и чак радо верујем да би се могле, кад би се он пажљиво проучавао, издвојити, потпуније него што се то до сада чинило, извесне црте Теодорине психологије за време њене бурне младости. Али ипак, треба имати на уму да постоје и други подаци, поред *Тајне Историје*. Нађени су, нарочито последњих година,

и други документи који допуштају да се потпуније оцрта фигура славне владарке. *Животи блажених источњака*, које је око средине VI века испричао један од блиских царичиних пријатеља, владика Јован Ефески, неиздати одломци велике *Свештене Историје* коју је саставио исти писац, безимена хроника објављена под именом Захарија из Митилене, друга дела, и исто тако савремена, као биографије патријарха Севера и Јакова Варадеја, апостола монофизита, издата су или преведена према сириским рукописима, где су спавала заборављена, и доста чудновато осветљују улогу коју је Теодора играла у вери и у политици. Ту се могу придружити и други писци, раније познати али доста ретко разгледани, као Јован Лидус, или нови одломци Малале, да и не говоримо о царским *Новелама*, чија је заморна опширност, при свем том тако пуна података, одбила многу храброст, и о самом Прокопију, који је, срећом по нас, оставио и друга дела поред *Тајне Историје*. И из свега тога, ако се човек потруди да пажљиво чита, издвајају се извесне чињенице, које показују личности из Јустинијановог века можда у мало друкчијој светлости него што је она у којој нам се обично представљају.

I

Око првих година VI века, Теодора, мимичарка и играчица, испуњавала је Цариград својом хучном славом.

Одакле је изишла, не зна се тачно. Међу познијим хроничарима, једни веле да се родила у Кипру, страсној и жаркој земљи Афродите; други, са више вероватности, дају јој Сирију за отаџбину. Ма како било, она је још као дете дошла са својима у Византију, и у тој узрујаној и поквареној престоници, она је расла и васпитала се.

Из које породице води порекло, не зна се много боље. Легенда, из неке врсте поштовања спрема царског достојанства до кога се она уздигла, створила јој је доцније славан родослов, или бар пристојан.

и дала јој за оца једног уваженог и добромисленог сенатора. У истини, њено рођење изгледа да је било много скромније. Њен отац, ако је веровати *Тајној Историји*, био је један сиромах човек по имену Акације, који је по занимању био чувар медведа у амфитеатру; мати јој је била не баш строга жена, као што их се много налазило у том доста измешаном свету циркуских кулиса. Из те мешавине вештака, родише се три кћери: друга, будућа царица, дође на свет вероватно око 500. године.

Теодора је рано дошла у додир са тим народом који ће она доцније очаравати као уметница, пре него што буде њим владала као царица. Акације је био умро, оставивши у великој беди своју удовицу и три кћери. Да би задржала место покојниково, једини приход породице, мати није видела другог начина него да узме другог човека који ће, наследивши место чувара медведа, водити уједно бригу о породици и о животињама. Али да би предрачун испao за руком, био је потребан пристанак Астерија, главног редитеља зелене странке, а Астерије је био добио новаца да буде на страни другог кандидата. Да би победила ту злу вољу, Теодорина мати намисли да придобије народ за своју ствар, и једнога дана кад је гомила била сакупљена у циркусу она се појави на арени, пустивши испред себе своје три девојчице, са венцима на глави, које су преклињући пружале гозили своје ручице. Зелени су се само смејали тој дирљивој прошњи; на срећу, друга странка циркуса, плави, увек готова да напаости својим противницима, похита да испуни молбу коју су ови одбијали и да додели породици Акацијевој место слично ономе што га је била изгубила. Никад Теодора није могла да заборави увредљиву равнодушност с којом су зелени примили њене молбе, и од тог тренутка примећује се код детета она црта карактера која се тако јако истиче код жене, злопамћење и неумољива жеља за осветом.

Тако је Теодора расла, у доста сумњивом свету који је посећивао кулисе Хиподрома, и сасвим при-

родно, ту се спремила за своју будућу судбину. Најстарија њена сестра имала је успеха у позоришту: Теодора пође њеним путем. Рано је почела излазити са својом великом сестром на даске, играјући поред ње улоге мале собарице; нарочито ју је пратила на светске скупове и познала, у мешавини пред-собља, много нечистих додира изпристојне близине. Затим се и сама попела на позорницу; али она није хтела, као толике друге, да буде свирачица на флаути, певачица или играчица; више је волела да представља у живим сликама, где је могла без ве-лова да излаже своју лепоту на коју је била врло горда, и у пантомимама, где су њена живост и комични жар налазили прилике да се слободно испоље.

Она је заиста била лепа, доста мала растом, али изванредно љупка; и њено пријатно лице, тамне, мало бледе боје, осветљавале су велике очи, пуне израза, живота и ватре. Од те свемоћне дражи мало шта остаје у званичном портрету који се види у Светом Виталу у Равени. Под тешким царским плаштом, стас изгледа крући и виши; под круном која сакрива чело, ситно, нежно лице са мало смршалим овалом, правим и танким носем, има неку свечану, готово сетну озбиљност. Само се једна црта одржала на том потамнелом лику: то су, под тамном пругом обрва које су састављене, лепе црне очи о којима говори Прокопије, које још осветљавају и изгледа једу лице.

Али Теодора је имала и друго осим своје лепоте. Она је била умна, духовита, забавна: имала је комедијашког жара који је радо трошила на рачун глумица које су играле с њом, шаљив и смешан дух, којим је неодољиво привезивала за себе и нај-превртљивије своје обожаваоце. Није увек била добра, и њена подругљива природа није узмицала пред грубом речју, ако је она могла да насмеје; али је такође умела, кад је хтела да се допадне, да развије неодољиву заводиичку моћ. Уз то, смела, предузимљива, бестидна, она није чекала да поклонци сами дођу њој, него је, да би их изазвала и охрабрила, упо-

требљавала живу и веселу дрскост; и како је, једном речју имала мало моралнога осећања — уосталом слабо се види где би га стекла — а изнад свега редак и неуморан љубавнички темперамент, из свих тих разлога, она је брзо успела и на другом месту, не само у позоришту. На једном положају који не претпоставља по сваку цену врлину, она је забављала, очаравала и саблажињавала Цариград. На позорници, она се одважила на најсмелија излагања, најнепристојније призоре. У вароши, убрзо постаде славна по лудостима на њеним вечерама, дрскости разговора и множини љубазника. Али нарочито, таквим животом, ускоро постаде тако озлоглашена, да су се поштени људи, кад би је срели на улици, уклањали од тога нечистог додира, и да се сам њен сусрет сматрао као рђав предзнак. Она још није имала двадесет година.

У то време, не изненада нестане. Имала је за љубазника једног Сирјанина по имену Хецебола, који је био добио место код владе у Пентаполу у Африци: Теодора се реши да га прати у његову удаљену провинцију. На несрећу, роман је мало трајао: грубо, не зна се зашто, Хецебол отера Теодору, и без новаца, немајући ни што је најпотребније, несрећница је морала неко време, кажу, да вуче своју беду по целом Истоку. Онда оде у Александрију; и тај доста дуги боравак имао је утицаја на њен живот. Египатска престоница заиста није била само трговачка варош, господски и богати град, лак и покварен, изабрана земља славних блудница. Од IV века, она је такође била једна од престоница хришћанства. Нигде верске борбе нису биле оштрије, теолошке препирке утапчаније и ватреније, фанатизам више изазиван: нигде, исто тако, сећање на велике осниваче усамљеничког живота није произвело богатије цветање манастира, мистичара и аскета. Непосредна околина Александрије била је насељена манастирима. Либиска пустиња била је тако пуна пустињака да је заслуживала да се назове „пустиња светитеља“.

У моралној бедн у којој се налазила, Теодора није остала неосетљива спрема утицаја средине у коју су је бацили догађаји. Она се приближи тим светим људима, патријарху Тимотију, Северу Антиохијском, чије су се проповеди радо обраћале женама, и може се питати, без бојазни да ће изгледати невероватно, да ли се, благодарећи њима, блудница кајући се није препородила, макар тренутно, за један више хришћански и чистији живот. Кад се вратила у Цариград, била је паметнија, сазрела, уморна од блудећег живота и лудих пустоловина; она се трудила, искрено или не, да живи најповученијим и најчеднијим животом. Једно предање прича да је становала, исправна и уздржана, у једној скромној кућици, чувајући собу и предући вуну, као матроне старог доброг римског времена. Ту је срела Јустинијана.

Шта је она радила да заведе и задржи овога човека који није више био млад — имао је близу четрдесет година — тога политичара који је имао положај чије је достојанство требало да чува, будућност коју он није смео излагати опасности? Не зна се. Прокопије говори о мађијама и љубавним напитцима: то би заиста било сувише заплитати ствари и сувише заборављати ту гипку и одрешиту памет, ту лаку љупкост, ту духовиту нарав, чиме је Теодора задржала толико обожаваца, а нарочито тај бистри и непоколебљиви дух, којим је морала јако деловати на слабу и нерешљиву душу свога љубавника. У сваком случају, царевин је био сасвим освојен. Лудо заљубљен, он ништа од захтева своје милостице није одбијао. Она је волела повац: он ју је обасуо богатством. Она је била лакома на почаст и поштовања: он јој је израдио, користећи се слабостију цара, свога стрипца, високо достојанство патрицијке. Она је била славољубива, жељна да има увања: он пусти да га она води својим саветима, и постаде послушни слуга њених симпатија и мржњи. Ускоро дође дотле да је по сваку цену хтео да се њоме ожени. Добри цар Јустин, мало водећи рачуна о племићским круговима, изгледа да се није устезао

да да пристанак своје драгом синовцу. С друге стране, и откуда се могло најмање очекивати, дошле су сметње Јустинијановим намерама. У њеном грубом здравом разуму сељанке, царицу Еуфимију вређало је да види како је једна Теодора одређена да је наследи; и поред њене љубави спрам свога нећака, поред њене обичне готовости да му све учини по вољи, о тој ствари она не хтеде ни да чује. На велику срећу Еуфимија умре у згодан час, 523. г. Од тада се све лако удесило. Закон је забрањивао сенаторима и великодостојницима да узимају жене нискога положаја, крчмарице, глумице, или блуднице: да би учинио по вољи Јустинијану, Јустин укиде тај закон. Он учини још и више. Кад је, у априлу 527. г. званично придружио свога синовца царству, Теодора се заједно са својим мужем уздигла и делила његов триумф. С њиме је, на дан Ускрса, у Светој Софији, која је бљештала од светлости воштаница, свечано крунисана; затим, по обичају византиских царица, дошла је да прими поздраве народа у онај Хиподром који је видео њене почетке. Њен је сан био остварен.

II

Таква је историја младости Теодорине, такву је бар испричао Прокопије; и од пре два века од прилике, откад је нађен рукопис *Тајне Историје*, та доста саблажњива прича наишла је на готово свеопште веровање. Да ли то ипак значи да је треба потпуно примити? Памфлет није историја, и човек има права да се пита чега има истинитог у тим чудним догађајима.

„Тако невероватне ствари“, изјавио је некада Гибон, „никад се не измишљају! Мора дакле да су истините.“ Ових последњих година, напротив, паметни људи су више пута одрицали веру овом једином сведоку, Прокопију, и могло се врло озбиљно говорити о „легенди о Теодори“. Иако нећу да поново улазим у ту препирку, иако не одричем вредност неким од тих замерака, ипак бих сматрао за не-

разумно хтети начинити сувише чистом ону коју је *Тајна Историја* тако срамно оцрнила. Незгодно је што је Јован, владика ефески, који се приближио Теодори и врло је добро познао, пропустио, из поштовања према силнима овога света, да нам опширно изнесе увреде којима су побожни монаси, људи грубо отворени, много пута обасипали царицу, како нам он каже: сигурно је бар да су међу савременицима и други осим Прокопија налазили у чему да је покуде, и да су људи из царске околине, секретар Приск, префект Јован Кападокиски, знали њена слаба места куда су је могли ударати. Не знам да ли је заиста у младости имала сина којег јој придаје Прокопије, и чије јој је рођење, изгледа, врло незгодно пало: извесно је, у сваком случају, да је имала једну кћер, и која неоспорно није била од Јустинијана, ма да уосталом та успомена на једну мало мутну прошлост није много сметала царици, ни досађивала цару, ако је судити по успесима које је на двору имао син те кћери. Најзад, извесне црте Теодорине психологије, брига коју је водила о сиротим девојкама, које је у њеној престоници више упропаштавала нужда него порок, мере које је предузимала да спасе ове несрећнице и да их ослободи, како вели један тадашњи писац, „јарма њиховога срамног ропства“, мало презрива суровост коју је увек показивала спрам људи, доста се добро слажу са оним што се прича о њеној младости. А ако се прими све ово, што је неоспорно, зар се не треба решити да се не одбаци укупно све оно што нам је *Тајна Историја* испричала?

Али да ли зато треба веровати да су Теодорине пустоловине тако саблажњиво одјекивале као што им приписује Прокопије, да је она заиста била, како нам је он показује, величанствена блудница, прави анђео зла, који је, ђаволом вољом, шетао по земљи своју бестидност? Не треба губити из вида да Прокопије радо придаје људима које изводи на позоришну неку, готово епску, величину изопачености, и мада је свакако тешко хтети одредити докле је

Теодора могла пасти, ја бих, са своје стране, радо био склон да у њој видим — макар она тиме била смањена — јунакињу једне много обичније историје: једна играчицу која се, пошто се владала као што се од вајкада владала већина њених друга, заморила једног дана од те љубави без сутрашњице, и пошто је нашла озбиљног човека који јој је осигурао трајно удомљење, почела је живети уредним животом у браку и побожности; пустоловка, ако се хоће, али паметна, смотрена, доста вешта да одржи спољашњи изглед, и коју је могао узети чак један будући цар, без видне сабласти. Та се Теодора, знам, код Лудвика Халеви, зове Виргинија Кардинал. Али то и није баш она која нас се највише тиче. Има једна друга, која је мање позната, а која је сасвим друкчије интересантна и занимљива: једна велика царица, која је поред Јустинијана држала једно важно место, и која је често у влади играла одлучујућу улогу, једна жена вишега духа, реткога ума, енергичне воље, једно деспотско и поносито створење, прека и страсна, сложена и често у стању да збуну, али увек бескрајно привлачна.

III

У Светом Виталу у Равени, у усамљеној апсиди где блистају златни мозајници, Теодора нам се појављује у свем бљеску свога величанства. Одело у које је обучена изванредно је сјајно. Увијена у дуги плашт од љубичастог пурпура, у дну кога се широк златан вез развија у сјајним вијугама, она носи на глави, окруженој шимбусом, високу круну од злата и дијаманата; у њеној коси је уплетен бисер и драго камење, а на раменима јој кићанке од драгог камења падају као блистави водопади. Каква се показује на тој званичној слици очима потомства, таква је хтела за живота да се покаже својим савременицима. Ретко се скоројевић брже навикао на захтеве свога новог величанства; ретко је владарка од рођења више волела и уживала многоструке радости, задовољства, раскош и

ситна задовољења поноса, која може дати највиша власт. Потпуно жена, увек господски обучена и жељна да се допадне, она ја захтевала велелепне одаје, сјајно одело; диван накит, сто за којим се увек служи са извршним и одабраним укусом. Она је стално и пажљиво водила бригу о својој лепоти. Да би имала одморно лице, продужавала је своје спавање бескрајним лежањем после ручка; да би одржала свежину коже, сваки час се купала; а после купања следовали су дуги часови одмора. Она је добро осећала да су њене чари најсигурније јемство за њен утицај.

Још је више полагала на спољни сјај свога достојанства. Њој је требао двор, пратилице, страже, свита; као прави скоројевић, она је обожавала и намножавала око себе заплетеност церемонијала. Ко би хтео да јој се допадне, морао јој је ревизионо указивати поштовање, падати пред њом у прашину, сваки дан, у часове примања, дуго чекати по њеним предсобљима. Од њенога бившег живота у позоришту, она је била задржала наклоност ка декорацијама и разумевање у њима; али је нарочито полагала, охола као што је била, на то да истакне свој положај и да одржи одстојање, срећна у себи може бити кад види како се пред њеним пурпурним ципелама понизно превијају толика велика господа, која су се некад с њом слободније понашала.

Да ли ће то рећи да та склоност ка парадама, то очевидно старање о етикети и достојанству сами по себи искључују пустоловине које Сарду придаје Теодори? Било би мало наивно веровати у то, а с друге стране извесно је да су се у гинекеју царске палате могле десити многе ствари о којима Јустинијан није никада посумњао; доказ је историја патријарха Антима коју сам већ испричао. Зато нећу да се правим смешан и да сувише брачним врлину Теодорину после њене удаје. Осим тога што је, по једној познатој изреци, увек доста незгодно бити сигуран у те ствари, ја не полажем више но што треба, као што се може мислити, на то да је

Августа била беспрекорна. Ја радо верујем да се она у младости врло слободно проводила; и да је продужила и доцније, ја не бих осетио никакве потребе да се саблажијавам, и најпосле, Јустинијан је једини који би имао неко право да се жали. Али чињенице су чињенице; и треба их узимати онакве какве су.

А чињеница је да ниједан од писаца који су били њени савременици, исто тако ниједан историчар потоњих векова — а има их ипак међу њима који су Теодори сурово пребацивали њену грамзивост, њено заповедничко и оштро понашање, претеран утицај који је вршила на Јустинијана, саблазан коју је изазивала својим кривоверним мишљењем — није ништа рекао што би допустило да се посумња, после њене удаје, у исправност њеног приватног живота. И сам Прокопије, који ју је толико клеветао, који је тако издашно износио пустоловине њене младости, који је испричао са раскошним појединостима, као што се зна, издаје, свирепства, гадости њених зрелих година, не придаје, после њене удаје, — само кад се хоће најжљиво да чита, и у тексту, — ни најмање воље за љубавне пустоловине тој жени тако дубоко поквареној. Допустиће се, мислим, без тешкоће, да, кад би царица дала и најмањег повода, писац не би пропустио да на дугачко не исприча њене прељубе. Он није ништа рекао: значи да заиста није имало ништа да се каже.

Ја одатле нећу да извлачим никакве закључке у корист моралних особина Теодориних. Поред тога што није више била сасвим млада кад је села на престо, — имала је око тридесет година: а у тим годинама једна источњачка жена је сасвим близу старости, — она је била и сувише поносита, и сувише славољубива, да би љубавним интригама излагала опасности положај до кога је умела доћи. Највиша власт вредела је толико да ради њеног одржања сачува неке обзире, и достојанство њенога живота чини можда исто толико части њеном прак-

тичном разуму колико њеном моралу. Али нарочито, та жена вишега духа, та славољубива владарка јако похлепна на власт, имала је у глави друге бригае, а не да иде за обичним ситним љубавима. Она је имала неколико узвишених особина које оправдавају тражење највише власти, једну поноситу енергију, мушку чврстину, сталожену храброст, која се показала на висини најтежих прилика. Тиме је она, за двадесет и једну годину, колико је владала поред Јустинијана, вршила дубок утицај — и оправдан — на мужа који ју је обожавао.

IV

Има једна ствар коју не треба заборавити кад је реч о Теодори, а то је улога коју је она играла онога трагичног дана, 18. јануара 532. г., док се жагор победничких гомила чуо пред вратима царске палате, док је Јустинијан, залуђен, изгубивши главу, видео спас једино у бегству. Теодора је присуствовала сазету; у општој клоњулости духова, она је једина сачувала храброст и спокојство. Још ништа није била казала: одједном, усред тишине, она устаде: и негодујући због опште страшљивости, она потсети на дужност тога цара и те министре, који су се били предали судбини: „И кад не би остало, изјави она, другога спаса до бегства, ја не бих хтела да бежим. Они који су носили круну не треба никад да преживе њен губитак. Никада ја нећу видети дан кад ће народ престати да ме поздравља именом царице. Ако ти хоћеш да бежиш, Цезаре, добро: имаш поваца, лађе су спремне, море је отворено; што се мене тиче, ја остајем. Ја волим ону стару изреку, да је пурпур леп покров“. Тога дана, кад је по речима једног савременика, „и сама царевина изгледала пред падом“, Теодора је спасла Јустинијанов престо, и у тој очајној борби где је био изложен њен престо и њен живот, она се заиста славољубљем уздигла до херојства.

У том одлучном часу, Теодора се показала државник својом хладнокрвношћу, својом енергијом;

и тиме је, као што су духовито казали, заиста заслужила у царском савету место које је дотле дуговала можда само царевој слабости. Она га је од тада задржала, и Јустинијан јој га никад није спорио. Страсно занесен, и до последњих дана, женом коју је младу обожавао, неодољиво потчињен тим вишим умом, том одличном и јаком вољом, он јој ништа није одрицао, ни почаст, ни највишу власт.

На зидовима црква из тога времена, изнад врата тврђава, чита се још и данас, поред царевог, име Теодорико; у Светом Виталу, у Равени, њена слика стоји напореда са сликом њеног царског супруга, а исто тако у мозајинима који су украшавали одаје Свете Палате, воља Јустинијанова придружила је Теодору војничким победама поред најсјајнијих величина његове владавине. Као и Јустинијану, народна захвалност јој је подигла статуе; као и Јустинијану, чиновници су се клели на верност оној која је целог живота била равна цару. У најозбиљнијим пословима, Јустинијан је волео да тражи савета од „пречасне супруге коју му је Бог даровао“, од оне коју је волео да зове „својом најдражом лепотом“, и савременици сложено веле да је она без устручавања искоришћавала безгранични утицај, који је имала на владоца, и да је имала власти толико колико и он, а може бити и више.

За двадесет и једну годину, колико је владала, она је свуда метала своју руку, у администрацију, коју је напунила својим штићеницима, у политику, у Цркву, уређујући све по својој вољи намештајући и збацујући по својој ђуди папе и патријархе, министре и генерале, исто толико енергична да подигне своје љубимце колико да убије поверење и моћ својих противника, не бојећи се чак, кад је сматрала за потребно, да се отворено успротиви вољи царевој и да своје заповести стави на место Јустинијанових. Она је, у свима великим пословима, била вредна сарадница свога мужа, а ако је њен утицај каткад био штетан, ако су њена грамзивост, њена жестина, њен понос, још више

потстичући цареву грамзивост и понос, доводиле до мера које су за жалење, треба такође признати да је она често имала тачан поглед на државне интересе, и да би политика о којој је она сањала, да јој је време допустило да потпуно оствари своје дело, можда изменила, створивши византиску царевину чвршћом и јачом, и ток историје.

Док се Јустинијан, занесен успоменама о римској величини, одушевљавао замислима час величанственим час магловитим, док је сањао да обнови царство Цезара и да у њему утврди, сјединивши се с Римом, владу православља, Теодора, лукавија и оштроумнија, окретала је очи Истоку. Она је од увек имала симпатија спрам тих калуђера из Сирије и Египта, Зораса, Јакова Варадеја и других, које је она примала у двор, и које је молила за молитве, и поред њихових дроњака и суровости њихове грубе отворености. Као свака добра Византинка, она је била искрено побожна. Али и осим тога, она је била и сувише оштроумна, имала је и сувише политичких способности, а да не би разумела каква је, у једној хришћанској држави, важност верских питања, колико се излаже опасности кад се не води рачуна о њима. И она је осећала да те богате и напредне покрајине Азије, Сирије и Египта, заиста чине живу снагу монархије; али је осећала опасност коју је за царевину стварао верски расцеп, којим су у тим областима источњачке народности одмах испољавале сепаратистичке тежње; она је осећала потребу да се згодним уступцима и широком трпељивошћу умире претећа незадовољства, и кад се трудила да тим правцем упути царску политику, може се, а да не изгледа чудно, тврдити да је она видела тачније него њен царски друг и јасније предосећала будућност.

Док се Јустинијан, теолог у души, занимао верским питањима из наклоности ка препиркама, из јаловог задовољства да догматиче, Теодора је била из породице великих царева Византије који су, под пролазним и променљивим обликом теолошких свађа,

увек умели да виде сталан основ политичких проблема. И зато је, у име државних интереса, она одлучно ишла својим путем, отворено штитећи јеретике, смело пркосећи папству, повлачећи за собом нерешљивог и узрујаног Јустинијана, јуривши и смело у борбу, а не хотећи никад да призна да је побеђена. Њеној заштити јеретички Египат дуговао је дуге године трпљивости; њеној заштити јеретичка Сирија дуговала је за обнову своје гоњене националне цркве; њеној су заштити одметници дуговали, прво што су опет дошли у милост и могли слободно да наставе своју пропаганду, доцније, што су могли да пркосе искључењу из цркве од стране сабора, и строгости световних власти; и најзад, њеној помоћи и храбрењу од њене стране монофизитске мисије су дуговале за свој успех у Арабији, Нубији и Абисинији. До последњег дана, она се борила за своја веровања, упорно, као државник, и страсно као права жена, савитљива и сурова према приликама, довољно смела да даде затворити и збацити једнога папу, довољно вешта да себи може поласкати како је у стању да другог потчини својој вољи, довољно храбра да заштити своје гоњене пријатеље и да им набави средства да реформишу своју цркву, довољно уменна да често наметне, ма по коју цену, своју политику цару.

Црква није опростила Теодори ни сурово збацивање папе Силвера, ни упорну верност монофизитству, ни самовољно насиље с којим је задовољавала своју мржњу према црквеним личностима, и у коме је парочито Вигил имао жалосно искуство. С века на век, црквени историчари су њено име обасипали клетвама и увредама. Теодора заслужује да се суди с мање страсти а с више правде. Без сумње, она је, да би остварила своје намере, улагала сувише страсне жестине, сувише преке суровости, сувише тврдоглаве злобе, чак сувише хладне свирепости; али она је ту уносила и неке узвишене особине, врло живо осећање владиних потреба, јасан поглед на могуће стварности, и политика о којој је она,

сањала чини част правилном схватању њенога духа и показује се, на крају крајева, сасвим достојна једнога цара.

V

Али, — и то је оно по чему је ова појава занимљива, — под тим особинама човека државника, — Теодора је остала жена. Она је то била по својим склоностима ка раскоши и господству, она је то била још много више по оштрини својих страсти и жестици своје мржње. Кад је њена корист била у питању, она није познавала ни премислања ни устручавања. Без милости, она је уклонила са свога пута све оне чији је утицај могао да се мери с њеним; без сажаљења, она је сломила све оне чије је славољубље сањало да поколеба њену власт или да сруши њен уплив. Да би осветила увреде, да би сачувала моћ, сва су јој средства била добра, сила и издајство, лаж и подмиљивање, сплетка и насиље. А ако би кадгод осетила да Јустинијанова нерешљива душа измиче њеноме утицају, ако би пред околностима, или пред јачим утицајима, изгледало да она тренутно попусти, увек би њен смели и оштри дух умео да задржи за будућност сјајну наплату: славољубива и препредена, она је увек и у свему хтела да има последњу реч; успела је.

Цариградски беспосличари причали су на њен рачун језовите приче, о тајним погубљењима, о подземним тамницама, о тихим и страшним апсанама где је Теодора давала затварати и мучити своје жртве; треба се чувати да се ове анегдоте не узму сувише буквално. — Неколико најславнијих жртава царичиних живело је у ствари врло добро, и, поред пролазне немилости, доста су добро напредовали у служби; а истина је, с друге стране, да су њени најопаснији противници платили не смрћу, него просто изгнанством, што су се усудили да јој сеprotиве.

Али, иако се списак њених свирепости не увелича преко мере, ипак не треба Теодору хтети учинити сувише милостивом ни сувише добром.

Кад је мрзела, она је била жена која не уступа ни пред чим, ни пред саблазни какве неправедне немилости, ни чак може бити пред лармом коју ће изазвати неко убиство. Случај са Германом, нећакном царевим, са секретаром Приском, са Фотијем, зетом Велизаревим, довољни су да покажу јачину њене мржње. Пад префекта Јована Кападокиског, страшног и дрског министра који је за тренутак пољуљао њен утицај и уплашио је за њену свемоћ, још боље сведочи о неустручљивој енергији њене славољубиве душе и о невероватном довијању њеног вероломног духа. Исто тако, и сличном мешавином умешности и жестине, она је дала великом војсковођи Велизару да осети последице својих ретких прохтева за независношћу, а утицајем који је имала на Антонину, жену патрицијеву, умела је од њега начинити свога врло понизног и врло послушног слугу. И овде се морамо дивити царичићој необичној оштроумности да заплете какву сплетку, као и њеној равнодушности у избору средстава и оруђа која су служила њеним намерама. Антонина, после бурне младости, много је варала мужа који ју је обожавао; али она је била наметна, дрска, сплеткашица у највећој мери, способна, каже Прокопије, који ју је добро познавао, да изведе чак и немогуће. Теодора је брзо разумела да ако иде на руку љубавима ове жене, она ће од ње начинити најоданију службеницу своје политике и најбоље јемство за верност Велизареву. Измелју њих се закључи савез. Антонина је своју вештину ставила у службу василисе и, у збацивању папе Силвера као и у немилости Јована Кападокиског, она је имала много удела и показала сву своју умешност; у замену за то, Теодора је покривала све њене безочности, све њене испаде, и, у више махова, она је принуђила слабога Велизара да се помири са женом и да јој опрости. И пошто је тиме врло вешто завладала својом љубимицом, царица је преко ње држала и војсковођу.

По милости коју је указивала Антонини, хоће

ли се закључити, као што тврди *Тајна Историја*, да је владарка показивала широку трпељивост спрам слабости жена, и да је услужно покривала многе погрешке својим царским плаштом? Чињенице пре дају супротан утисак. Могуће је без сумње да се Теодора, по својој заповедничкој ђуди и по навици да све потчини циљевима своје политике, каткада мало непристојно мешала у послове породица и кућа који је се нимало нису тицали, и да је склапала бракове са истим деспотизмом који је уносила у управљање Државом. Али у законима о разводу и прелуби, за које је она дала подстрека, као и у својим делима, она се стално бринула да учврсти установу брака, „те најсветије ствари“, како каже један закон из тога доба, и да принуди свет да поштује те законите и свете везе. Што је истина, то је да је она била, према речима једнога историчара „од природе наклоњена да помаже жене у невољи“, и да се то старање испољава у мерама које је предузимала у корист злостављаних или рђаво удатих жена, као и мерама које је саветовала да се предузму у погледу глумица и пропалих жена. Она је познавала, пошто је прошла кроз њих, најниже слојеве престонице, и знала је колико је у њима беде и срама; врло рано употребила је свој утицај да залечи то зло. Она је узела став честите жене, строге чуварке јавног морала, и ставила је себи у задатак да очисти и поправи престоницу.

Треба ли веровати да је у томе Теодору руководило и какво сећање из њеног личног искуства, и какво жаљење из прошлости? Ствар је вероватна, да не кажемо извесна, и не може шкодити представи коју ћемо себи створити о Теодори. Има неке чудне узвишености у овим речима једног царског указа који је без сумње састављен по њеном савету: „Ми смо установили судове да кажњавамо разбојнике и лопове новца: зар не треба, са много више разлога, да гонимо разбојнике који насрћу на част и крадљивце невиности?“

Било би, свакако, детињасто хтети прикрити

мане и пороке Теодорине. Она је волела новац, волела је власт; осигурала је будућност својима са можда претераном бригом о породичним осећањима, и, да би очувала престо на који се уздигла, она је без устручавања била вероломна, раздражљива, свирена, неумољива у својим пизмама, ледена спрема свих оних који су привукли њену мржњу. То је била врло славољубива жена, која је својим сплеткама дубоко усколебала двор и монархију. Али она је имала и својих добрих особина. Њени пријатељи су јеназивали „верна царица“; то је име заслуживала. Она је имала и других узвишенијих врлина: мушку чврстину, поноситу енергију, бистар и моћан ум човека државника. Њен утицај није био увек добар; али она је једним дубоким отпечатком обележила Јустинијанову владу. По њеној смрти почиње опадање, којим се жалосно завршила једна дуго славна владавина.

Кад је, 29. јуна 548. г. Теодора умрла од рака, после доста дугог боловања, Јустинијан је горко оплакивао губитак који је с правом сматрао за ненакнадив. Живу ју је обожавао; на мртву је побожно чувао успомену. Хтео је, у њен спомен, да задржи у служби све оне који су били у њеној близини, и много година доцније, кад би хтео да да какво свечано обећање, имао је обичај да се куне Теодорином именом, и они који су желели да му угоде, радо су га потсећали на „врлу, лепу и мудру царицу“ која је, пошто је на овоме свету била његова верна сарадница, сад молила Бога за свога мужа.

Треба признати да има нешто претераности у овој апотеози. Играчица Теодора није баш имала врлина које воде у рај; царица Теодора, и поред своје побожности, имала је мана и порока који се не слажу са светитељским ореолом. Али ове црте је вредело забележити: толико оне, код ове славољубиве владарке, која је у толикој мери била жена, показују чак до иза смрти несравњену моћ дражи и привлачности.

Царица Ирина.

Крајем године 768., Цариград је имао свечан изглед: византиска престоница прослављала је женидбу престолонаследника царевине, Лава, сина Константина V.

1. новембра изјутра, једна флотила од свечаних бродова, раскошно превучених свилом јасних боја, отишла је до дворца Хијерије, на азиској страни Босфора, по младу, и довела је у Визант, у који је свечано ушла. Неколико недеља доцније, 18 децембра, у Светој Палати, у триклинијуму Августејона, у присуству испуљенога двора, два василеуса крунисала су нову владарку. Седећи на златним престолима, у друштву са патријархом, Константин и његов син подигли су воо који је крио лице будуће царице, навукли свилену хламиду преко њене дуге златне хаљине, метнули јој на главу круну, прикачили јој у уши обоце од драгог камења. Затим су, у цркви Светога Стевана, великодостојници монархије дошли на поклоњење новој Августи; на тераси дворане Деветнаест Постоља, она се показала народу и поздрављена је клицањем својих нових поданика. Најзад, у сјајној пратњи патриција, сенатора, коморника и дворских госпођа, вратила се у цркву Светога Стевана, и ту је патријарх Никита одслужио обредну службу и метнуо венчане круне на главе супружника.

Стари цар Константин V, енергични противник икона, није мислио, приређујући те свечаности, стављајући круну Цезара на главу ове младе жене, да ће та слабачка *василиса* разорити дело његовога живота и упропастити престо његовој династији.

I

Као Атенаида-Евдокија, и Ирена је била родом Атињанка; као она, била је без родитеља, кад околности, које нам нису познате и у којима је њена лепота без сумње играла главну улогу, начинише од ње цареву снаху. Али ту се зауставља сличност двеју царица. Атина VIII века заиста се необично разликовала од Атине V века. То више није био пагански и књижевни град, варош университета, пуна славе античких писаца и успомена на славне философе, која је чувала у сенци својих храмова сећање на прогнане богове. То је, у Иренином веку, била једна мала провинциска варош, мирна и побожна, где је Партенон био постао црква, где је Света Софија била отерала Палас-Атину са Акропоља, где су светитељи били заменили богове. У таквој једној средини, васпитање, а нарочито васпитање жене, није више могло бити оно што је било у време Атенаидино. Као већина њених савременица, Ирена је била одгајена у вери, и побожна, усхићеном и ватреном побожношћу, коју су још више распламтали догађаји бурног времена у коме је живела.

Један озбиљан верски сукоб узнемиравао је, већ више од четрдесет година, византиску царевину: борба која је названа „Свађа око икона“ била је у највећем жеку. Не би ипак требало да тај назив, на изглед тако строго теолошки, створи неку обману о правом карактеру те страшне кризе: тицало се у ствари сасвим другог печега, а не једног ситног питања дисциплине или литургије. Свакојачко, цареви иконокласти, побожни као сви људи њиховога времена, уносили су у препирку искрена и ватрена верска убеђења; један од задатака које је себи поставила њихова реформа, било је подизање моралног ступња вере, ослободивши је те врсте новог идолопоклонства, какво им је изгледало претерано обожавање икона матере божје и светаца. Али друга једна ствар их је више бринула; њих је нарочито плашила моћ коју су у држави стекли својим бо-

гатством и својим утицајем, стални браниоци икона, калуђери. У ствари, то је била, од VIII века, — ма како то чудно изгледало у једној толико хришћанској царевини као што је била Византија — борба између грађанске и црквене власти.

Против њих се цар Константин V, страсна душа, енергична воља, борио с необичном суровошћу. На његове заповести, приступало се суровим казнама, често чак и крвавим. Манастири су били претворени у грађанске установе, калуђери истерани, позатварани, прогнани; у Цариграду их готово није ни било. И цело византиско друштво, увучено у борбу, делило се на два табора. С једне стране је био званичан свет, дворске владике, чиновништво, више класе друштвене, затим војска, сасвим одана једном победнику као што је био Константин V. С друге стране, ниже свештенство, средња класа, народ, жене, чија мистична побожност, одушевљена сјајем обреда, заљубљена у раскош цркава, није могла да се одважи да напусти чудотворне и поштоване иконе.

Ирена је била жена, а уз то пореклом из једне провинције ватрено привржене иконама. О њеним симпатијама, дакле, није било нимало сумње. Али у тренутку кад је улазила у царску породицу, гоњење је било у највећем жеку; а поред страшнога Константина V, не би било добро сувише отворено испољавати противна осећања. Ирена је дакле брижљиво крила своје убеђење. Она учини још и више: на захтев свога свекра, она се чак свечано закле да ћеће никад примити иконе; и од тог тренутка, види се како се у тој нешто помућеној души појављује у неколико она притворност и оно отсуство устезања које се доцније тако јако распаљетело.

При свем том, и поред те привидне покорности, побожност младе жене није била нека јалова побожност. То се добро видело кад 775. г. Константин V умре, и кад нови цар, Лав IV, можда под Ирениним утицајем, врло великим у почетку владе, попусти нешто од старе строгости. Василиса је одлучно приступила послу. Многе су жене исто тако

биле задржале забрањене иконе: легенда прича да је у самом двору, Антуза, једна кћи Константина V, без страха, без устручавања сачувала своју побожност према забрањеним иконима. Ирена је мислила да се може угледати на своју заову и држала да може тајно успоставити, у царском двору, забрањено богослужење. Покушај је могао имати доста трагичне последице. Месеца априла 780. г. више особа из ближе царичине околине било је, на заповест Лава IV, затворено и стављено на муке, као очевидно сумњиви обожаваоци икона. И сама василиса била је осумњичена у тој ствари. Прича се да је једнога дана, у њеној соби, њен муж нашао, сакривене испод јастука, две иконе. Кад их угледа, Лав IV се разјари; и мада се Ирена, увек готова на заклетве, клела да не зна ко их је ту метнуо, њен углед код цара претрпео је тиме озбиљан удар: и она је била пала у полу-немилост, кад, на њену велику срећу, Лав IV умре доста неочекивано, септембра месеца исте 780. г. Наследник престола било је једно дете, Константин VI, са десет година; тутор свога сина и регенткиња, Ирена је била царица.

II

Мало је историских личности тако тешко оценити као славну владарку која је успоставила православље у Византији. Зна се да је била лепа; по свему изгледа да је била чедна, и да се, бачена у један покварен и клизав двор, увек одржала беспрекорна; затим, била је побожна. Али кад то кажемо, шта знамо о Ирени? Какве је вредности био њен дух? Какав је био њен карактер? Без сумње, да га назремо, имамо дела њене владе. Али да ли је она сама, својом вољом, хтела та дела? Да ли је на престолу имала својих личних начела? Или је била само оруђе у рукама ванштних саветника? Та је питања врло тешко решити, и у толико су мрачнија што су писци њенога времена, кад је реч о тој православној и побожној владарци, употребљавали изразе дивљења без ограничења.

Њиховим трагом могли су дакле и други насликати Ирину под најласкавијом спољашношћу, и то није пропуштено у нашем веку. Један славни романсијер, који се у младости забављао скицирајући слику благочестиве царице, и који је у једном живописном и мајсторском роману живо оцртао ту занимљиву појаву¹⁾, показује нам је као посвећену у тајне платоновске философије, у догме „космополитског херметизма“, знајући „чини помоћу духова које доводе до власти“, и употребљавајући ту моћ кад ју је већ једном стекла, за један једини циљ, величину Византије и успостављање старе римске хегемоније. И ако неко хоће да је замисли онакву какву ју је сањао Пол Адам, нека прочита ову страну: „Седећи под царским чадором, на крајњем рту предгорја изнад брзих вода Босфора, она је проводила вечери пред бесмртном чаролијом левантинског неба, огледајући се у васкама од углачаног метала, блистава као мати божја у сјајном оквиру њенога одела, по коме су се огледале светлוצаве звезде, на свакој пљоштини јединственог драгог камења. У њој су трепериле мисли о победи. У свом сећању изазивала је тајанствена учења грчких школа. Жеља да својим духом оживи цео један народ држала ју је задихану и занесену“²⁾. И пишичева симпатија за ову узвишену жену толика је, да чак и њен злочин налази у његовим очима извинијења и изгледа му готово оправдан. Ако је свога сина збацила с престола и ослепила, то је, вели писац, „зато што је претпоставила да жртвује личност у корист народа. Неограничено право јој је то допуштало“.

То је, пристајем, песничка машта. Али озбиљни историчари исто нам тако сликају Ирину под не мање заносним изгледом. Један хвали њене способности, њену велику уметност, гибкост њенога духа, оштрину њених погледа, чврстину њеног карактера.³⁾

1) Paul Adam, *Irene et les Eunuques*, Paris, 1906.

2) Paul Adam *Princesses byzantines*, стр. 33—4.

3) Gasquet, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*.

Други у њој види жену од врло велике вредности, која је Византији дала „најбољу и најделатнију владу од свих што их је видела византиска царевина“. И он додаје: „То је била жена заиста рођена за престо, мушке памети, изванредно обдарена свим особинама које чине велике владаре, знајући да говори с народом и да задобије његову љубав, веште да избере своје саветнике, обдарена савршеном храброшћу и дивном хладнокрвношћу.“¹⁾

Признајем да, што се мене тиче, Ирена ми изгледа много мање заносна. Очеvidно славољубива — њени поштоваоци белеше као њену главну црту љубав спрам власти — целог живота била је вођена једном силном страшћу, тежњом да влада. Била је млада и лепа: није узела љубавника, из страха да не добије господара. Била је мати: славољубље је угушило у њој и само материнско осећање. Да би дошла до циља који је себи поставила, није се устезала ни пред чим; сва су јој средства била добра, притворство и сплетке, свирепост и издајство. Све моћи њенога духа, сва сила њенога поноса били су управљени томе једном предмету, престолу И то је био сав њен живот. И сама њена побожност, која је била стварна и дубока, појачала је и помогла њено славољубље: уска, сујеверна побожност, којом је сама себе убедила да је она оруђе намера божијих, да има на овом свету једно дело да изврши, дужност да га брани, и да никако не допусти другима да га упропасте. Тако је она што је боље могла измирила савете своје вере са захтевима свога користољубља и љубави спрам власти; и како је, према томе, увек била убеђена у своје право и сигурна у своју дужност, она је искрено ишла своме циљу, не устежући се ни пред каквом препреком, не допуштајући никаквој тешкоћи да је заведе с пута. Поносита и страсна, она је била напрасита, сурова, свирена; издржљива и упорна, она је ишла за својим намерама

¹⁾ Schlumberger, *Les Hes des Princes*, стр. 112.

са неуморном и чудном истрајношћу; притворна и лукава, она је, да би послужила својим плановима, употребила нечувено богатство средстава, несравњену вештину да замрси и заплете интриге. А свакојачко, има и неке величине у тој упорној тежњи за највишом влашћу, која занесе једну душу и обузме је целу, у тој правој психолошкој изопачености, која уништава сва осећања, да би једино славољубље оставила да живи.

И, ја ћу радо додата да је Ирена доста срећно извела улогу славољубиве жене. Она је имала достојанства, осећања за величанственост, склоности ка раскоши, парадама и леним зградама: у чему је уосталом била жена. Њени пријатељи, шта више, тврде да је добро владала, да ју је народ волео и оплакивао њен пад, да је њена влада била време непрекидног благостања. Видеће се даље шта треба мислити о тим похвалама. У сваком случају, ја не бих могао да признам царици тај виши ум, тај снажан дух, ту мушку храброст, ту душевну јачину у несрећи, коју јој радо придају њене присталице. Једна ме ствар наводи да посумњам у вредност њеног политичког духа и у бистрину њених погледа: то је што би она увек сувише рано уобрази­ла да је у нечему успела, и што се више пута ударала о препреке које је могла и требала да предвиди. Она је била умешна, ако се хоће, и јака у сплеткарењу: али у њеном начину поступања ја нарочито налазим неку ситну подмуклу умешност, умешност лукаве жене, која без сумње каткад успе, али која ниуколико не доказује надмоћност њених способности. Допуштам да је имала упорности, лене истрајности да се враћа на препреку док је не сломије. Али она ми не изгледа, и поред „величине душе“ и „мушкога духа“ које јој ласкаво придају, ни истински енергична, ни истински храбра.

Године 797., у тренутку кад је извршила државни удар који је оборно њенога сина, она у одлучном тренутку изгуби главу; уплашила се, и помишљала да се понизи; држала је да је ствар промашена и

хтела је све да напусти. Године 802., кад су се завереници спремили да је збаце с престола, она допусти да то учине, чак и не покушавајући да се одупре. Слаба у поразу, она је обратно, кад победи, била немилосрдна. И казна коју је досудила своме сину довољно нам, мислим, каже о њеном срцу. Она је свакојако створила велике ствари за двадесет година од прилике, колико је владала: усудила се да изведе политичку и верску револуцију од несравњеног значаја. Она сама, поред свега тога, није била велика ни духом ни вољом.

Али ма каква да је била Ирена, доба у коме је она живела остаје необично занимљиво и драматично. Као што су тачно казали, „у тој византиској историји која нас изводи пред тако невероватне догађаје, Иренина је влада можда једна од најчудноватијих“.

III

У тренутку кад је смрт Лава IV стварно била донела Ирени највишу власт, много супарничких амбиција комешало се око младе царице. На двору, она је наилазила на потмуло непријатељство својих деверова, петорице синова Константина V, популарних и славољубивих царевића, од којих се имала свега бојати. Узалуд их је њихов отац заклео пред смрт да не ступају у завере против законитог владоца; чим је Лав IV ступио на престо, они су похитали да прекрше своју заклетву; и мада је после те увреде најстарији међу њима, Цезар Никифор, био лишен свога достојанства и прогнан у далеки Херсон, многобројна странка радила је упорно за њих. С друге стране, сва висока звања владе заузимали су ревностни иконокласте. Управник двора, канцелар, врховни командант војске, били су стари и верни службеници покојнога Константина V. Сенат, великодостојници провинциске администрације, нису били мање одани политици претходне владе. Најзад и црква, којом је управљао патријарх Павле, била је пуна непријатеља икона. С људима такве

врсте, Ирена није могла ништа предузети; а они су исто тако с правом сумњали у василисина осећања и плашили се од њене стране скорих покушаја реакције. Да би остварила своје побожне намере, да би задовољила спове свога славољубља, царица је морала да нађе другу сарадњу и да тражи други ослонац.

Овде се показује њена вештина да спремн свој пут. Од својих противника она је једне без милости сломила својом снагом, друге је благо уклонила с места где су сметали. Склопила се била завера да се на престо подигну цезари; она се тиме користила да принуди своје девере да се закаљују, а да никоме не би остао непознат њихов непоправни пад, она их је приморала да о божићним празницима 780., узму учешћа у Светој Софији, пред целим престоничким народом, у свечаној служби којом је обележен тај свети дан. У исто време, она је мало помало измењала дворско особље. Истакла је своју породицу на почасна места, сместила свога брата, свога нећака, своју рођаку, и друге сроднике. Бацила је у немилост старе војсковође Константина V, а нарочито страшног Михаила Лаканодракона, стратега Трачана, који је постао чувен са своје дивље мржње спрам калуђера и са своје веселе суровости с којом их је гоњо да се жене. На њихово место она је сместила за заповеднике своје људе, нарочито евнухе своје куће и своје присне пријатеље. На њих је неприметно пренела сва велика звања дворска и административна; међу њима је изабрала свог првог министра, Ставракиоса.

Велики љубимац василисин, та личност постаде њеном милошћу патриције, логотег дрома,¹⁾ ускоро постаде неоспорни и свемоћни господар Свете Палате. Дипломата, он је преговарао о миру с Арапима; војсковођа, он је умирио устанак Словена и, да би његов углед постао још већи, Ирена му је у хиподрому приредила свечани триумф. Узалуд војска, незадовољна таквим старешином, није крила своју

¹⁾ Једна врста канцелара.

мржњу спрема скоројевића; он, сигуран да је у милости, удвојио је своју охолост и безочност. Заиста, за двадесет година, верно привезан за Иренину судбину, он је увек с њом падао и с њом се дизао на власт. И можда је тај човек, енергичан, делатан, славољубив, коме се не могу порицати заслуге, често бивао духовни вођа царичин и подржавао њене намере, али се исто тако види какав доста чудноват обрт и какав изглед камариле даде Ирениној влади, одмах у почетку, ово мешање дворских свихуа у све гране државне управе.

У исто време кад је мењала особље владе, Ирена је изменила и општу политику царевине. Она је закривавала рат на Истоку, тражила на Западу да се приближи папству, и започела да преговара с Карлом Великим; нарочито је показивала у верском погледу одавна немишљену трпељивост. „Побожни људи, вели један савремени хроничар, опет почеше да говоре слободно, божја реч да се шири без препрека; они који су тражили вечни спас могли су се без тешкоће повући од света, и опет се служило у славу божју; манастири су понова почели напредовати и благостање је свуда владало.“ Опет се калуђери показаше у Цариграду; улазак у самостане опет се отвори људима које је срце тамо вукло, а власти их спречавале; царица се разметљиво старала да поправи оно што је прошла владавина обесветила; она је с великом парадом донела патраг у Свету Софију скупоцену круну коју је Лав IV некад уклонио из Саборне Цркве; она је свечано вратила у њихово светилиште мошти Свете Еуфимије, бачене у море на заповест Константина V, и чудом опет нађене. И побожна странка, очарана овим делима, поздравила је као неочекивано чудо долазак на престо побожне владарке и захваљивала Богу „који ће руком једне удовице и једнога сирочета оборити безаконје и учинити крај робовању цркве.“

Једна вешто заплетена интрига осигурала је Ирени једину власт која јој је још недостајала, над патријаршијом. Године 784., изненада — без наредбе од владе, тврди Теофан, вероватније инак на миг дат

из двора, — патријарх Павле даде оставку и повуче се у манастир, изјавивши онима који су хтели да чују, да, мучен грижом савести због својих грехова, хоће да испашта за злочине које је извршио према иконама и бар да умре измирен с Богом. Ирена је врло вешто искористила ту одлуку, која је начинила велику ларму у престоници, и на место Павлово она изабра, да га стави на чело цркве, једног сигурног човека, једног световњака, царског секретара Тарасиоса. Овај, паметан и савитљив политичар, изванредно је играо улогу коју му је без сумње царица прописала. Кад је његово име било истакнуто, кад га је сама царица почела молити да прими звање и да се да бирати, он одби, одрече се дужности коју су му хтели наметнути, затражи да му допусте да пред народом објасни узроке своје одбијању. И, у једном дугом говору, речито, он се задржа на бедном стању Цркве, на неслогама које је подривају, на расцепу који је дели од Рима, и врло вешто, постављајући то за услов да се прими места, он посаветова да се сазове васељенски сабор, који ће повратити мир и јединство у хришћанском свету. У исто време, вештим заобилажењем, он је изјавио да не признаје синод иконокласта, одржан 753. г. и порицао му сваку канонску власт, јер он није друго урадио до прибележио незаконито донете одлуке грађанских власти у црквеним питањима. И пошто је тако припремио земљиште за василисине планове, пустио је да ствари иду својим током и, пошто је одједном добио све свештене чинове, попе се на престо патријарха.

С једним тако драгоценим савезником, Ирена је мислила да може да ради отворено. Позиви, разаслати по целом царству, сазвали су у Цариград за пролеће 780. г. хришћанске главаре цркава, и већ се мислило да је Ирена сигурна у победу. Али су они правили рачун без опозиције једнога дела владика, нарочито без непријатељства пукова царске гарде, верне успомени Константина V и чврсто везане за политику тога славнога цара. Учињену по-

грешку опазили су онога дана кад се сабор отворио у цркви Светих Апостола. Владике су свечано заседавале на својим местима; у одељењу оглашених Саборне Цркве, Ирена је са својим сином присуствовала седници; на предикаоници, Платон, свештеник сакудионски, један од најватренијих бранилаца икона, говорио је једну пригодну беседу, кад одједном, са мачем у руци, војници јурнуше у цркву, претећи да ће поубијати владике. Узалуд је Ирена, не без храбрости, покушала да се умеша и да умири побуну; њени су напори били немоћни, њена власт непризната. Православне владике биле су вређане, гуране, растеране; и кад то видеше, владике партије иконокласта, придружише се војсци, почеше одобравати и викати: „Ми смо победили! Ми смо победили!“ И сама Ирена једва је умакла канџама тих лавова, како пише један црквени хроничар, и њене присталице, мада њена крв није потекла, прогласише је за мученицу.

Радило се и сувише брзо: све је требало почети с почетка. Овога пута ишло се заобилазним путевима да би се ствар привела крају. Василиса и њен први министар развише у томе послу сву своју сплеткашку способност и све своје лукавство. Новцем и обећањима придобише за владину политику азиске армије, увек суревљиве на трупе које су биле у престоничком гарнизону. Затим објавише велики поход против Арапа. Гардиски пукови први пођоше у бој. У Цариграду их одмах заменише дивизије, чију је верност влада била осигурала; у исто време, да би упорне принудила на послушност, позатварали су жене и децу, узантили имања војницима испраћеним на границу; као господар тих драгоцених талаца, влада је могла без опасности отиуштати, распуштати, растурати непријатељски расположене гардиске пукове. Ирена је сад имала неопходан ослонац за своје планове, војску својих присталица, под оданим вођама. И поред тога, она се није усудила да опет у самом Цариграду учини покушај промашен 780. г. Васељенски сабор састаде се у

Никеји 787.; под свемоћним утицајем двора, патријарха и калуђера, он без устезања баци анатему на одлуке иконокласта од 753. г., и поврати у свој својој ширини поштовање икона и православља. Затим, у месецу новембру 787. г., оци сабора преместише се у престоницу, и на последњој седници, држаној у палати Магнаур, у присуству легата папе Хадријана, Ирена својом руком потписа каноне који успостављају веру коју је она волела.

Тако је, за седам година вештине и стрпљења, Ирена, поред неколико настуна наглости, постала свемоћна. Она је дала задовољења Цркви и погледима своје сопствене побожности; нарочито, она је поломила под ногама све што је сметало њеном славољубљу. И њени пријатељи, побожни, поносити таквом владарком, свечано су у њој поздрављали „царицу, потпору Христа, ону чија је влада, као и име, залога мира“.

IV

У тренутку кад је Ирена однела ту победу, у тренутку кад је њен триумф изгледао најпотпунији, њеном је славољубљу нешто озбиљно претило.

Константин VI је растао: било му је седамнаест година. Између сина жељног да влада и мајке страсно занете највишом влашћу, сукоб је био извештајан, неизбежан: он је имао да превазиђе у ужасу све што се може замислити. Зато, да би објаснили ту зликовачку борбу, побожни историчари тога доба нису нашли другога излаза него да умешају ђавола и, трудећи се да оправдају благочестиву царицу, они су, што су више могли, набацивали злочине што их је она починила на њене несрећне саветнике. У ствари, та се оправдања не могу сасвим примити: онаква какву је ми познајемо, Ирена је извесно имала јасну свест и потпуну одговорност за своја дела. Она је хтела да одбрани своје творевине, да очува моћ коју је имала у рукама: зато није одступала ни пред борбом, ни пред злочинном.

Својевољна и страсна, Ирена је једнако хтела

да с младићем, као што је био њен син, поступа као с дететом. Некада је, у почетку своје владе, преговарала, у интересу политике, о женидби између Константина VI и једне кћери Карла Великог, и у Ахену се видео један евнух са двора, који је имао да научи младу Ротруду језику и обичајима њене будуће отаџбине, а научници палатинске Академије, поносити на везу која се спремала, надметали су се ко ће пре научити грчки. Политика је покварила оно што је политика уговорила. Кад је мир с Римом успостављен, Ирени је изгледала мање потребна веза с Францима, нарочито се, кажу, бојала да моћни краљ Карло не постане сувише чврст ослонац за слабост свога зета, и не помогне му да постане господар монархије. Она дакле прекиде започете преговоре и поред одвратности Константина VI, који се из далека био заљубио у младу принцезу са Запада, она му наметну другу једну женидбу. Већ сам испричао, према лепом месту из живота светог Филарета, како су, по обичају, царски гласници пошли на пут по држави да пронађу вереницу достојну василеуса, и како су, међу кандидаткињама за Константинову руку, Ирена и њен први министар изабрали једну младу Јерменку, пореклом из области Пафлагоније, Марију Амниску. Она је била лепа, паметна, побожна, и уз то из врло скромне породице; а кад за све буде дуговала Ирени, мислило се да ће бити смерно покорна вољи своје добротворке, и да се од такве снахе Ирена нема бојати никаквога досадног и неумесног славољубља. Венчање дакле буде утврђено, и Константин је, и преко своје воље, морао послушати. То је било новембра 788. г.

Уосталом, Ирена је опрезно држала свога сина у страни од свих послова. Цар је био као одвојен у своме сопственом дворцу, без пријатеља, без утицаја; пред његовим очима, свемоћни Ставракиос владао је свима по својим ђудима, дрзак и охол, и пред љубимцем свако се понизно клањао. Најпосле, млади се владар побуни против тога туторства; са неко-

лико људи из своје близине, он склопи заверу против првога министра. То је скупо платио. Пошто је завера била откривена, Ирена осети да у исти мах и њој непосредно прети опасност: од тога дана, славољубље је у њој убило материнску љубав. Она дивљачки удари. Позатварани завереници били су мучени, прогнани или бачени у тамницу; што је озбиљније, сам је цар био осуђен на шибе, као непослушно дете, добро изгрђен од своје мајке, и задржан неколико дана у затвору, у својим собама. После тога, царица је мислила да је сигурна у своју победу. Њени ласкавци су је такође одржавали у тој обмани, тврдећи јој „да сам Бог неће да њен син влада“. Сујеверна и лаковерна као и све њене савременице, она се дала заварати тим речима и пророштвима врачара који су јој обећавали престо; и да би га себи осигурала, она све стави на коцку. Од војске се тражила нова заклетва на верност; војници су се морали заклети према овом неочекиваном и чудноватом обрасцу: „Докле год ти будеш у животу, ми нећемо признати твога сина за цара“; и у званичним поздравима народа Иренино је име било стављено пре Константинозог.

И овога пута, као и 780. г., ватрена и славољубљава царица ишла је сувише брзо. Године 790., у азиским пуковима букну незадовољство против владе а у корист младога цара држаног под туторством. Из јерменских армија, побуна се прошири на друге области; ускоро су све сакупљене трупе тражиле да се Константин VI пусти на слободу и да се призна за правог и јединог василеуса. Ирена се уплаши; она попусти. Она пристаде да пусти сина, да се одрекне власти; немоћна и јаросна, она је морала гледати како њени најмилији пријатељи падају у немилост и удаљују се. Ставракиос, први министар, буде закаљуђерен и прогнан у Јерменску; Аетнос, други њен пријатељ, делио је његову ту судбину. Она сама се морала повући у своју величанствену палату Елеутерион, а око младог владара, свечано проглашеног, она виде како се вра-

ћају у милост сви они с којима се она борила, сви непријатељи икона којима је она повратила важност, а у првом реду Михаило Лаканодракон, који је уздигнут на високо звање управника двора.

Али Константин VI није осећао нимало мржње спрема своје мајке. Тек што је била прошла година: дана од Ирениног пада, кад у месецу јануару 792. г., попуштајући њеним молбама, млади владар јој поврати титулу царице, позва је натраг у Свету Палату, да владају заједно; у исто време кад и њу, слабост василеусова врати на посао евнуха Ставракиоса, њенога љубимца. Ирена се вратила жедна освете, жељна да казни оне који су је издали, и ватренија но икад у тежњи за својим славољубивим сновима. Али овога пута, да би их остварила, показала се вештија. Године 790., она је мислила да је сасвим сигурна у успех; хтела је да убрза ствар и да силом отме престо; својом суровошћу према сину она је саблажњавала јавно мићење и узбунила војску. Тај јој је неуспех отворио очи, и сад је употребила пет стрпљивих година да лагано спреми своју победу највештијим и најбоље смишљеним сплеткама.

Константин VI имао је неоспорних врлина. Он је био, као и његов деда, храбар, енергичан, паметан и способан владар; и сами његови противници хвале га и признају му ратничке заслуге и истинску способност за владање. Оптужбе управљене против њега, а поглавито развратан живот који му се пребацује, немају општег значаја, као што би се у први мах могло веровати, и циљају једино, у мислима њихових писаца, на саблазан коју је учинила његова друга женидба. Ревносан присталица православлa, он је био врло популаран у нижим класама, и Црква га је радо гледала; предузимљив и храбар војсковођа, врло расположен да понова зарати против Бугара и Арапа, он се свиђао војсци. Ирена је употребила највећу вештину да завади тога владара достојног поштовања са његовим најбољим пријатељима, једно за другим, да покаже како је уједно незахвалан, свиреп и кукавица, да му убије углед.

код војника, да му одузме наклоност народа, и да га омаловажи код Цркве.

Прво је употребила свој поново задобијени утицај да изазове сумњу Константинову на Алексија Мозела, војсковођу који је изјавио незадовољство с владом 790. г., и тако је оцрнила тог човека, да је пао у немилост, и цар га је дао затворити, а затим ослепити. То је за Ирину била двострука добит: она се осветила човеку који је издао њено поверење, и подигла против Константина VI јерменске трупе, његов најбољи ослонац. На вест о поступању са старешином кога су они волели, ти се пукови одишта побунеше. Требало је да 793. г. сам василеус оде да угуши побуну: он је то извршио са крајњом грубошћу, и тиме сасвим одстранио љубав својих војника. У исто време, како је једна странка почела да се комеша у корист његових стричева, цезара, по савету Иренином, цар осуди најстаријег на губитак вида, а осталој четворци даде одсећи језик: доста узалудна свирепост, и која га је учинила врло непопуларним, нарочито код иконокласта, који су у жртвама волели успомену на Константина V, њиховог оца. Најзад царица, да би сасвим подигла јавно мњење против свога сина, измисли и последње средство, највише макнавелско од свију.

Константин VI, као што се зна, није волео своју жену, мада му је она дала две кћери, Еуфрозину и Ирину. Он је имао милосница. Кад се Ирина вратила у двор, он се убрзо заљуби у једну дворску госпођицу царице-мајке: она се звала Теодота, а, пореклом из једне велике престоничке породице, била је у сродству са неколико најславнијих људи православне странке, игуманом сакудионским Платоном и његовим синовцем Теодором. Ирина је предусретљиво храбрила страст свога сина према њеној пратилци, и она сама га је наговарала да отера своју жену и да узме ту девојку; она је добро знала какву ће саблазан изазвати царев поступак, и унапред је рачунала како ће искористити произведени утисак за своје намере. Константин VI радо је слу-

шао њене савете; и, да би му помогли да се отараси Марије, на двору се онда сплела једна врло чудна силетка, на коју се морам вратити, јер је необично карактеристична за византиске обичаје тога доба. На крају крајева ипак, и поред одупирања патријарховог, цар затвори своју жену у манастир, и у месецу септембру 795. г. венча се с Теодотом.

Оно што је Ирена предвиђала морало се догодити. По целом византиском хришћанству, до најудаљенијих провинција, узвици општег негодовања поздравиле ову прељубничку везу. Странка побожних беснела је, страшно се саблажњујући; калуђери, раснирујући пламен, грмели су против развратнога цара са две жене, и љутили се на слабост патријарха Тарасиоса, који је, увек политичан, трпео такве гнусобе. Испод руке, Ирена је храбрила и подржавала њихово буђење, „јер су се они, вели један савремени хроничар, противили њеном сину и изобличавали га“. Треба видети у црквеним писцима до ког се степена јарости подигла побожна ериба богомољаца на непослушног и бестидног сина, на развратног и поквареног владара. „Тешко граду,“ говорио је Теодор Студит поправљајући на своју руку речи Кијиге Проповедника, „тешко граду којим дете влада“. Константиј VI, мирнији, предузимао је мере да стиша ту страховиту буру. Како је главно огњиште опозиције био манастир Сакудинон у Битинији, он се преселио, под изговором да иде на летовање, у бању Прус; и одатле, користећи се сусетством, он поведе са калуђерима славнога манастира разне љубазне преговоре. Најзад, у нади да ће их умирити том учтивошћу, он им лично учини посету. Ништа не поможе. „Чак ако треба пролити своју крв, говорио је Теодор Студит, ми ћемо је пролити с радошћу“.

Пред том непомирљивошћу, цар се превари и изгуби стрпљење: он се реши да употреби насиље. Нареди да се многи позатварају; извештај број калуђера би пибан, бацан у тамнице или прогнан; остатак братства буде растурен. Али те строге мере

само су још заплеле стање. На све стране калуђери су роптали на тиранина, на „новог Ирода“, и чак до његове палате долазио је игуман Платон да га вређа у лице. Константин VI се савлада. На игуманове увреде, он се задовољи да хладно одговори: „Ја нећу да стварам мученике“, и пусти га да говори. На своју несрећу, он их је био већ и сувише створио. Јавно миђење је било огорчено на младог владара: Ирена је умела да искористи прилику.

За време бављења двора у Прусу, царица-матри је врло вешто маневрисала. Прилике су јој у осталом ишле на руку. Млада василиса Теодата морала се вратити у престоницу ради порођаја у Светој Палати, а Константин VI, врло занесен својом женом, нестрпљиво је подносио њено отсуство; зато, кад октобра месеца 797. г. дознаде да му је рођен син, он похита у Цариград. Тако је оставио слободно поље Ирениним сплеткама. Поклонима, обећањима, својом личном привлачношћу, ова је брзо придобила за себе главне официре гарде; она их је навела да приме план о државном удару који би њу начинио једином царицом, и завереници, које је, као увек, предводио Ставракиос, договорили се да чекају згодан тренутак. Ипак је постојала једна црна тачка, која је могла све покварити. Довољан би био какав сјајан војнички успех да поврати Константинову VI његов поколебани углед: а баш марта месеца 797. г. василеус је улазио у рат против Арапа. Пријатељи његове мајке нису се устручавали да осујете његов поход једном лажју која је јако личила на издају; цар се морао вратити у Цариград не стигавши до непријатеља и не урадивши ништа.

Одсудна криза се приближавала. 17. јула 797. г. Константин VI се враћао из хиподрома у палату Светог Мамаса. Издајници који су га окружавали мислили су да је прилика згодна и покушаше да га затворе. Али им цар умаче, и, утрчавши у једну лађу, журно пређе на азијску обалу, рачунајући на верност трупа које су држале анадољске обале. А Ирена, која је на

вест о атентату одмах узела Велику Палату у своје руке, већ се била уплашила, изгубила главу; већ је, видећи да се њени пријатељи устежу и да је народ и аклењен Константину, помишљала да се понизи и да пошаље своме сину владике да јој испросе милост, кад је страст за највишом влашћу наведе на мисао да баци последњу карту. Многи људи из царске околине били су се сасвим заплели с њоме; она им је претила да ће их доставити цару, да ће му показати писма која доказују њихову издају. Уплашени тим изјавама, и не видећи другог начина да избегну извесну пропаст, завереници, охрабрени, дочепаше свога несрећног владара. Доведоше га у Цариград и затворише у Свету Палату, у Пурпурну Собу, где је и рођен, и ту, на заповест његове мајке, дође целат да му ископа очи. Он ипак не умре. Затворен у једну раскошну кућу, он је најзад постигао да му се врати његова жена Теодота, која га је у највећој опасности храбро подржавала; чак је од ње имао и другог сина, и тако је провео у мирној тами последње године свога живота. Али од тога тренутка његов царски живот био је свршен.

Нико, или готово нико, није оплакивао судбину несрећнога владара. Побожни, у своме уском фанатизму, видели су у његовој несрећи праведну божју казну за његову прељубничку везу, заслужену каштигу због строгих мера које је прадузимао против калуђера, једном речју значајан пример, којим ће, како каже Теодор Студит „и сами цареви научити да не крше божје законе, да не распаљују безбожничка гоњења“. И овога пута, побожне душе поздравише са дивљењем и захвалношћу ослободилачко дело које је извршила благочестива василиса Ирена. Једини хроничар Теофан, и поред своје оданости царици, изгледа да је нејасно осетио ужас њенога злочина: „Сунце се, пише он, помрачи за седамнаест дана, и не пусти ни зрака, тако да су лађе лутале по мору; и сви су говорили да сунце не даје своју светлост због ослепљења царевог; и тако се попе на престо Ирена, мати царева“.

V

Ирена је била остварила свој сан: она је владала. Изгледа да је онда била као опијена својом срећом и својом свемоћи. Она се занеста усудила да учини ту нечувену ствар која се никада дотле није видела у Византији, и која се никада више није видела: она узе, она, жена, титулу цара. На челу *Новела* које је објавила, она се гордо назвала: „Ирена, велики василеус и самодржац ромејски“; на новцу који је ковала, на динтисима од слонове кости који су нам сачували њену слику, она се појављује у свем владарском велелепном сјају. Таква, и још величанственија, хтела се показати своме народу. На ускршњи понедељак године 799., она се вратила из цркве Светих Апостола у двор, са свечаном литијом, возећи се на златним колима са два упрегнута белца, које су држала четири великодостојника; обучена у раскошно одело василеуса, блистајући од пурпура и злата, она је, по обичају римских конзула, пуним прегрштима бацала новац сакупљеној гомили. То је била као апотеоза славољубиве владарке и врхунац њене величине.

У исто време, увек вешта, она се старала да одржи своју популарност и да утврди своју власт. Цезари, њени девери, чије је упорно славољубље надживело све невоље, понова се почеше буњити. Она свирепо угуши њихове покушаје и протера их у Атицу, у једно удаљено изгнанство. Својим пријатељима калуђерима указивала је, напротив, наклоност пуну пажње: дала је за њих саградити нове манастире, богато је обдарила обновљене; благодарећи њеној отвореној милости, велике манастирске установе Сакудниона у Битинији и Студиона у престоници, развиле се тада до нечувоног напретка. Најзад, да би придобила народ, она прошири своју дарежљивост у свима правцима: праштала је задужеи порез, прерадила систем финансијске администрације, смањила терет царине на земљи и мору, и таксе којом су били оптерећени предмети за потрошњу и индустрија, задобила љубав спротиве

оснивањем добротворних установа. И Цариград је очаран поздрављао своју добротворку.

Међутим, око остареле владарке на двору су се плеле потмуле сплетке: Иренини љубимци оти-мали су се ко ће је наследити. Престо је заиста, по њеној смрти, остајао празан: из првог брака Константина VI рођене су биле само две кћери; што се тиче деце из другог брака, старији син Лав умро је кад му је било тек неколико месеци; други, дошавши на свет после пада свога оца, сматран је као ванбрачан, рођен из незаконите везе и лишен свих права на царевину. И тако су два евиуха која су владала монархијом, Ставракиос и Аетиос, подједнако сањала да задобију власт за своју породицу и обасипала свеје сроднике свима почасним звањима. Иренино све горе здравље давало им је уосталом права да се убрзо могу надати. Ипак, до краја суревњиво чувајући своју највишу власт, подозревајући свакога који јој је изгледао да прети њеној круни, стара василиса упорно је бранила престо задобијен њеним злочиним.

И више од године дана, у Светој Палати су се без престанка ређале доставе, бурни призори, изненадна падања у немилост и неочекивана враћања у милост; Аетиос је достављао Ставракисове завере и славољубље, Ставракиос подстицао побуне да упропасти Аетиоса, а између њих двојице била је Ирена, колебљива, неспокојна, раздражена, час злостављајући све око себе, час праштајући. И има нечега заиста трагичног у тој борби између старе царице, исцрпене, али која се очајнички закачила за власт, и свемоћног министра, који је и сам био болестан, плувао крв, и, у рукама самих лекара, и уочи смрти, упорно склањао завере и надао се престолу насупрот свакој нади. Он је први подлегао, средином 800. год. Док се византиски двор трошио у тим јаловим свађама, дотле је у Светом Петру у Риму Карло Велики основао Западно Царство.

Кажу да се једна величанствена намера била зачела у глави германскога цезара и старе византиске

владарке, намера о једном браку који би сјединио њихове две монархије под њиховим заједничким скиптром, и успоставио, још славније и још потпуније него и у само време Августа, Константина и Јустинијана, старо јединство *orbis romanus*.¹⁾ Ствар не изгледа много вероватна; али у сваком случају започети су преговори да се створи један *modus vivendi* између две државе. Франачки посланици били су у Цариграду, кад букну последња катастрофа у којој Ирена подлегну.

У колико је стара царица слабила, сплетке су око ње постајале све жешће и све дрскије. Аетиос, свемоћан сад после смрти свога супарника, отворено је истицао свога брата и трудио се да му осигура ослонац у војсци. Поред безочног славољубља и охолости љубимчеве, бунила су се друга велика властела; и један од министара, логотет Нићифор, искористио је опште незадовољство да и сам склапа завере против василисе. Најпосле, подмукло, странка иконокласта спремала је одмазду. 31. октобра 802. г. букну револуција. „Бог је то допустио,“ вели побожни хроничар Теофан, „у својој несхватљивој мудрости, да би казнио грехове човечанства“.

Ирена је била на летовању у палати Елеутериону, њеном најмилијем боравишту. Завереници, међу којима су се налазили стари пријатељи Аетисови, незадовољни љубимцем, стари другови Константина VI, више официра иконокласта, жељних освете, цивилни великодостојници, најзад дворани, чак и неки рођаци царичини, које је она обасипала даровима, користиле се тим отсуством. У десет часова увече они се појавише на вратима Свете Палате, показујући халкејској гарди тобожње заповести василисине, којима она наређује да се без одлагања прогласи Нићифор за цара, да би јој помогао да се одупре сплеткама Аетисовим. Војници се дадоше убедити и предадоше палату.

У свакој византиској револуцији то је била главна тачка коју је требало прво осигурати, и као

¹⁾ „Римског света“.

залога и знамење успеха. И, заиста, још ноћ није била прошла, а гласници су објавили по целој вароши ступање Нићифорово на престо и успех државног удара; и нико није покушао да се одупре. У исто време Ирена, на превару ухваћена у Елеутериону, била је под добром стражом доведена у Цариград и затворена у Свету Палату; и одмах сутрадан у јутру, у Светој Софији, рукама патријарха Тарасиоса, који је, изгледа, био сасвим заборавио своју добротворку, нови василеус је крунисан на брзу руку. Међутим, ништа није било свршено. Ирена је била популарна; повративши се од свога првог изненађења, гомила је отворено показивала непријатељство према завереницима. Вређали су новог господара, грдили су патријарха; и многи људи, подсећајући на изјаве лојалности којима су завереници преварили своју владарку, оштро су им пребацивали њихову незахвалност. Свет је жалио за обореном владом, за напретком који је она била донела, бојао се будућности која се спремала; и маса, не могући да верује у догађаје који су се догодили, питала се да она није играчка каквог рђавог сна. Запрепашћење, очајање, били су општи; а језовито време, хладно и магловито јесење јутро, чинило је још трагичнијом зору нове владавине.

Једна заиста енергична жена можда би искористила те околности: Ирена то није учинила. Између два осећања, славољубља и побожности, која су делила њену душу и која су је водила кроз живот, побожност је овога пута била јача. Није њен пад ни у чему ослабио њену храброст: она не показа никакву слабост; али пред свршеним чином, „као мудра жена која воли Бога“, према речима једног савременика, она се приклонила без роптања. Кад је, сутрадан по крунисању, Нићифор дошао да је посети, са очима пуним притворних суза, и кад је, са његовом уобичајеном извештачном доброћудношћу, показујући црне ципеле које је задржао уместо да обује црвене, тврдио да су га присилили на то, и готово се извињавао што је цар, Ирена се,

измиривши се сасвим хришћански са судбином, приклони пред новим василеусом као пред божјим изабраником, благосиљајући тајанствене намере Провиђења и налазећи у својим гресима узрок своме паду. Она није имала никакве оптужбе, никакве жалбе; на Нићифоров захтев, она предаде чак и своју ризницу; изјавивши само жељу да јој оставе на слободно уживање њену палату Елеутерион.

Насилник обећа све што је она желела: он ју је уверавао да ће се целог њеног живота с њоме поступати „како приличи једној василиси“. Али је брзо заборавио своја обећања. Стара царица би удаљена из Цариграда, и прогнана прво у манастир који је била основала на Принчевском Острву. Али је и ту изгледала сувише близу. Новембра месеца 802. г. и поред оштрине ране зиме послаше је на Лезбос; тамо су је чували под добром стражом и издата је забрана да јој се нико не приближује: толико су се још бојали њених смутња и њеног упорног славољубља. У том заточењу она жалосно умре, августа месеца 803. г., напуштена од свију. Њено тело је пренето у манастир на Принчевском Острву, а доцније у Цариград, где су је сахранили у цркви Светих Апостола, у гробној капели где је спавало толико царева.

Побожној и православној владарци, царици Ирени, црква је све опростила, чак и њене злочине. Византиски хроничари њенога доба зову је блаженом Иреном, новом Јеленом, „оном која се као мученица борила за праву веру“. Теофан оплакује њен пад као катастрофу и жали за годинама њене владе као за временом ретког напредовања. Теодор Студит један светитељ, обраћао јој се најнижим ласкањем, и није нашао довољно одушевљених речи да нахвали „предобру владарку“, „тако чистога духа, занста свете душе“, која је својом побожношћу, својом жељом да угоди Богу, ослободила свој народ ропства, и чија су дела „сјајна као звезде“. Историја дугује Ирени мање милости а више правде. Можемо разумети, и, ако хоћемо, оправдати заблуду

честитих људи, које је страначки дух заслепио у погледу на њу: али немамо права да је и ми приммо. У ствари, та славна владарка била је поглавито жена препредена, славољубива и побожна, коју је страст за престолом одвукла у злочин, и код које чак ни величина постигнутих резултата није дала никакве накнаде за ужас њених недела. Својим сплеткама она је, заоста, отворила у Византији за осамдесет година, на велику штету монархије, еру дворских револуција, коју су њени славни претходници, цареви иконокласти, били затворили за већ скоро читав век.

Једна византиска грађанка у VIII веку.

Од већине изгинулих друштава, оно што најмање познајемо, оно што најтеже можемо назрети кроз документа, и оно што би нас можда највише занимало, то су осећања, начин живљења и мишљења, услови породичног живота средњих класа. О великим личностима, царевима и царицама, папама и патријарсима, министрима и војсковођама, о свима онима који су заузимали прве редове и испунили позорницу историје, ми смо доста потпуно и доста тачно обавештени; знамо њихова дела, можемо да им схватимо побуде, и да се тако похвалимо да смо им продрли до саме душе. Није више тако лако чим се сиђе за неколико степеница низ друштвене лествице: овде, осим неколико ретких изузетака, остаје мрак. Па ипак, те фигуре људи који се нису пели обасјани великим сунцем историје, можда садрже више поуке за једног историчара него фигуре славних личности. Велики човек, тим самим што је велики човек, задржава нешто индивидуално и ненормално; личност средњегга сталежа, напротив, уопште је само један примерак каквог типа више пута понављаног; и она тако унеколико добија вредност једног представника читаве врсте. Познавати једну такву личност, то је погађати какве су хиљаде; а како су те хиљаде нејасна материја помоћу које се ствара историја одмах се види, колико једно такво проучавање, кад је могуће, уноси светлости у дух и осећања једнога доба.

Занимљиво ће можда бити ако се потрудимо да, према благочестивој царици Ирени, насликамо лик једне жене средњегга сталежа, која је била њена.

савременица. Она се звала Теоктиста, и то је мати одушевљеног калуђера, ватреног полемичара, храброг и страсног борца, какав је био Теодор Студит. Благодарени чудној посмртној беседи коју јој је њен син написао, благодарени још и другим документима, ми је доста добро познајемо. С њоме дакле можемо мало продрети у осећања и породични живот тога византиског грађанског staleжа, толико непознатог, али чије су озбиљне и јаке особине толико учиниле за напредак монархије: и то је прва услуга коју ће нам она учинити за познавање тога друштва. Ми јој дугујемо и другу. Показавши нам и без сумње доста општи, средњи тип жене свога времена, она ће нам помоћи, каквоћом духа и страстима које се јављају код ње, да прозремо дух и страсти узбурканог века у коме је она живела; а поглавито, помоћи ће нам да боље разумемо, да сматрамо за мање редак примерак ту царицу Ирену, која нас у први мах вређа и толико нас збуњује; најзад, помоћи ће нам да боље схватимо догађаје тога романтичног и мутног доба, у које је она била више пута умешана, било непосредно, било преко свога сина.

I

Теоктиста је рођена средином VIII века, а вероватно око 740. г., у Цариграду, у имућној, готово богатој грађанској породици. Она је била треће дете у кући. Имала је једну сестру о којој се мало зна, осим то да је живела светским животом, и једног брата који је носио античко име, Платон, и који је доцније требало да постане славан и да има огромног утицаја над својом сестром. Теоктиста сасвим млада остаде сироче. Велика куга 747. г., која је тако свирепо опустошила престоницу, однела је њене родитеље и већину њених сродника. Један стриц који је служио у администрацији царских финансија узео себи сирочиће. Он је врло брижљиво васпитао дечка, да би га упутио у јавне послове. То је васпитање врло добро успело. Платон је био паметан,

сталожен млад човек, који је пажљиво избегавао рђава друштва, и није губио време у уживањима, ни новац у коцки, разуман младић, који је рано умео да управља својим имањем и да га увећа, и на кога су византиске мајке бацале око као на изврсну прилику за своје кћери. Али тај предмет толиких материнских снова презирао је свет; врло побожан, он је више ишао у цркву него у позориште, више је волео читање него забаве, својим раним савршенством изазвао је дивљење свога исповедника. А по брату може се вели предосећати каква ће бити сестра.

Свакако, по обичају византиских породица, стриц се мање бринуо о васпитању девојака него о дечковом. У томе друштву, ориенталском по толиким својим странама, жена се увек васпитавала у очинској кући; може се мислити да је, кад изгуби родитеље, било опасности да се њено васпитање прилично занемари. Тако је било и с Теоктистом. Она је остала врло неука, и доцније је имала много да ради да попуни празнине у свом првом образовању. Њен се тотор бринуо само о једној ствари, да је добро уда. У то време, у Византији, идеалан тип доброг мужа, био је за родитеље трезвен човек, способан да крчи пут кроз живот: Теоктистин стриц није на такво савршенство у административној служби, где је и сам био на послу. То је био један велики финансијски чиновник, добро забележен на двору, и са изгледима да доспе врло далеко; он се звао Фотениос. Како је девојка била богата — она је тада имала да прима поред свога личног имања и део добара свога брата Платона, који је био ушао у манастир — ствари су се удесиле без теškoћа, и намеравана удаја би закључена.

Теоктиста је била жена по срцу многих мужева. Није волела намештање, није волела свет. Одбацујући тапите украсе, она је увек носила одело тамне боје. Кад је морала да изиђе, кад је на пример требало да присуствује каквом свадбеном ручку, она би се у друштву држала уздржано, скромно, оба-

рајући чедно очи кад би на крају обеда почеле смешне међуигре, једва се усуђујући да додирне јела што су јој подносили. То не значи да је била плашљива и скучена: она је била поглавито честита жена, бринула се изнад свега о својим дужностима, и ограничавала свој видик старањем да се допадне мужу, да добро води кућу и да добро васпитава своју децу.

Је ли потребно да додамо да је била побожна? „Обожавати Бога, волети искључиво њега“, била је за њу највећа врлина. У њеној побожности, међутим, није било нимало сујеверја, и та црта чини част њеном снажном, здравом разуму, јачини њене памети. У VIII веку, заиста, хришћанство је још било јако помешано са паганством; веровање у враџбине, у чини, у мађије, било је распрострањено у највећој мери. Био је на пример општи обичај, да би се новорођенчад сачувала од зла, да се вешају амајлије по соби где она спавају и о колевку у којој леже, да се изговарају мађиске изреке над њиховом главом, да им се око врата вежу огрлице и знаци од урока: јер су сви знали да безбројне опасности прете њиховом слабакм животу, да их вребају невидљиве вештице, способне да прођу кроз најбоље затворена врата, и гледају да их уморе. И против тих чини опрезне матере звале су врачаре, које су отклањале опасност. Теоктиста, мада су је зато у њеној околини много оговарали, није се држала тога обичаја; она је сматрала кад прекрсти дете, да ће му то бити довољна и сигурнија заштита. При свем том, она је волела да се моли Богу, да дубоко у поћ чита побожне књиге, да чита псалме; често је постила, никад није пошвала ни лагала. Исто тако, трудила се да добрим делима заслужи вечни спас. Мада није била сувише богата, била је необично милосрдна. Удовице, сирочићи, старци, болесници — па чак и они који су боловали од најгнуснијих болести, као прокажени и падавичари — налазили су код ње потпору и помоћ; и није прошао ниједан празник а да она

за својим столом не почасти каквог, како је она говорила „Христовог сиромаша“. Будући таква, она је, природно, исповедала велику равнодушност спрема земаљских ствари; и исто тако природно, у својој побожности била је врло привржена иконама, и врло поштовала калуђере који су их бранили.

То је ипак био један енергичан карактер, једна „јака жена“, од оних које воле да владају и које радо држе узде својој околини. Као у многим византиским кућама, она изгледа да је у својој породици заузимала бескрајно важније место него њен муж. Као изврсној домаћини, њена побожност није јој сметала да врши све домаће послове; она је мислила на све, надгледала све, помажући и самц, и не штедећи ништа да би њена породица добро живела и напредовала. Увек будна ока, она није слушама ништа пропуштала. Спрема њих је била добра и лепо поступала с њима; храни која се обично давала млађима, а која се састојала из хлеба, вина и сланине, она је радо додавала, о празницима, слаткиша, свежег меса, рибе, живине, пића боље врсте, говорећи да није право да она сама ужива у одабраним јелима. Али је била неумољива у свему што се тичало морала, спрема сваког удаљавања од пристojности, спрема хиљаду начина да се газда поткрада. И како је ова жена заповедничког темперамента имала лако раздражљиву нарав, није било ретко да у својим укорима речима дода и покрет. Имала је брзу руку, и кад би планула, шамари су падали као киша. Па ипак су је њене слуге врло волеле: знали су да има добру намеру, и затим, кад јој прође љутина, она се тако љубазно извињавала. Кад би истукла коју своју собарицу, осећала је тешку грижу савести: одлазила би у своју спаваћу собу, ударала се по лицу, кајала се и најпосле позвала истучену служавку и, клекнувши пред њу, врло понишно би је молила за опроштај.

Истом чврстом, мало грубом руком, управљала је својом породицом. Волела је свога мужа, много се бринула да га не ожалости: па ипак га је убе-

дила да треба поред ње да живи као брат, представљајући му како је живот у главном само припремање за смрт, и како, да би се навикавали на вечни растајак, најбоље је још на овом свету прекинути сувише блиске односе. Не мање пажљиво она је бдила над образовањем и моралним развијањем своје деце. Имала је три сина и једну кћер. Да би их добро васпитала, како је била, као што је познато, доста неука, она је сама обављала своје образовање; али, како је била врло савесна, посвећивала је ноћи читању, бдијући дубоко у ноћ, при светлости мојане свеће, да не би ништа изгубила од дана посвећеног мужу и домаћим пословима. Нарочито, да би образовала те младе душе, она се трудила да им претходи примером; тако је, од детињства, уводила кћер у своја милосрдна дела, поучавајући је да помаже сиромаше, терајући је да негује прокажене. У исто време давала јој је да чита побожне књиге, распаљујући њену побожност, одстрањујући је од света, не показујући јој ни накит ни пурпурно одело, и већ унапред била ју је посветила Богу.

Али љубимац јој је био син Теодор. То је било љутљиво дете, зрело пре времена; није марило за игру и за друштво својих другова; уживало је у читању, нарочито побожних књига, и мати га је храбрила на томе путу. Док није напунио седам година, она га је чувала крај себе, мотрећи на њега с пажњом и бригом; затим, кад му дадоше учитеље, кад је, после основног учења, почео једно за другим учити граматику, диалектику, реторику, философију, теологију, она је и даље брижљиво бдила над њим. И у то је, уосталом, као и у све друго, уносила ону мешавину нежности и строгости, која је била основ њеног система васпитања и управљања: добри савети, материнске опомене биле су често оснажене прутом. И поред тога, у односима деце и мајке владао је диван дух простоте, побожности, чврсте и дубоке љубави. Свако вече, кад би јој деца легла, Теоктиста је долазила да прекрсти њихове

заспале главе, у јутру, прва јој је брига била да прочитају молитву: и после много година, пишући о својој умирујућој мајци, Теодор Студит са захвалношћу изазива успомену на ту делатну и нежну бригу мајке, која се дан и ноћ молила Богу за срећу и спасење своје породице.

II

Таква је била Теоктиста. При свем том, у тешким временима кроз које је тада пролазила Црква, под владом Константина V и његовог сина, није било много разумно сувише хвалисаво истицати своја осећања, нарочито за жену једнога чиновника. Може се дакле мислити да је она, као и царица Ирена, прикривала унеколико своје мишљење. Али кад, по смрти Лава I, са Ирениним намесништвом, дођоше бољи дани за одбачене иконе и за гоњене калуђере, њена се дуго уздржавана побожност страсно распали.

Трпељивост нове владе довела је у Цариград Теоктистиног брата, Платона, и прва брига строга калуђера била је да у престоници предузме праву мисију моралнога проповедања. У својим беседама он је нарочито препоручивао презирање света, љубав спрам сиромаша, старање о добром владању; а како је имао сасвим аскетску спољашност и уз то био речит, он је ускоро имао великога успеха. Наравно, он је убрзо стекао огромнога утицаја над својом побожном сестром и њеном околином, а поглавито над својим младим сестрићем Теодором. У кући Теоктистиној, калуђери постадоше ревниви и радо дочекивани гости, и ускоро, у додиру са њима, побожна византинка дође до убеђења да не би могла ништа боље урадити него да се посвети Господу, а с њоме и сви њени. Њен најстарији син унапред је био сасвим придобијен за такве намере. Њих двоје убедише оца, а затим повукоше и осталу децу; најзад, Теоктиста наведе чак и три брата свога мужа да пођу за њима у манастир, и сви се решише

да заједно оставе свет, његова искушења и његову раскош.

Ова одлука, кад се за њу дознаде, учини велики утисак у престоници, и сви који су имали везе са Теоктистином породицом били су дубоко тронути кад видеше како се ти људи, богати, уважени, срећни, одричу свих радости, свих нада јавнога и светскога живота, како кидају све нежне везе људског пријатељства, како драговољно напуштају сваку жељу да овековече једну славну породицу. И сама царица Ирена била је, кажу, дубоко дирнута. Никакви савети нису могли поколебати Теоктисту. „На дан, пише њен син, у који се била решила да остави кућу, она је позвала, као за какву свечаност, сву своју родбину. Људи су били тужни, жене су плакале, при том чудном призору драговољног растанка; на ипак су сви, осећајући величину те тајне, побожно славили догађај који се одигравао“. У тој прилици као и увек, Теоктиста је све довела у ред, својом уобичајеном уредношћу и својом бригом о извођењу појединости до ситница. Прво је испратила мужа, узбуђенијег без сумње по што би требало при растанку са оним што је било његов живот; затим, њеним старањем, кућа би продата и сав новац који су имали на расположењу подељен сиротињи; ослободили су послугу; и свако од њих доби једно мало завештање за успомену на своје старе господаре. После тога, одуживши своје дугове свету, Теоктиста се сва предаде Богу. Њено примање вела било је свечана и дирљива церемонија.

Радозналост света, јако подстакнута свим тим догађајима, довела је огромну гомилу у цркву. „И ми смо били ту, са нашим оцем, прича Теодор Студит, не знајући да ли треба да се радујемо или да плачемо. Губили смо нашу мајку; већ јој се више нисмо могли приближити ни говорити с њом с пређашњом слободом; и мислећи да ћемо се растати од ње, срце нам се стезало. Сами ми, чим се церемонија сврши, требало је да идемо с нашим оцем да

се пострижемо; и ја, који сам био већ велики, у сред своје туге и суза, подносио сам ту жалост с неком мешавином радости; али мој најмлађи брат, још сасвим мали, кад куцну час растанка и дође тренутак последњег збогом и последњих загрљаја, отрча мајца, шћућури се у њеном наручју, приљубивши се очајно за њу, и преклињаше је да га још мало задржи поред себе, обећавајући да ће се после тога послушно покорити њеној вољи. Мислите ли да се то срце од дијаманта дало тронути, да су га преломила детиња преклињања? Никако. Шта је одговорила света жена? Победивши своја материнска осећања, она окрете своме сину строго лице: „Ако не одеш одмах драговољно, дете моје, рече му она, ја ћу те својим рукама укрцати на брод који треба да те однесе“. Теодор се врло диви тој стоничкој чврстости душе која вери све жртвује, до најприроднијих и најправеднијих осећања људскога срца. Ми тешко можемо, признајем, да се придружимо томе дивљењу, и сами побожни тумачи Теодорових дела налазе да је оно мало претерано. Али тим није мање занимљиво забележити, код мајке као и код сина тај начин осећања и мишљења који нас изненађује и вређа. Видећи таква душевна стања, лакше је разумети Иренин грех, и да Теодор Студит није нашао ниједне прекорне речи за тај злочин мајке према своме сину.

Пошто је Теоктиста узела вео, цела се породица повуче на једно имање које је она имала у Битинији, и које се звало Сакудион. То је био један брежуљак засађен дрвећем, на врху кога се простирала мала раван; кроз њу је протицао поток; широко отворени видик пружао се преко великих простора неба, које се у даљини граничило са сребрином пругом мора. Није се могло паћи мирније склоности, погодније за манастир. Али манастир Сакудион није био једна од оних светских кућа какве су у то време оснивали, више из хвалисавости него из побожности, многи богати људи, који су, повукавши се у манастир, задржавали своје

бегатство, робове, стари раскошни начин живота, и, не осећајући правога позива, без претходног искуства, примали се да управљају каквим побожним братством, „јуче искушеници, данас игумани“. На молбу Теоктистину, строги Платон примио се био да управља манастиром у коме ће живети њена породица и да га уреди; и савесно је извршио свој задатак. Он одлучно удаљи из манастира робове и жене; још више, покоравајући се строгим правилима уобичајеним код византиских калуђера, он забрани приступ у манастир сваком женском бићу. И сама се Теоктиста морала повиновати општем правилу и решити се да живи у страни; а како још нису имали времена да саграде једну кућу за жене, она је прво становала, као усамљеница, у једној одвојеној ћелији, са својом ћерком и једном њиховом рођаком. Доцније, уђе у један манастир; али не изгледа, и поред њене понизности и жеље да се покорава, да је та жена заповедничке ћуди била калуђерица врло погодне нарави. Њен син Теодор говори, са мало збуњеном уздржљивошћу, о тешкоћама које је имала с другим сестрама, о непријатностима које је подносила; најпоследње је морала изаћи из манастира и потражити друго склониште. Срећом по њу, догађаји су ускоро дали прилике њеној побожности да се испољи на узвишенији начин и достојнији ње.

III

Позната је историја првога брака цара Константина VI и ватрена жеља коју је осетио, око 795. г., да га раскине. Да би отерао Марију Амниску и узео Теодоту, он се довије једном чудном лукавству. Изјави да је његова жена покушала да га отрује, убеђен, како је говорио са доста карактеристичном простодушношћу, да ће му сви поверовати, „јер је он василеус и говори својим поданицима“. И по том пошље једнога свога дворанина да достави ствар патријарху, тражећи да Црква без одлагања раскине његову везу с грешницом. Али Тараснос, врло сумњајући у истину злочина који му

је достављен; одговори да закон зна само за један повод за развод, прељубу правилно доказану, и одби да помаже намере владаочеве. Узалуд је Константин VI звао патријарха у двор; он му објасни да је злочин очевидан, неоспоран, и да једино смрт, или бар заточење у каквом манастиру може казнити ту повреду величанства. Узалуд је, да би поткрепно своје оптужбе, дао донети судове напуњене неком доста мутном течношћу, тврдећи да је то отров који му је царица хтела да сипа. Тараснос је остао при своме одбијању, претећи цару да ће га искључити из цркве, ако се не обзире на његове савете, а поред њега синђел Јован подупирао га је у његовом отпору. Тада, на цареве очи, дворски људи, патрицији и стратези, почеше да грде двојицу првосвештеника, и, са исуканим мачем у руци, да им прете смрћу ако не попусте. Ништа не поможе. Најпоследње, као што је познато, Константин пређе преко тога; он на силу затвори своју жену у манастир, и, усред раскошних свечаности, које нису трајале мање од четрдесет дана, ожени се Теодотом. Тараснос, љут, не хтеде да благослови ту прељубничку везу; али патријарх је био политичар: он се чувао да не оде у крајност. Не рекавши ништа, он пусти другог свештеника да обави царово венчање, и, бојећи се да цара не изведе из стрпљивости и да не створи од њега непријатеља Цркве, он се уздржа од анатеме чијим је громовима претио, и чак није био строг ни према свештенику који је извршио обред царовог венчања.

Познато је какву је општу саблазан произвело царово владање у страници побожних. Она је нарочито била жива у манастиру Сакудиону, где тај догађај није вређао калуђере само у њиховом поштовању начела, него их се у толико непосредно тицао што је Теодота, јунакиња тога романа, случајно била блиска рођака свештеника Платона, Теоктисте и Теодора. И тако, док су дворани и политичари приклонили главу пред владаревим поступком, побожни људи, подстицани и подржавани

од калуђера из Сакудиона, почеше да грме против „новога Ирода“, против непослушног сина, који је, говорили су, — и прекор је занимљив кад се помисли на Иренино понашање у тој ствари — без икаквог поштовања одбацно добре савете своје мајке; и Платон и његови калуђери отворено одбише да остану у друштву владара прељубника; па чак и свештеника који су подуширали или трпели његово рђаво владање.

Константин VI, коме је сва та ларма била врло неугодна, трудио се да савлада опозицију тих непомирљивих и досадних калуђера. Он покуша да их ублажи поклонима, леним речима, но не постиже ништа. Теодота, са своје стране, да би обезбужала своје рођаке, предузе лично један корак; она се пријави манастиру, одбише је увређено. Онда Константин VI пређе у Прусу; он сам оде у манастир, у нади да ће ублажити Платона и Теодора. Сва та погађања, доказујући побожним њихову снагу, само су још појачала њихово тврдоглавство. Најзад се цар наљути. Врховни командант војске и Опсидиони били су с војницима послати у Сакудион. Платон буде ухваћен и послат у Цариград под јаком стражом; Теодор са три друга калуђера био је свирепо шишан. Затим десет главних вођа, међу којима се налазио, са Теодором, његов отац и његов брат Јосиф, буду послани у прогонство у Солун; остало братство би раскурено, и свима је било забрањено да даду склопишта прогнаним калуђерима. „Христос је спавао“, каже не без неке горчине Теодор Студит, у занимљивој причи коју нам је оставио о томе гоњењу.

У тој кризи коју је њена породица имала да издржи, Теоктиста је показала чудновату душевну јачину. Видели су је како, и поред своје туге и жалости, храбри, подржава, теши и крени жртве: „Идите, синови моји, говорила је она прогнаним калуђерима, и нека вас Бог штити свуда куд будете ишли, јер ви сте изабрали тај пут да би послушали његов закон“. Видели су је, увек веселу и јаку,

како долази у тамницу где су били затворени заточеници, пегује кржаве ране, подиже уплашене и узрујане духове. Видели су је, кад су калуђери морали изићи из манастира, како одлази с њима, не водећи бриге о увредама и мржњи којом ју је руља гонила. Кад су је војници сурово одвојили од њених, она је нашла начина да им се придружи на путу у изгнанство, и тамо, преко ноћи, у једној сиромашној колеби, имала је с њима последњи разговор. Ујутру се опростила с њима. „Изгледа ми, синови моји, говорила им је она, да се праштам с људима који ће умрети“; и, у великом узбуђењу, уздишући и плачући, она је покрила пољупцима све делове тих драгих тела, за која је мислила да их неће више видети.

Затим се врати у Цариград, увек енергична, увек храбра. Платон, који се није бојао да цара у лице укори, био је бачен у тамницу, млади Јефимије, најмлађи син Теоктистин, био је свирепо шишан. И овде побожна жена није штедела ни своје напоре ни свој труд. Видели су је како, и поред царских заповести, прикупља растурене и прогнане монахе; видели су је како подржава у храбрости свога брата, у тамници где је чамио. Тако је радила да је најпосле затворише, и цео један месец била је у притвору, где су тамничари врло рђаво поступали с њоме, рђаво је хранили и обасипали погрдама. Али у страници побожних она је добила, зато што је била гоњена за праведну ствар, ореолу мученице и име једне мајке Цркве; и њена је слава постала велика, што је, како каже један писац VIII века, изразом који је од тада постао чувен, „трпела за правду и за истину“.

IV

Кад је 797. г. Ирини државни удар окончао кризу и завршио гоњење, Теоктиста, мирна у будуће за судбину својих, врати се у свој манастир у Битинији. И до свога последњег дана, она се стално показивала онаква каква је била целог живота.

Њена побожност, прво оживљена патњама, затим распаљена радошћу победе, била је постала ватренија но икад. Без престанка размишљати о божјој речи, молити се дан и ноћ за Цркву, за своју родбину, за свој сопствени спас, побожно присуствовати бесконачним службама, то је била главна брига те побожне жене и њена права срећа. Више но икад она је нагињала аскетизму. Да би мучила своје тело, хтела је да лежи у узаној и краткој постели, да облачи бедно одело, да се сасвим слабо храни. Она би поцрвенела ако би јела кад огладни, и све што је уступала природи било је да једе само једанпут дневно нешто поврћа кувана на води, незачињена зејтином; и никад није пила вина уз то посно јело. Уз то је себи наметнула потпуно сиромаштво; није имала ни служавке, ни новца који би њој припадао, ни хаљине да промени. Кад је умрла, све њене хаљине, или, боље рећи, све њено имање састојало се из једне кошуље од кострети и два бедна ћебета.

При свем том, Теокиста није пала у мистицизам. У њеној „сасами с Богом“, као што се њен син лепо изражава, она је задржала, као у време док је живела у свету, потребу да ради. Она се није губила у непотребним сновима; хтела је да ради својим рукама, и ставила је себи у задатак да тка одело у које ће се облачити сви чланови братства. Окружила се милосрдним делима, скупљајући у манастир и негујући сироте жене у нужди, довијајући се да нађе новаца да им помогне. Нарочито се, као некад у својој кући, с љубављу старала о својима, о њиховом моралном усавраћавању, о њиховом вечном спасу. Бригула се за свога мужа, чија је немарност била понекад велика, за свога сина, чија јој се склоност манастирском животу чинила мало дубока; и бдијући над њима из далека, пажљиво је пратила њихово владање и управљала њиховом душом.

Она је више но икад показивала хришћанску понизност. Како јој је брат Платон још био у за-

твору, хтела је да јој син Теодор буде исповедник и духовни вођа, и тада би му клекла пред ноге, изјављивала да му је слушкиња и хтела да га слуша у свему, гледајући у њему само поштованог старешину манастира: и поред осећања узвишености вере, коју је проповедао, Теодора је каткад збуњивало то претерано поштовање. Па ипак, стари борбени и заповеднички дух, који ју је некад оживотворавао, будио се кадикад код ове понизне покајнице. У манастиру, као и у свету, Теоктиста је остала строга и напрасита. Кад друге сестре не би показале довољно ревности на служби, или прилежности у раду и певању, она их је љутито грдила и корила као некад, увек је имала добру руку, и радо је подупирала своје милосрдие опомене добрим шамарима. Ипак су јој праштали њену жестину, јер су знали да има добре намере, и, као некад у њеној кући, сви су је у манастиру врло волели.

Тако је живела „оставивши све, да би све дала Богу; ишла је уским и стрмим путем Господњим“. Свуда поштована, у своме манастиру сматрана је као права духовна мати, а у странци побожних као права мати Цркве. И да би њену светитељску ореолу начинили још светлијом, придавали су јој дар да предвиђа будућност, имала је пророчке снове, који су јој предказивали њену личну судбину, судбину њене породице и Цркве.

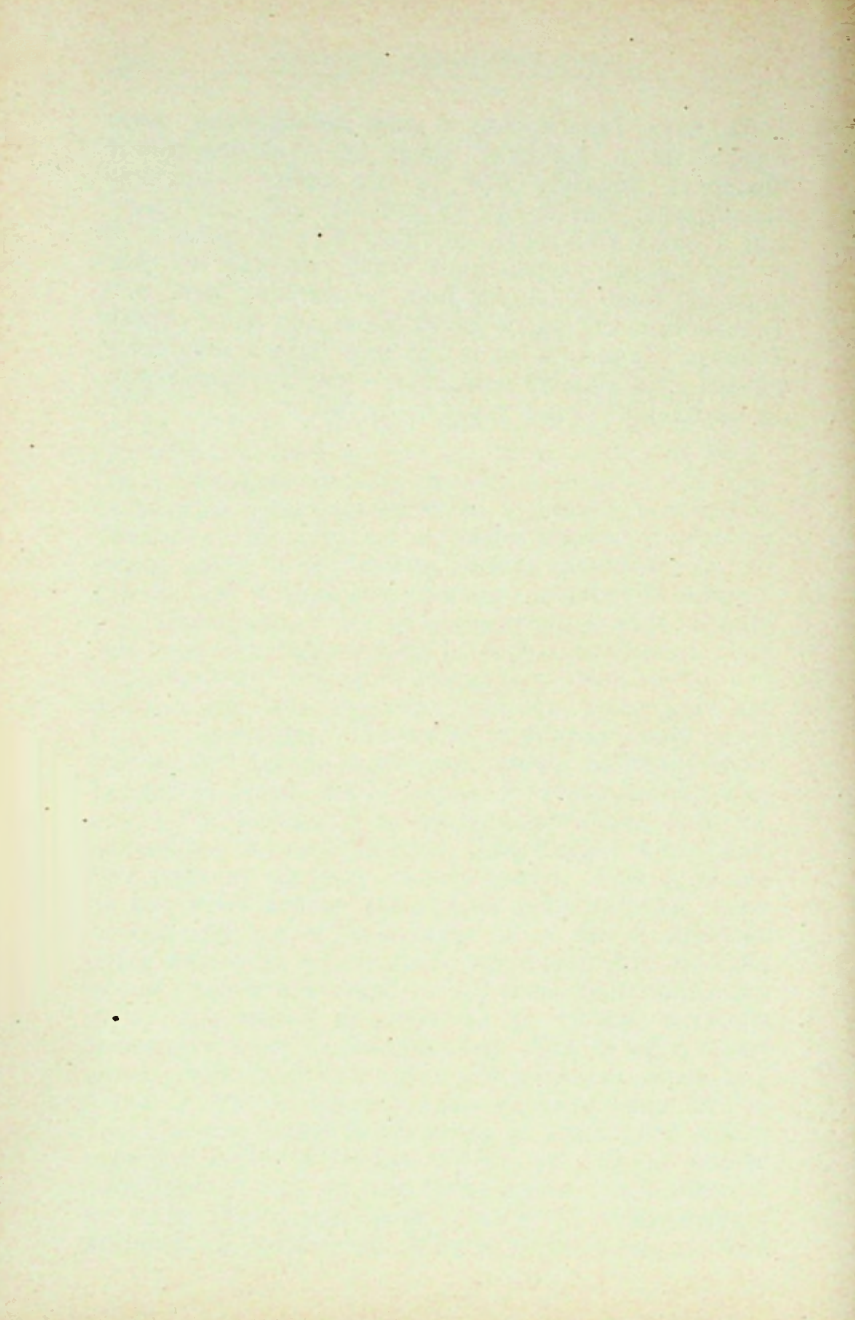
Међутим, она се полако гасила. Имала је више од шездесет година, а живот јој је био тежак, унесрећен још последњих година читавим низом жалости. Једно за другим, била је изгубила мужа, кћер, сина Јефтимија; а двоје деце што су јој остали, били су за њу готово као и да не постоје. Њен најмилији син, Теодор, живео је у Цариграду, где је управљао манастиром Студионом, и она га је виђала само у врло ретким приликама; други њен син, Јосиф, био је исто тако растављен од ње; сви њени некадашњи пријатељи били су помрли или растурили. Зато се она, у својој самоћи, каткада осећала смртно тужна; али није дуго понуштала тој сла-

бости, сувише људској, и, мислећи на Бога, њој се враћала храброст. И тако је умрла, далеко од својих; чак и њен син Теодор, задржан пословима у своме манастиру, није могао присуствовати њеним последњим часовима и затворити јој очи. Међутим, она је отишла „весела, као неко ко се враћа у своју отаџбину“, молећи се за свога сина, и благосиљајући све присутне. То је било мало пре 802. г.

Вест о смрти те побожне жене јако је одјекнула по свој Цркви. Поглавито у манастиру Студиону, где је њен син био игуман, и где се са страсном пажњом пратио ток њене последње болести и упућивале се Богу свечане молитве за њу, прославила се њена усмелост са сјајном церемонијом. Теодор је сам хтео да изговори посмртну похвалу својој мајци, и тој беседи, срећно сачуваној, ми дугујемо што познајемо занимљиву личност Теоктисте.

Свакојако, у тој женској души, која је по многим странама била проста и осредња, извесне црте нам изгледају чудне и изненађују. Код мајке као и код сина, има извесне грубости душе која нас чуди и вређа нас. Теоктиста је волела своју децу: она их је одлучно жртвовала својој ватреној вери. Теодор је волео своју мајку: у занимљивом писму које јој је упутио за време њене последње болести, оплакујући њен скори крај, одлучно јој жели смрт, као достојну награду за њен живот. Нама је тешко да разумемо верски занос који тако нагрђује човечанска осећања, и ја додајем да су чак и побожне душе нашле да је тај занос претеран. Али ма како могли судити ове људе из VIII века, треба признати да су они много помогли да се разуме историја времена у коме су они живели. Кад се проучавају ти побожни људи код којих је вера убила све остало, боље се схвати један онакав карактер као што је био Иренин, мање је чудно да је њено дело могло успети а њени постуци наићи на готово опште одобравање. Јер најзад треба знати да Теоктиста не даје један усамљени случај у психолошкој историји њенога века. Многе друге жене из тога

доба, мати Тарасиосова и мати Нићифорова, мати Теофанова и побожне жене из породице светог Филарета показују нам се све такве у причама хагиографа. Без сумње су све ове које сам навео, као и наша Теоктиста, светице; и ја не мислим да су све њихове савременице биле створене по томе обрасцу. Било је, поред њих, и светских жена као Теоктистина сестра, и лаких жена, као њена рођака Теодота. Само — и то је оно што им у очима историчара даје њихову важност — ове су светитељке за неколико година владале светом.

Блажена Теодора.

I

Године 829. Михаило II из Аморија, цар Византије, умре, оставивши престо своме сину Теофилу. Нови владар није био ожењен; зато је у почетку царица удова Еуфрозина у дворским церемонијама играла улогу коју је етикета одређивала Августу. Али Еуфрозина је мрзела свет. Кћи оног несрећног Константина VI, тако свирепо ослепљеног на заповест своје мајке Ирене, и његове прве жене Марије, она се, после катастрофе која је оборила њену породицу, повукла у један манастир на Принчевским Острвима, и живела тамо мирна и скривена, кад, не без јавне саблазни, ватрена страст василеуса Михаила извуче из манастира лепу калуђерицу да је посади на престо Цезара. Али, по смрти свога мужа, Еуфрозина је имала само једну жељу, да се што пре врати у какво свето склониште, и сва њена брига била је управљена на то да без оклевања ожени младога цара, свога пасторка.

Да би за василеуса нашао жену, послаше, по традиционалном обичају византиског двора, гласнице по свима покрајинама, с налогом да пронађу и доведу у Цариград најлепше девојке из монархије, и изабране испунише у великој Бисерној Дворани, да Теофило међу њима одреди будућу царицу. На првом избору, владар је одвојио шест, најдивнијих, и, не могавши се одлучити између тих лепих сунарица, он одложи за сутрадан последњи избор. Тога дана, он се појави међ младим девојкама држећи у руци, као Парис међу трима богињама, златну јабуку, залогу љубави, коју је требало да понуди

оној која му буде освојила срце, и тако опремљен, отпоче смотру. Прво застаде пред једном врло лепом девојком, високога рода, која се звала Касија, и без сумње мало узбуђен, и не знајући како да почне разговор, изговори јој, у виду мудре изреке, овај не одвише учтив комплимент: „Од жене нам долази свако зло“. Касија је имала доста духа, и одговори не без забуне: „Да, али од жене нам долази и свако добро“. Тај јој је одговор нарушио срећу. Теофило се врло уплаши од ове лепе девојке тако брзе на одговору и тако феминистички расположене, окрете јој леђа, и однесе своје одликовање и своју јабуку другој једној кандидаткињи, исто тако врло лепој, која се звала Теодора.

Да би се утешила што је промашила престо, Касија је, по правом византиском обичају, основала један манастир у који се повукла; а како је била жена од духа, она се у својој самоћи забављала састављајући побожне спевове и световне епиграме који су дошли до нас и доста су занимљиви. За то време њена срећна супарница била је круписана са великим церемонијама у цркви Светог Стевана у палати Дафне, и, по обичају, цела је њена породица добила удела у њеној великој срећи. Њена мати Теоктиста добила је врло завидно достојанство „патрицијке с појасом“, њене три сестре, позване на двор, уладоме се за великодостојнике; њена браћа Петронас и Вардас, брзо су напредовали на путу почасти. Они су уосталом показали мало захвалности оној чије их је неочекивано уздизање и сестринска љубав толико приближила самим степенима престола.

Нова царица била је азијаткиња, рођена у Пафлагонији, од чиновничке породице. Родитељи су јој били побожни људи, приврженици поштовања икона, против којих је, под следбеницима благочестиве Ирене, царска влада опет била почела борбу, и чак изгледа да су доказали доста ватрену ревност у своме веровању. Васпитана у таквој средини, природно да је Теодора била побожна, и јако поштовала свете иконе; зато се с почетка осетила мало

сметена у том дворском свету у који ју је удаја тако нагло пренела.

Од једно двадесет година, заиста, борба око икона била се опет разбуктала, још оштрија и још жешћа него у VIII веку, нарочито сад кад се на чисто верску препирку накалемило једно политичко питање, и кад се у сукобу хватала у коштац Држава која тражи право да се меша у црквене послове и Црква, која захтева и брани своје слободе. Михаило II гонно је своје противнике без поштеде и без устручавања; Теофило, паметан, својевољан, енергичан владар, ишао је за примерима и политиком свога оца. И тако је Теодора узалуд покушавала да употреби свој утицај у корист својих пријатеља и да својим молбама умири претерано строга гоњења. Теофило није нимало био владар погодне нарави; кад би набрао обрве, кад би почео говорити строгим гласом, његова жена, престрављена, не би се усудила да наваљује, и сама би била принуђена да пажљиво прикрива своја осећања и своје тајне симпатије. Требало је да брижљиво крије под своје одело свете иконе које је упорно продужила да носи уза се, морала је да употреби сву своју опрезност да би гоњене иконе сакрила од погледа, у сандуцима својих одаја, и понекад се излагала извесној опасности вршећи своје тајне и смотрене обреде.

Једнога дана царева дворска будала, један кепец који је забављао цео двор својим накосним досеткама, изненади је пред иконама. Врло радознао од природе, он затражи да види ствари које су толико привлачиле царичину пажњу. „То су моје лутке“, рече му Теодора, „лене су, и ја их врло волим“. Трчећи, кепец оде и исприча цару причу о лепим луткама, које је василиса чувала под својим јастуком. Теофило одмах разумеде о чему је реч, и бесан што види да се његове заповести не слушају у самоме двору, одјурн у гинекеј, и оштро нападе царицу. Али Теодора је била жена, и умела да се извуче из незгоде. „Није то оно што ви мислите“,

рече она своме мужу. „Ја сам се сасвим просто огледала у огледалу са мојим пратиљама, а ваш је кепец од ликова који су се одбијали у огледалу мислио да су иконе, и отишао да вас тако глуно обавести“. Теофило се умири, или се претварао да се дао убедити; али Теодора се умела наплатити брбљивцу. После неколико дана, за неку незнатну погрешку, она даде да се кепец жестоко ишиба, а затим му препоручи да у будуће никад не говори о луткама из гинекеја. А кад би се цар, после пића, враћао каткад на тај догађај и испитивао будалу, овај је, са изразитом мимиком, метао једну руку на уста, другу на део своје личности ксји је добио шибе, и врло брзо: „Не, не, господару,“ говорио је, „да не говоримо више о луткама.“

Исто тако, у свима вишим круговима престонице, постојала је општа завера у корист икона. У манастиру где је завршавала живот, стара царица Еуфрозина исповедала је иста осећања као и Теодора, и кад би јој послали у посету царске ћерчице, она није престајала да им говори о поштовању икона. Теофило, који је нешто сумњао, трудно се да испита децу кад би се вратила, али није успевао да извуче никаква одређена обавештења. Ипак, једанпут, најмлађа се принцеза издала, и, пошто је испричала своме оцу како их у манастиру обасипају лепим поклонима, како им дају за ужину дивно воће, она му поче објашњавати како њена баба има и један сандук пул лепих лутака, и како их је често прислањала на чело њој и њеним сестрама, и давала им да их побожно љубе. Теофило се опет наљути, и забрани да се деца у будуће шаљу старој царици. Али, и у царској најближој околини, много је политичара мислило као две царице; министри, лични саветници, остали су тајно али дубоко привржени обожавању икона, и ствар је дотле дошла да су гатари, које је цар радо питао за савет, отворено прорицали скору пропаст његовога дела. И сам је то толико осећао да је, на самртној постели, захтевао од своје жене и од логотета Теоктистоса, свога

првог министра, свечану заклетву да после њега неће ништа мењати у политици коју је он водио и да неће дирати патријарха Јована, који је био главни саветник те политике. Ретко су последње мере опрезности биле тако узалудне.

II

Наследник Теофилов, његов син Михаило II, био је дете; 842. г., кад му је отац умро, имао је једва три до четири године. Зато је Теодора као некад Ирена, предузела намесништво за време малолетства младога владара. Код себе, да би је саветовали, задржала је главне ministre претходне владе, логотета Теоктистоса, који је имао великога утицаја на царицу, и магистра Мапојла. Обојица су били побожни људи, тајно одани, као и сама царица, обожавању икона, а такође и паметни људи, које је с разлогом бацало у бригу сувише дуго трајање једног бескорисног и опасног сукоба: они, дакле, сасвим природно, наумише да поврате православље. Па ипак, и поред њиховога наговарања, царица изгледа да се с почетка помало устезала да пође за њима. Теодора је врло волела свога мужа, и задржала је побожну оданост спрема његове успомене; а затим, плашила се да ће то предузеће наићи на тешкоће. Али сва њена околина трудила се да је убеди; мати, браћа, наваљивали су својим саветима. Узалуд је василиса примењавала: „Мој муж, покојни цар, био је паметан човек; знао је шта приличи радити; ми заиста не можемо да бацимо у заборав његову вољу“. Представилише јој опасност стања, непопуларност којој се излаже ако се упорно држи политике Теофилове; плашили су је револуцијом у којој би се срушио престо њенога сина. Њена ју је побожност уосталом храбрила да послуша савете који су јој са свих страна давани. Она се реши.

У Цариграду буде сазван синод. Али да би могао лепо да сврши посао, требало се претходно ослободити патријарха. Јован, кога је Теофил 834. г.

поставио на патријаршки престо, био је стари учитељ владарев; умаи, вредан, енергичан човек, он је изванредно служио царевим намерама: зато су га противници странке иконокласта мрзели. Проносили су глас да је мађионичар, називајући га „леканомантом“ — што ће рећи врач, — новим Аполонијем, новим Балаамом; на његов рачун распростирали су најстрашније приче: како је, својим чиницама, нашао начина да уништи цареve непријатеље; како је одлазио ноћу, мрмљајући тајанствене изреке, да скида главу бронзаној змији која је украшавала хиподром, и како је у својој кући у предграђу начинио једну подземну ђаволску пећину, где је уз припомоћ пропалих жена, обично ретке лепоте, и од којих су неке, ради што веће саблазни, биле калуђерице посвећене ђаволу, призивао демоне нечистим жртвама, и испитивао мртве, да од њих дозна тајне будућности. Ма како стајало с тим причањима, Јован је био човек вишега духа, јаке воље, и тиме њима на сметњу. Да би га се отарасили, позваше га да пристане на успостављање православља или да да оставку, а изгледа да су војници којима је дато да поднесу првосвештенику тај ултиматум, извршили налог доста сурово. Било како било, патријарх је смењен и затворен у један манастир; а како се, разјарен због свога пада, усудио да испољи своје рђаво расположење, нагрђујући иконе у манастиру који му је служио за пребивалиште, био је на заповест регенткињину свирепо нишан.

На његово место наместнице једну од жртава претходне владе, Методија; и одмах поче општа реакција. Старањем владика, буде повраћено поштовање икона; изгнаници, заточеници, буду позвани патраг и дочекани с триумфом; затвореници буду пуштени на слободу и указана им је почаст као мученицима; на зидовима црква опет се појавише побожне слике и, опет, као пекад, изнад врата Халкејских, Христова икона, свечано повраћена, сведочила је о побожности становника царске палате. Најзад, 19. фебруара 840. г., једна побожна и вели-

чанствена церемонија испунила је свештенство, двор и варош. Целе ноћи, у цркви Влахерна царица се побожно молила Богу са свештеницима; у јутру, једна триумфална литија ишла је кроз Цариград; окружена владикама и калуђерима, кроз одушевљену гомилу, Теодора оде од Влахерна до Свете Софије и у Великој Цркви захвали Свемогућем. Побеђени, држећи воштаницу у руци, морали су присуствовати тој поворци која је осветила њихов пораз, и понизно се савити под анатемама којима их обасуше. Затим, у вече, у Светој Палати, васкрсиса је давала гозбу првосвештеницима, и сви су били срећни због успеха њиховога предузећа. То је била светковина православља. И од тада, за сећање на тај велики догађај, и за успомену на блажену Теодору, сваке године, прве недеље поста, грчка је црква свечано прослављала успостављање икона и уништење својих непријатеља. Она то прославља још и данас са побожношћу и захвалношћу.

Револуција је и самим мртвима дала њихов удео. Победоносно вратили се у престоницу остатке славних исповедника, Теодора Студита, и патријарха Ниффора, који су страдали за веру и умрли у далеком изгнанству. Цар и сав двор, држећи у руци воштанице, сматрали су за част да дочекају свете мошти, да побожно прате њивот који су носили свештеници, и кроз огроман скуп народа да оду за њим до цркве Светих Апостола. И обрнуто, обесветили су гроб у коме је лежао Константин V и, не поштујући царско величанство, бацили су на ђубре остатке великога противника икона, а његовим саркофагом од зеленог мрамора, исецканим на танке плочице, обложили су ради украса једно одељење двора.

Оно што византиски историчари, којима дугујемо ове појединости, нису на несрећу умели да нам кажу, то је, како се та велика револуција могла тако брзо извести а да не наиђе по изгледу на врло озбиљне тешкоће. Једна је ствар, изгледа, нарочито томе допринела: то је умор који су сви осе-

ћали од једне бескрајне борбе. Али и други један обзир придобио је политичаре за решење које је Теодора извојсвала. Ако је, са гледишта догме, победа цркве била потпуна, она се с друге стране морала одрећи воље за независношћу коју су испољили неколицина од њених најславнијих бранилаца. Према држави она је остала у потпуној потчињености; у погледу вере, царска је власт била над њом јача но икад. Тиме је, и поред успостављања православља, политика царева иконокласта донела плода.

За велико дело које је извршила, Теодора је заслужила да буде уврштена у светитеље источне цркве. Ипак, неизвесност да ли добро ради често је узнемиравала царицу у току вршења њеног задатка. Једна ју је ствар парочито бринула. Она је, као што се зна, страсно волела свога мужа; није могла да се помири с тим да и њега обухвате оне страшне анатеме које су погађале гонимоце икона. Кад су дакле оци сакупљени у синоду дошли да од њене благонаклоности измоле успостављање светих икона, она је у замену за њен пристапак тражила од њих једну милост: то је да опросте грехе цару Теофилу. А како је патријарх Методије приметио да, ако црква и има неоспорног права да опрости живима који се кају, она ништа не може за једнога човека који је очевидно умро са смртним грехом на души, Теодора измисли једну побожну лаж. Она изјави да се василеус у последњем часу покајао за своје грехе, да је побожно ижљубио иконе које је жена била принела његовим уснама, и да је као добар хришћанин предао душу у божје руке. Владике се нису дале молити да прихвате ту поучну причу, тим пре што су осећали да ће по ту цену добити успостављање православља; и, повиновавши се жељи регенткиње, решише да целе недеље, по свима престоничким црквама, читају молитве за спас душе покојнога цара. Теодора је и сама узела учешћа у тим обредима и замисљала да ће тако измолити милост божју за грешнога владара који се покајао.

Легенда је доцније много улепшала дирљиву анегдоту о супружанској љубави Теодориној. Причало се да су страшни снови предсказали царици какав удес прети њеноме мужу. Она је видела Богородицу како, држећи у наручју Христа, седи на престолу окруженом анђелима, зове пред свој суд василеуса Теофила и даје га свирепо шибати. Други пут, учинило јој се да се налази на Константиновом форуму, и да је одједном велика гомила прекрпљила трг, и да пролази једна поворка људи који носе справе за мучење, и да усред тих људи, савим наог и у ланцима, вуку несрећног Теофила. Сва уплакана, Теодора је ишла за гомилом и с њом стигла на трг, који је био код двора, пред вратима Халкејским. Тамо је седео на престолу један човек, велики, страшна изгледа, са строгим изразом судије. Онда га царица, бацивши му се пред ноге, замоли да се смиљује њеноме мужу, а човек одговори: „Жено, велика је вера твоја. Због твоје побожности и твојих суза, и из обзира према молитвама мојих свештеника, ја праштам твоме мужу Теофилу“. За то време, патријарх Методије, са своје стране, пробао је неке опите да би се уверио у намере провиђења. На велики олтар Свете Софије метнуо је један пергамент на коме је био исписао имена свију царева иконокласта; затим, заспавши у цркви, он виде у сну једног анђела који му је јављао да је цар нашао милости код Бога; и пробудивши се, и узевши пергамент са часне трпезе, он виде да заиста тамо, где је био написао име Теофилово, место беше неким чудом постало бело, у знак опроштаја.

Неколико се људи ипак показаше строжији од Бога. Живописац Лазар, један од најславнијих сликара икона, имао је десну руку одсечену, по заповести покојнога цара; и мада је, како тврди легенда, та одсечена рука неким чудом понова израсла, мученик је био озлојеђен на свога целата, и на све царичине примедбе одговарао је упорно: „Бог није тако неправедан да заборави наше невоље и да

укаже част нашем гониоцу“. На дворском ручку којим се завршила светковина православља, други један исповедник није се показао мање неприступачан. То је био Теодор Граптос, кога су тако звали, јер му је, за казну, Теофило дао усијаним гвозђем написати на челу четири погрдна стиха. Царица, старајући се да угоди мученицима, зашта светога човека за име онога који му је досудно тако свирепе муке. „За овај натпис, одговори он свечано, имају да тражим рачуна пред божјим судом од цара, твога мужа“. На тај непредвиђени испад, царица сва у сузама, обративши се владикама, хтеде да зна да ли они тако мисле да одрже своја обећања; на велику срећу, умеша се патријарх Методије, и не без муке њему пође за руком да стиша раздраженог исповедника и да умири царицу: „Наша обећања, изјави он, постоје у целини, а презирање које неколицина показује спрема њих, ствар је без важности“. Али оно што, с друге стране, није безначајно, то је што се по овим анегдотама можемо уверити колико је људских и политичких обзира ушло у успостављање православља, и на колике су уступке савести пристајали подједнако лако и свете владике и благочестива Теодора.

III

„Прва врлина,“ рекао је један хроничар тога доба, „јесте имати православу душу“. Теодора је у потпуности имала ту врлину. Али она је имала и других особина. Византиски историчари хвале њен политички ум, њену енергију, њену храброст; они јој придају херојске речи, као ову, којом је задржала упад бугарскога краља: „Ако победиш једну жену, поручила му је она, твоја ће слава бити ништавна; али ако пустиш да жена тебе потуче, служићеш за подсмех целом свету“. У сваком случају, за четрнаест година, колико се она држала на власти, владала је добро. Свакако, као што се могло и очекивати, њена влада послала је доста побожно обележје. Врло поносита што је повратила право-

славље, њој је исто тако лежало на срцу да победи јерес; на њену заповест Павликијанци су били позвани да бирају између преобраћања у веру и смрти, а како они не попустише, крв је потекла потоком по крајевима Мале Азије где су они били смештени. Царски инквизитори који су имали налог да укроте њихов отпор чинили су чуда: њиховим старањем више од сто хиљада особа погинуло је на мукама: озбиљна ствар, која је морала имати још озбиљнијих последица; бацајући те очајнике у наручје муслимана, царска влада спремала је себи велике несреће за будућност.

Али, с друге стране, побожна ревност којом је пламтела регенткиња, уливала јој је срећне замисли и она је била та која је прва приступила великом делу мисија које ће, неколико година доцније, однети еванђеље Хазарима, Моравцима и Бугарима. Њена је слава такође била што је у борби са Арапима имала неколико трајних успеха, и снажно угушила побуну Словена из Хеладе. Али нарочито се бринула да монархија стекне добру финансијску администрацију. Она се разумевала, кажу, у повчаним питањима, и, поводом тога, легенда прича једну доста забавну анекдоту. Цар Теофило био је једног дана на једном прозору двора, кад виде како у пристаниште Златног Рога улази једна велика и раскошна трговачка лађа. Известивши се чија је та лепа лађа, он дознаде да је царичина. На тај одговор, цар је ћутао; али сутра дан, како је ишао у Влахерне, он сиђе на пристаниште, и пошто је наредио да се товар лиђе истовари, он заповеди да се запали. Затим, окренувши се својим људима: „Ви нисте знали, рече им, да је царица моја жена начинила од мене трговца! Никад се досад није видео ни један римски цар да се бави трговачким пословима“. Било како му драго с овим догађајем, Теодора је знала да управља имањем државе не мање добро него својим. Кад је сишла с власти, она је у ризници оставила знатне резерве. И по свему томе, она би без сумње била доста велика

владарка, да није било дворских сплетака и супарништава, који се увек брзо створе под владом једне жене, и да није било беднога сина кога јој је Бог дао.

IV

Под владом Теофиловом царска палата, од пре толико векова седиште византиских василеуса, засијала је новим сјајем. Цар је волео лепе зграде: старим одељењима Константина и Јустинијана, био је додао читав један низ величанствених грађевина, украшених са најгосподскијом и најређом раскошју. Волео је параде и велелепност: да би подигао сјај дворских примања, поручио је код својих уметника чуда од златарства и од механике, Пентапиргион, чувени златни орман, у коме су били изложени крупини адиђари, златне оргуље које су свирале у дане свечаних примања, златан платан, подигнут поред царског престола, и по коме су вештачке тице певале и летеле, златне лавове који су лежали код ногу владаревих и у извесним тренуцима усправљали се, ударали репом и рикали, златне грифоне тајанствена изгледа који су изгледали, као у палатама азијатских царева, да бдију над сигурношћу царевом. Сем тога, обновио је целу царску гардеробу, лепе хаљине, блиставе од злата, које су василеуси носили при дворским церемонијама, раскошно одело проткано златом и посуто драгим камењем, којим се китила Августа. Волео је најпосле и книжевност, науку и уметност. Он је обасуо доброчинствима великог математичара Лава Солунског, и у својој палати Магнаур отворио је школу где је научник својим ученицима давао ову наставу која је била слава Византије; он се чак показивао, он сурови иконокласт, пун трпељивости спрам Методија исповедника, од дана кад је видео да је он способан да реши извесне научне тешкоће које су га занимале. Очаран ремек-делима арапске архитектуре, бринући се много да замени побожне украсе од прогнаних икона примерцима слободни-

јег и световнијег стила, он је византиску уметност свога времена упутио новим путевима, и захваљујући његовим напорима и његовом паметном покровитељству, у тој дивној Светој Палати, пуној префињене велелепности и ретке раскоши, у том несравњеном декору од павиљона, тераса, башта широко отворених на светле видике Мраморнога Мора, дворски живот је добио нов и изванредан сјај. Али сад кад је цар био умро, ту величанствену палату испуњавале су и потресале нарочито свађе и сплетке.

Под регенством Теодориним прави председник владе био је логотет Теоктитос. То је био човек доста осредње вредности, неспособан и увек несрећан војсковођа, политичар обичне памети, хладнога карактера, мрачан и груб. Мало симпатичан и мало вољен, он се држао благодарећи наклоности коју му је указивала царица. Постигао је чак да се настани у самом двору, вршио је неки чудан утицај на царицу, и уживао толико њено поверење, да су се по Византији ширили доста ружни гласови о природи односа које је министар одржавао са василисом. Знало се да је славољубив, памтило се са каквом је грозничавом журбом, на вест о једној тобожњој револуцији на двору, оставио војску на Криту, да би дошао и мотрио догађаје у престоници; сумњало се да тежи за престолом, и ишло се дотле да се говорило како је Теодора, потпомажући његове жеље, помишљала да се уда за њега, или да му да коју од својих кћери, готова, да би му прокрчила пут ка власти, да збаци, као што је некад учинила велика Ирена, или да да ослепити свога рођеног сина. У сваком случају врло дубоко одан регенткињи и свемоћан над њеним духом, логотет се трудио да изазове неповерење према свима саветницима који су делили власт с њим.

Брзо је успео да својим сплеткама удаљи своје супарнике. Магистар Манојло, који је био, са Теоктитом, тугор младога Михаила III, био је оптужен да склапа заверу против царске породице, и при-

моран да да оставку на своје звање. Царичина браћа, Петронас и Вардас, била су опаснија, други нарочито, чији је виши ум био удружен са крајњим недостатком сваког устручавања и моралности. С пристанком саме Теодоре, Вардас је био, под неким изговором, удаљен са двора, и логотет је мислио да је коначно себи осигурао власт. Он није био предвидео да има да рачуна са младим царем.

Михаило III је заиста растао, и растући показивао се бедан. Узалуд су се његова мати и министар трудили да му даду одлично васпитање; узалуд су га били поверили старању најбољих учитеља, окружили га најбољим друговима; легенда именује међу друговима царевиневим Ћирила, који је доцније имао да постане апостол Словена. Све је било узалудно: суштина је код Михаила била рђава. У петнаестој, шеснаестој години — то су године које је тада имао — он је нарочито волео лов, коње, трке, представе, борбе атлета, и он сам није се устручавао, да се у дворском хиподрому попне на коња и да се покаже пред својим пријатељима. Његов приватан морал био је још незгоднији. Он се дружио с најгорим друштвом, проводио у пићу до неко доба ноћи; имао је једну признату милосницу, Евдокију Ингерину.

Теодора и Теоктитос мислили су да, под таквим условима, има само једна ствар да се уради, а то је да се млади цар што пре ожени. Опет су, по обичају, весници са двора обили провинције, да у Цариград доведу најлепше девојке из монархије: међу њима буде изабрана Евдокија, кћи Декаполита, и одмах круписана за василису. Али после неколико недеља, Михаило III, брзо заморен од своје жене и брачног живота, врати се својим навикама, својим пријатељима, својој милосници, и продужи своје лудорије. И без сумње, треба се чувати да се дословце приме сва смешна и гнусна дела која византиски историчари придају Михаилу III: хроничарима оданим дому македонском сувише је ишло у рачун да извине и оправдају убиство које је до-

вело на престо Василија I, а да не дођу у искушење да мало опрне своју жртву. Али и поред овог ограђивања, сигурне чињенице сведоче колико је било безумља у владању кукавног цара. Стално окружен лакрдијашима, развратницима, дворским будалама, он је проводио време са својим недостојним друговима у смешним или скаредним лакрдијама, саблажњавао двор својим досеткама рђавога укуса, у којима није поштовао ништа, ни породицу ни веру. Једно од његових великих разонођења било је да своје пријатеље облачи као владике; један би представљао патријарха, други митрополите; сам царевнић узео би титулу владике колонејског и, тако обучени, они су ишли као маскарада кроз варош, певајући срамне или смешне химне, пародишући црквене церемоније. Једнога дана, да би радио као Христос, Михаило оде на ручак код једне сироте жене, унезверене што тако неочекивано дочекује василеуса; други пут, кад је срео на путу патријарха Игњатија и његове свештенике, цара је забављало да му приреди једну мачију музику, и са својом свитом од лакрдијаша дуго га је пратио, певајући му код ушију развратне песме, уз пратњу таламбаса и добоша.

Затим је са својом мајком правно глупе шале. Једнога дана јави јој да се патријарх налази у двору, и да би она без сумње била срећна да добије његов благослов. Побожна Теодора журно детрча, и, заоста, у великом Златном Триклинијуму она нађе првосвештеника где седи на престолу, са капуљачом спуштеном на лице, који је изгледао, ћутећи и озбиљан, удубљен у дубока размисљања. Регенткиња паде пред ноге светом човеку и мољаше га да је удостоји и да помисли на њу у својим молитвама, кад одједном патријарх устаде, обрне се на петама, покаже царици леђа... и треба видети у тексту хроничара шта је пустио у лице Теодори. Затим, окренувши се: „Нећете рећи, Госпођо, изјави он, да се чак ни у том писмо постарали да вам учинимо част,“ и, забацивши капуљачу, показа лице:

тобожињи патријарх није био нико други до царев најмилији будала. На ту досетку лепога укуса, Михаилу прште у смех. Теодора, срдита, обасу свога сина клетвама: „Ах! неваљало дете! Бог је данас уклонио своју руку од тебе!“ и изиђе из дворане у сузама. Али, и поред ових грубих непристојности, тутори нису смели да се уметају, и чували су се да не покуде василеуса, било што су му претерано гледали кроз прсте, било што су мислили да ће тим попуштањем сачувати свој утицај.

Показујући се пун трпељивости за забаве свога сестрића, Вардас се поглавито трудио да задобије утицај над њим. Он је, благодарећи посредништву свога пријатеља великога коморника Дамјаноса, успео да га цар позове да се враги из иностранства, и врло брзо је постигао да постане потребан Михаилу III. Разуме се да је мрзео Теоктитоса, који је стајао као препрека његовом славољубљу; зато је непрестано подстицао василеусово неповерење спрема министра. Он га је плашио да логотет може спремити какав друштвени удар, чак се није устручавао ни да оклевета своју сестру, регенткињу Теодору, и да сину представи у најружнијој светлости владање његове мајке. Он је тако вешто удесио ствари, да поводом једног безначајног догађаја (реч је била о једном царевом личном пријатељу, коме је министар одбио неко унапређење) изби доста озбиљан сукоб између владара и Теоктитоса. То је било 856. г. Вардас, користећи се својом надмоћношћу, прионе још више да распаљи Михаилову мржњу: он му примети да њега држе у страни од послова; суровим доставама подстакао је његово самољубље. „Догод Теоктитос буде са Августом, говорио му је он, василеус ће бити без икакве моћи“; нарочито је нашао начина да га увери како му раде о глави. Против логотета би скована завера. Људи са двора били су већим делом придобијени у Вардасову корист; царевин је пристајао на све, и, против Теодоре и њеног љубимца, чак се и једна царичина сестра била удружила са Вар-

дасом, својим братом. Атентат је дакле успео без великих тешкоћа.

Једног дана кад је по својој уобичајеној дужности Теоктитос пошао, са хартијама у руци, код регенткиње у аудијенцију, у галерији Лаузиакоса, која је била пред царичиним одајама, нађе Вардаса, који га је, не уставши пред њим, мерио са дрским изразом. Мало даље, он сrete цара, који му забрани да уђе код Августе, и заповеди му да њему преда рапорт о дневним пословима; а како се министар, збуњен, устезао, василеус га нагло отера. Али док се он повлачио Михаило викну дежурном дворанину: „Затворите овога човека“. На тај позив Вардас се баци на логотета; овај побеже; Вардас га стиже, обори га на земљу, и узевши мач у руку, спреми се да одбије свакога когод би покушао да помогне несрећнику. Ипак не изгледа да су по сваку цену желели смрт Теоктитосову: цар је прво просто био заповедио да га под добром стражом одведу у трем Скила и да сачекају његове наредбе. На несрећу по логотета, на марму која се била дигла, дотрчала је Теодора, расплетене косе, са оделом у нереду, вичући и тражећи свога љубимца, обасипајући псовкама, разјарена, свога сина и брата, викнувши претећим гласом да она забрањује да се Теоктитос убије. Можда је та њена брига упропастила несрећника. У околини Михаиловој били су се уплашили да ће га, ако узаживи, регенткиња врло брзо понова поставити на власт и да ће се он свирепо светити својим непријатељима; из мере опрезности решише да га погубе. Узалуд су неколико гардиских официра, оставши верни његовој личности, покушали да га бране; узалуд је спремао човек, кријући се под намештај, покушавао да избегне своју судбину. Једним јаким ударцем мача, један војник, сагнувши се, пробураси му трбух. Вардас је победио.

Убиство првога министра био је непосредан удар за Теодору: она је то добро осетила. У метежу који је потресао двор, већ је била чула како

долазе претећи гласови против ње: викали су јој да се чува, и да је то дан убистава. И зато је она, у своме гневу, одбила сва извињења која су јој нудили, све утехе с којима су јој прилазили; разјарена, трагична, она је на кривце, а нарочито на свога брата Вардаса призивала божанску освету, и отворено желела њихову смрт. Тим непомирљивим држањем она је најзад постала неспособна; Вардас, чијем је савољубљу она уосталом сметала, реши да је се отараси. Прво јој одузеше ћерке, које затворише у један манастир, рачунајући да ће она убрзо драговољно отићи за њима. Како је она оклевала да се одлучи, позваше је да се повуче у манастир Гастрију. Не хотећи да уноси неред у државу узалудним одупирањем, она достојанствено сиђе са власти, ишито је званично предала Сенату суме које је њена добра финансиска администрација оставила као резерву у благајну. То је био крај њеног политичког живота.

У манастиру где је потражила склоништа Теодора је живела побожно, са својим кћерима, још дуго година, опростивши своме сину, код кога је чак, изгледа, онет доцније стекла поверење, увек огорчена на Вардаса, кога је с правом чинила одговорним за Теоктитосову смрт. Она је толико далеко ишла, она побожна и православна царица, да је склапала завере против тог омрзнутог брата, и покушала, у дослуку са неколико људи блиских двору, да га убије. То јој предузеће не испаде за руком, и чак изгледа да је зато била доста строго кажњена. У то време су јој, без сумње, узаптели сва добра и одузели почасти које су биле остале везане за њен царски положај. Да би је утешила у њеној несрећи судбина ће се доцније постарати да јој створи једног осветника, који је требало да задовољи њене мржње чак и преко очекивања. То је био Василије, славни оснивач династије македонских царева.

Романтичне пустоловине Василија Македонца.

У време када је царица Теодора седела на престолу са својим мужем Теофилом, од прилике око 840. године, један младић сиромашно одевен, али коме су његов висок стас, снажан састав, и преплапула боја лица давали прилично достојанствен изглед, улазио је једног вечера, са торбом на леђима и штапом у руци, у Цариград, кроз Златна Врата. Била је недеља, и ноћ је била близу. Преморен и прашњав, путник леже под трем оближње цркве Светог Диомеда и ту убрзо дубоко заспа. А преко ноћ, игуман манастира, коме је припадала црква, трже се иза сна, и чу неки глас који му говораше: „Устани, и иди отвори цару врата од цркве“. Калуђер послуша; али пошто у дворништу не виде никога до једног убогог ђавола у дроњцима, опруженог на плочама, помисли да је сањао и врати се да легне. Онда, по други пут, глас га пробуди иза сна и понови му исту заповест; и опет уставши и не видевши ништа до издрпаног спавача, он се врати у постељу. Онда, по трећи пут, заповеднички глас јаче одјеку у тишини и у исто време, да не би посумњао да је будан, игуман доби груб и тајанствен ударац песницом у ребра. „Устани“, заповедао је глас, „уведи онога што лежи пред вратима. Он је цар“. Сав дрхћући, свети човек журно изиђе из ћелије, сиђе и зовну непознатог. „Ево ме, господару,“ одговори младић тргнувши се; „шта заповедаш твоме робу?“ Игуман га позове да пође за њим и посади га за свој сто; ујутру му даде да се окупа и изнесе му ново одело; и како путник, изненађен, не могаше да разуме од куда га обасипају толиком пажњом, калу-

ђер му, у поверењу, откри тајну његове будућности и замоли га да му од тада буде пријатељ и брат.

Том романтичном причом улази у историју човек који ће, под Теодором и Михаилом III, тако вешто управљати својом судбином, — Василије Македонац, који треба неколико година доцније да постави своју породицу на престо Византије.

Историчари који су живели на двору цара Константина VII, унука Василијевог, радо су за тога оснивача династије састављали пристојан и чак знаменит родослов. По њима, славни василеус водио је порекло по оцу од јерменске краљевске куће, по мајци је био у сродству са Константином и чак с Александром Великим. Истина изгледа да је била далеко скромнија. Василије је био врло ниског рода; рођен је око 812. год. од сиромашних досељеника јерменскога порекла, у незнатној сељачкој породици, коју су прилике довеле у Македонију; ту је породицу бугарски рат упропастио и очева смрт, последња несрећа, оставила је сасвим без средстава. Василије, оставши једина потпора своје мајке и сестара, имао је тада двадесет и пет или двадесет и шест година. То је био висок и јак момак, чврсте неснице, снажних плећа; густа коврџава коса окружавала је његово енергично лице. Сасвим неписмен уосталом, — он није знао ни да чита ни да пише, — то је пре свега била једна лепа људска животиња. То је било довољно да му осигура срећу.

Византиски хроничари, који су врло волели надприродно, брижљиво су испричали предсказивања која су прорекла будућу величину Василијеву: како га је, једног лепог летњег дана, кад је он заспао на њиви, један орао крстарећи изнад детета заклоњено сенком својих крила; како је његова мајка у сну видела где из њене утробе излази једно златно дрво пуно златног цвећа и воћа, које је постало огромно и бацало сенку на целу кућу; и како јој се, други пут, у сну појавио свети Илија Тезбит под цртама једног високог старца с белом брадом, из

чијих је уста лизао пламен, и како је пророк предсказао мајци сјајну судбину која је чекала њенога сина. Сујеверје византиског друштва радо је шарало тим чаролијама младост великих људи, и оно је искрено веровало у вредност тих предсказивања. У ствари, Василије Македонац требало је да успе у животу помоћу других средстава и других особина: својим вештим и глупим умом, својом енергијом која није презала ни од чега, упливом своје снаге, и најзад помоћу жена, које су неодољиво подлегале његовим атлетским дражима.

У својој сиромашној земљи Македонији, Василије, принуђен да се брине о породици, брзо увиде да земљорадња никако није довољна да исхрани њега и његове, и он прво ступи у службу код намесника покрајине. Затим, оде у Цариград да потражи срећу, и ту му прилике притекоше у помоћ, како се само може пожелети. Игуман Светога Диомеда, који га је прихватио, имао је једнога брата, лекара по занимању; овај виде младића у манастиру, нађе да је личан и добро развијен, и препоручи га једноме своме пацијенту, рођаку царевом и Вардасовом, који се звао Теофило и кога су због његовог малог раста прозвали Теофилицес (мали Теофил). Тај мали човек имао је једну страст: то је да држи у својој служби људе високога стаза, херкулске снаге, које је облачно у сјајно свилено одело, и ништа му није чинило веће задовољство но да се покаже пред светом са својом свитом од цинова. Чим су му проговорили о Василију, он хтеде да га види и, очаран његовом лепотом, одмах га погоди да му гледа коње, и пријатељски га крсти надимком Кефалас -- што ће рећи: „јака глава“.

Василије остаде неколико година у кући Теофилицесовој, и за то време је имао један доживљај који му је сасвим осигурао срећу. Како је његов господар био послат мисијом у Грчку, Василије га је пратио, као коњушар; али на путу он се разболи и мораде се задржати у Патрасу. Тамо наиђе на Даниелиду. Даниелида је била богата удовица, већ

мало зрела; имала је, кад ју је Василије познао, великога сина, а изгледа да је чак имала и унучиће. Али њено богатство било је за причу, „краљевско богатство“, вели један хроничар, „пре него приватног човека“. Имала је робова на хиљаде, огромна имања, небројена стада, радионице у којима су жене ткале дивне свиле, прекрасне ћилеме, изванредно танко ланено платно. Њена кућа је била пуна скупогеног златног и сребрног посуђа; њени сандуци напуњени сјајним оделом; њени ковчези набрекли од комада драгоцених метала. Она сама држала је велики део Пелопонеза и, по речима једнога историчара, она је заиста изгледала да је „краљица те земље“. Волела је раскош, параде: кад је ишла на пут, никад се није служила колима ни коњем, имала је носилку, и пратили су је три стотине младих робова, који су је наизменце носили. Исто тако волела је лепе људе: тиме је Василије привукао њену пажњу. Треба ли мислити да је и она, како бележе сујеверни хроничари, предосећала славну будућност Македонца? Ја бих радије веровао да је њена симпатија долазила из стварних разлога. Толико стоји да га је она лепо примила у својој кући; и кад се Василије најзад морао решити да пође, она му даде новаца, лепога одела, тридесет робова да га служе; с тиме је убоги љаво постао велики господин, и могао је играти улогу у свету и куповати имања у Македонији.

Никада он уосталом није заборавио своју добротворку. Кад се, неких двадесет година доцније, попео на престо, прва му је брига била да Даниелидином сину да једно високо достојанство, затим позва стару госпођу, „која је, веле, ватрено желела да још једаред види цара“, да му учини посету у престоници. Он је прими као владарку у палати Магнаур, и свечано јој даде титулу мајке василеусове. Са своје стране, Даниелида, увек дарожљива, донела је собом скупогене дарове за свога старога пријатеља; она му поклати пет стотина робова, сто евиуха, сто необично вештих возиља, сјајне тканине и шта ти још знам. Она учини и нешто боље. Ва-

силије је у то време градио Нову Цркву; она хтеде да се придружи том побожном делу и даде откати у пелопонеским радионицама молитвене ћилиме, који ће покрити сав под цркве. Најпосле, она обећа да у своме тестаменту неће заборавити сина њеног некадашњег љубимца. После тога она се врати у Патрас; али сваке године, докле год је Василије живео, долазили су му из Хеладе велелепни дарови које му је слала његова стара пријатељица; а кад он умре, пре ње, она пренесе на владаочевог сина наклоност коју је била посветила оцу. Она дође још једанпут у Цариград да га види, и у своме тестаменту напослава га својим општим наследником. Кад је царски пуномоћник послат да састави инвентар наследства стигао кући Даниелидиној, он застаде пренеражен једним тако баснословним богатством. Да се и не помиње кован новца, адиђари, скупоцено посуђе, хиљаде робова — цар је од њих ослободио три хиљаде које је послао као насељенике у јужну Италију, — василеус лично наследио је више од осамдесет добара. Види се какво је у IX веку било богатство византиске царевине, каква су огромна имања имале оне велике породице провинциске аристократије, које су играле тако велику улогу у историји монархије. Али нарочито, зар то није једна занимљива и привлачна појава, та стара госпођа, чије је пријатељство, брижљиво неговано, било од такве користи дому Македонском?

Вративши се из Патраса у Цариград, Василије понова оде код Теофилицеса у службу, кад га један непредвиђен случај приближи цару. Једнога дана, рођак Михаила III, патриције Антигон, син Вардасов, давао је у част свог оца свечан ручак; позвао је био много својих пријатеља, сенатора, угледних личности, и исто тако бугарске посланике који су се у пролазу десили у Византији. По обичају на византиским гозбама, при крају обеда дођоше хрвачи да разоноде госте својим вежбама. Онда Бугари, са својом уобичајеном разметљивошћу и може бити распаљени добрим ручком, почеше хвалити извесног

атлета њихове народности, изјавивши да је то непобедив човек и да ће он савладати свакога ко му противстане. Ухватише их за реч: и заиста варварски борац обори све супарнике. Византинци су били доста понижени, и још више надражени, кад Теофилићес, који је био на ручку, поче: „Ја имам у служби једнога човека, који ће, ако желите, издржати борбу са вашим славним Бугарином. Јер заиста било би мало стидно за Римљане да тај странац оде кући, не напавши достојног такмаца“. Примише; зовнуше Василија; дворану брижљиво посуше песком да начине угодно земљиште за два борца, и борба поче. Снажном руком Бугарин се напреже да подигне Василија са земље и да га доведе да изгуби равнотежу; али још снажнији, Византинца диже њега, окрете га живо око себе, и вештим хитцем, чувеним тада у борацким дворанама, баци на земљу свога супарника, онесвешћеног и прилично повређеног.

Овај подвиг привуче на Македонца пажњу дворских људи. А на неколико дана потом цар доби на дар од неког провинциског намесника, једног врло лепог коња; и одмах је хтео да га проба. Али кад се владар приближи животињи и хтеде да му отвори уста, да бу му прегледао зубе, коњ се ужасно пропе, и ни цар ни његови коњушари нису га могли савладати. Михаило III био је врло незадовољан, кад се умеша услужни Теофилићес: „Ја имам код куће, Господару, једнога младог човека врло вештог да рукује коњима; ако Ваше Величанство жели да га види, он се зове Василије“. Из двора одмах послаше по Македонца, и тада, „као други Александар на другом Букефалу“, по изразу једнога историчара, „као Белерофон на Пегазу“, он скочи на леђа животињи и за неколико тренутака сасвим је укроти. Василеус је био усхићен: није се смирио док му Теофилићес није уступио тог лепог момка, који је био тако добар коњушар и тако снажан борац. И горд својом тековином, он одведе Василија да га представи својој мајци Теодори: „Хо-

дите да видите“, рече јој, „каквог сам лепог човека нашао“. Али царица, пошто је дуго посматрала новог љубимца свога сина, рече тужно: „Камо среће да никада нисам видела тога човека! Он ће уништити нашу лозу.“

Теодора је имала право. Тај атлет, који је умео да се допадне женама, сад је имао да покаже да је способан и за друге ствари. Око 856. г. он је ступио у службу Михаила III: једанаест година доцније он је био цар.

II

У тренутку кад је Василије дошао на двор, Вардас, ујак василеусов, постајао је свемоћан. Убиство Теоктитосово, Теодорино повлачење од света, учинили су ускоро од њега правог поглавара владе; и једно за другим наименован за магистра и врховног команданта војске, ускоро за куропалата, најзад готово придружен царству са титулом Цезара, он је владао као господар под именом Михаила III.

И поред својих порока, Вардас је био човек одличних способности. Грамзиво славољубив, страшно жудан власти, богатства и раскоши, он је ипак желео да се покаже као добар администратор, строг судија, неподмитљив министар; и самим тим, и поред недостатка савести и његове дубоке неморалности, он је постао врло популаран. Врло уман, он је волео књижевност, интересовао се за науке. Њему припада част за оснивање славног универзитета Магнаура, где је позвао најчувеније научнике свога времена; ту се предавала граматика, философија, геометрија, астрономија; а да би подстакao заузимљивост професора и ревност ученика, Вардас је правно чете посете школи и пажљиво пратио рад. Он је међу своје присне пријатеље убрајао славнога Лава Солунског, великог математичара, чувенога философа и лекара, једнога од највећих духова IX века, и који је, као сви велики научници средњег века, уживао код својих савременика доста зао глас врача и мађионичара. А без сумње, с друге стране,

Вардас је саблажњавао варош и двор; са својом снахом одржавао је врло сумњиве односе, и то је чак био први узрок великоме сукобу који је букнуо између папског посланика и патријарха Игњатија, кад је првосвештеник сматрао за дужност да забрани свемоћном регенту приступ у Свету Софију. Али у главном и сами непријатељи Вардасови принуђени су да признају његове високе способности. Под његовом управом постигнути су знатни војнички успеси против Арана; дрски напад на Цариград који су покушали Руси био је снажно одбијен; а нарочито, уз помоћ патријарха Фотија, Игњатијевог наследника, Вардас је постигао славу да успешно изведе велико дело хришћанских мисија, које је однело еванђеље Моравцима и Бугарима, под његовом заштитом су Тирило и Методије, словенски апостоли, предузели велико дело, којим је читава једна раса била придобијена за православље.

Док је Цезар тако владао, цар је продужавао да тера своје лудости. Он је расипао на смешне трошкове новац који су скупили његови родитељи; он је зачуђавао и вређао престоницу својим необузданим склоностима ка тркама и коњима. Дао је саградити једну величанствену шталу, украшену као двор најскупочијим статуама, и тиме се више поносио него и сам Јустинијан што је сазидао Свету Софију. Живео је у друштву кочијаша, обасипајући их златом, уживајући да лично кумује њиховој деци; он сам у кочијашкој хаљини председавао је тркама хиподрома и често је, по нарочитој стази у палати Светога Мамаса, сам трчао, приморавајући царске великодостојнике да чине што и он и да узму боје циркуса, да би се с њиме такмичили за награду. И, да би поруга била још саблажњивија, једна икона Богородичина наменена на царски престо, заузимала је место василеуса и председавала светковини.

Кад се Михаило III проводио, никако није допуштао да га, ни под каквим изговором, ко узнемирава. Једнога дана кад је био на хиподрому, јавише му да су Арани заузели азиске области, и

како је гласник врховног заповедника са стрешњом очекивао, стојећи пред василеусом, владалачке заповести: „Али каква дрскост, узвикну одједном цар, доћи и говорити ми о тим стварима, кад сам ја сав заузет једном трком од највеће важности, и кад има да се реши да ли се десне двоколице неће сломити на завијутку“. Између границе Силиције и престонице постојао је неки систем сигнала ватром, нека врста оптичке телеграфије помоћу које се могло хитно јављати о упаду муслимана: Михаило III даде га разорити, наводећи да то у дане свечаности расејава народ и да рђаве вести тако достављене сметају гледаоцима, растужујући их, да потпуно уживају у задовољству игре. Зна се већ о његовом разврату и шалама које је измишљао са својом пратицом од дворских будала и лакрдијаша; зна се о његовом пијанству, које му је у историји стекло надимак Михаило Пијаница, и како је, после пића, не знајући више добро шта равнодушно говори, изрицао смртне казне или проналазио чистелудости. Једини начин да му се неко допадне био је да се придружи тим чудноватим забавама, и свако се на двору трудио да му угоди. Прича се да је и сам патријарх Фотије налазио да су цареве увесељавања врло забавна и радо је, да би му угодиле, био за столом још више него он. У сваком случају, Василије је брзо разумео да је ту начин да осигура себи срећу.

Он је вешто помагао у свему, пристајао на све и користио се свачим. Године 856. звање великог интимоноше остаде празно, пошто је његов власник био у завери против цара: то место доби Василије. 862. г. први коморник Дамјанос, стари пријатељ Вардасов, буде смењен, пошто се огрешио о поштовање према Цезару, са којим је био у завади; Василије наследи то место од поверења, које онога који га заузима доводи у тесну везу са владоцем. Михаило III, уосталом, обожавао је свога љубимца; он је говорио онима који су га хтели слушати да му је једини Македонац одан и веран служитељ.

И зато га он начини патрицијем, и најпосле га ожени. У ствари, Василије је већ имао жену, Македонку као и он, која се звала Марија; василеус га примора да се разведе, и Марија би, са нешто новаца, испраћена у свој родни крај. После тога, цар ожени свога пријатеља својом милосницом Евдокијом Ингерином.

То је била врло лепа жена, којој је Михаило био милосник већ више година и коју је још једнако волео: и зато, кад ју је удавао, поставио је услов да је задржи за милосницу, и уговора су се тако тачно придржавали, да независни хроничари без увијања приписују цару очинство прва два детета Василијева. Дворски писци, природно љутљивији у једном тако тугаљивом питању, напротив, радо су хвалили не само лепоту и љупкост Евдокијину, него још и њену мудрост и врлину; само њихово задржавање на томе показује да је то било једно болно место, мало тегобно за Македонски Дом. Василије једини изгледа да се без муке прилагодио томе неугодном положају; уосталом, имао је где да се утеши. Он је био милосник Текле, цареве сестре; и Михаило III затворио је очи на ту везу, као што је Василије затварао очи на прељубу своје жене. И то је био најлепши брак у четворо што се може замислити.

Василије, може се мислити, није без рачуна показивао толику услужност. У томе македонском пустолову, тако добром дворанину и тако савитљивом, Вардас је добро прозрео скривено славољубље које себи крчи путеве. „Ја сам отерао лисицу,“ говорио је он својим пријатељима, после пада Дамјаносова; „али, на њено место, увео сам лава, који ће нас све прождерати.“ И заиста, између љубимца и министра ускоро се заметну огорчена борба. Василије се трудио да убеди цара да му Цезар ради о глави: али се Михаило само смејао на те бесмислене оптужбе. Тада, да би дошао до циља, смутљиви Македонац потражи саучесника; он се нађе са Симватиосом, властитим зетом Вардасовим,

и под најстрашнијим заклетвама достави му да му је цар, који га јако цени, врло наклоњен, али да се једини његов таст противи његовом праведном унапређењу. Кад то сврши, он продужи да сплеткари код цара, и, да би поткрепио своје изказе, он се позове на Симватиоса, који се, заведен и бесан, није устегао да се с Василијем закуне како Вардас заиста склапа завере. Јако поколебан тим изјавама, Михаило III мало помало помири се с мишљу да предузме кораке против министра. Али је Цезар био моћан; у Цариграду су га поштовали толико исто и још више него цара; преко свога сина Антигона, главног заповедника гарде, он је држао престоничке трупе; покушати у Византији удар против њега било је осудити се унапред на сигуран неуспех. Да би нашли zgodnu прилику, требало је удаљити Вардаса од његових присталица; наговорише дакле цара, да објави поход на Азију, против Арапа; дужан да прати василеуса, Вардас се тако без одбране предавао у руке својим непријатељима.

Цезар је био извештен о свима тим сплеткама и у његовој околини саветовали су му чак да се брани, да смело изјави како неће пратити цара са војском. Разуме се да су сујеверне душе откриле такође свакојаке злокобне предзнаке, који су предсказивали скори крај министров. Причало се како је у цркви, док је био удубљен у молитве, одједном осетио позади неку невидљиву руку, где му трза са рамена свечани плашт. Злослутно су тумачили неочекивани поклон који му је скоро била послала његова сестра Теодора: то је била једна одећа извезена златним јаребицама и која случајно није била довољно дугачка; погађачи су се сложили у томе да јаребница значи издајство, и да сувише кратко одело указује на скору смрт. И сам Вардас имао је узбуђујуће снове. Видео је себе како улази у Свету Софију поред цара, на дан јелне свечане литије, и у апсиди цркве, одједном, спази Светога Петра где седи на престолу међу анђелима, и код његових ногу патријарха Игњатија како тражи правду

против својих гонилаца. И апостол, пруживши мач једном службенику свом одевеном у злато, постави цара себи с десне стране, Цезара с леве, и заповеди да га ударе мачем. Али Вардас је био сувише паметан, сувише слободуман, да би придавао много важности тим случајностима. А и цар и његов љубимац нису ништа штедели да му улију поверење и сигурније га увуку у клопку. Пре поласка, обојица одоше са Цезарем у цркву Свете Марије Калкопратије, и ту, у присуству патријарха Фотија, који прими њихову заклетву, обојица се свечано заклеше на Христову крв да се Вардас нема од њих ничега бојати. Готово убеђен, регент се реши да пође са двором: Василије, три пута кривоклетник, био је дошао до свога циља.

Хроничари наклоњени македонској династији све су учинили да оправдају Василија за злочин према Вардасу, и трудили су се да покажу како он није играо никакву улогу у томе озбиљном догађају. Истина је сасвим друкчија. Војска и двор били су прешли у Азију. Василије, са неколико завереника, са својом браћом, рођацима, присним пријатељима, које је придобио за своје планове, био је готов да приступи послу чим му цар буде издао заповест; и, да би убрзали догађај, његови саучесници и он подстицали су Михаилову злу вољу против његовога ујака, и указивали на дрскост Цезареву, чији је шатор био подигнут на једном брежуљку који је надвишавао царев шатор. Вардас је знао све о завери која се ковала; али, са леним презирањем опасности, он је опомене својих пријатеља називао бесмислицама, и, верујући у моћ свога анђела чувара, рачунао је да се његови непријатељи неће усудити. Да би изгледао достојанственији, он обуче раскошно одело, и, на коњу, са многобројном свитом, оде рано ујутру, по обичају, цару на подворење. Василије га је чекао. Према његовом положају великога коморника, његова је дужност била да прими Цезара и да га уведе код василеуса, водећи га за руку. Ушавши под шатор, Вардас седе

поред владоца и започе се разговор. Тада једним погледом Михаило показа својим вернима да је тренутак дошао. На тај миг, логотет Симватиос изиђе из царског шатора и, начинивши на своме лицу знак крста, тим унапред уговореним покретом, извести убице и уведе их у дно шатора. Већ је Василије, стојећи иза Вардаса, и једва се уздржавајући, упућивао министру претеће покрете, кад се Цезар одједном окрете и разумеде. Оселијајући да је изгубљен, он се баци пред ноге Михаилу, преклињући га да га спасе. Али Василије узе мач у руку; на тај знак завереници јурнуше, и пред очима неосетљивог или немоћног цара, они исекоше на комаде несрећног Цезара. Толико су се били окомили на тај раскрвављени леш, да су после једва могли покупити неколико безобличних остатака, који су сахрањени у оном истом манастиру Гастрији, где се Теодора, по заповести свога брата, морала некад повући.

Званично причање овог догађаја, очевидно састављено да оправда то подло убиство, тврди да су завереници, после дугог устезања, тако поступили само да спасу цару угрожени живот, и да је у тишини која је настала после убиства, Михаило III био изложен најозбиљнијој опасности. Али та прича није преварила никога. Без сумње, патријарх Фотије, добар дворанин, похитао је да честита цару што се извукао из тако велике опасности; народ, искренији, и који је волео Вардаса, викао је при пролазу владара: „Лепо си се провео на путу, василеусе, ти који си убио свога рођака и пролио крв својих сродника. Тешко теби! тешко теби!“

III

Василије је победио. Неколико недеља доцније, цар, који није имао деце, усвоји га и подиже до достојанства магистра; мало после, он га придружи престолу.

На дан Духова 866. године народ с чуђењем виде да се дижу два престола у Светој Софији, и беснослени људи били су врло радознали шта то

може бити, говорећи да има само један василеус. Све се ускоро разјасни. У уобичајени час, царска поворка уђе у саборну цркву: Михаило III ишао је на челу, у свечаном оделу; Василије је ишао за њим носећи знаке и мач првога коморника. Чврстим ко-раком владалац дође до иконостаса и стаде на нај-више степену; испод њега Василије застаде; ниже се наређаше царски секретар, велики начелник двора или препозит, поглавари стража, који су пре-стављали званичан народ. И тада, у присуству двора и сакупљене гомиле, царски секретар прочита ва-силеусов извештај: „Вардас Цезар, гласно је тај до-куменат, склопио је заверу против мене да ме убије, и зато ме је одвео изван престонице. И да није било пријатељских опомена од Симватиоса и Васи-лија, мене више не би било међу живима. Али он је погинуо као жртва свога греха. Ја дакле наре-ђујем да Василије, мој верни слуга, који чува моје величанство, који ме је ослободио мога непри-јатеља, и који ме воли, буде у будуће чувар и администратор моје царевине и да буде од свију поздрављан као цар.“ Василије, врло узбуђен, проли сузе на ово саопштење, које га без сумње није изненадило. А Михаило, предавши своју соп-ствену круну патријарху, који је благослови, стави је затим на главу Василију, док су му начелници огр-тали плашт и обували црвене чизме. И народ по-вика по пропису: „Живели цареви Михаило и Ва-силије“.

Благодарност никада није била главна врлина Македончева. Како су његови дојучерашњи сауче-сници, нарочито Симватиос, захтевали свој део вла-сти и почасти, пошто му више нису требали, он их без устезања одгурну; и кад се они, незадовољни, побунише, он их строго казни за њихову побуну. Али са једним владоцем као што је био Михаило, и благонаклоност најтемељнија на изглед, била је увек неизвесна: у толико више што су се многи дворски људи, суревњиви на брзо уздизање љубим-чево, трудили да га изобличи код цара и да га увере:

како му његов нови друг ради о глави. Узалуд је Василије, да би сачувао његово поверење, чинио што треба, присуствовао царским гозбама, пијући с њиме, допуштајући му сваку слободу са његовом женом Евдокијом: са несталним и променљивим духом као што је био Михаилов, он се без престанка морао бојати за своју власт, па и за сам свој живот.

Он ускоро сасвим јасно осети опасност која му је претила. Једно вече, да би се прославила победа коју је василеус однео на тркама, давала се свечана вечера у палати Светога Мамаса. При крају обода, један од присутних, патриције Василисцианос, кога је владалац радо гледао, поче честитати цару што је са толико вештине и среће терао своја кола. Онда Михаилу, већ мало пијаном, дође једна смешна мисао, као што су му често долазиле после пића: „Устани“, рече он патрицију, „скини ми моје црвене чизме и навуци их себи“. Овај је, збуњен, гледао Василија, као да тражи од њега савета; онда му василеус, планувши, заповедничким гласом нареди да сместа послуша; затим, окренувши се своме ортаку: „Бога ми“, рече подругљиво Василију, „изгледа ми да њему боље стоје него теби“, и поче да саставља стихове у част свога новогa љубимца. „Погледајте га сви“, певао је он, „и дивите му се. Зар није достојан да буде цар? леп је; круна му лепо стоји; све се стекло да увелича његову славу.“ Василије, огорчен, гутао је свој бес ћутећи; Евдокија, сва у сузама, покушавала је да уразуми Михаила: „Велика је ствар, Господару“, говорила је она, „царско достојанство: не би га требало срамотити“. Али Михаило, све више пијан, одговараху смејући се: „Не брини ти о томе, ћерко. Свиђа ми се да начиним Василисцианоса царем.“

Можда је и Теодора, која је, изгледа, опет била ушла у милост код сина, бушкала против Василија, и гледала да га обори. Тек, то стоји да је Македонац, осетивши како његов друг хоће да се отргне, сматрао да је време свршити с њиме. Да би оправдао тај последњи чин драме, Константин

VII, унук Василијев, трудно се да нам представи Михаила у најцрњим бојама и, у једној жестокој оптужби, купио је приче о свима његовим лудостима, о свима његовим скандалима, о свима његовим злочинима: ипак није смео да каже каквог је учешћа узео његов деда у убиству човека који је био његов господар и добротвор. И овде међутим истина није ни мало сумњива.

23. септембра 867. г. цар је вечерао у палати Светог Мамаса. И поред достава које је добио против Василија, и поред мржње коју је сад осећао, спрема свога некадашњег пријатеља, владар је позвао за свој сто свога царског ортака и његову жену Евдокију. Као обично, цар је много пио, а знало се, да кад је пијан, он је способан за све. Василије, тврдо решен да изврши намеру, био се већ од пре неколико дана споразумео са већином оних који су му некад помогли да се отараси Вардаса. Сматрајући да је час дошао, он изиђе, под једним обичним изговором, из дворане у којој је била гозба, и отишавши у царску спаваћу собу, развали браве својом атлетском песницом, да би онемогућио цару да се закључа; затим се врати на своје место за столом; по обичају, Евдокија се умиљавала на све могуће начине око свога милосника. Кад се, доста доцкап у ноћ, гости дигоше, сам Василије хтеде да придржи цара, који је посртао, одведе га у његову собу и на прагу пољуби му руку с поштовањем. Под стражом два верна служитеља, Михаилу убрзо заспа; тада, са завереницима, Василије уђе у собу. Било их је свега осам. На тај нагли упад, коморник Игњат поче уплашено викати, покуша да се одупре: на борбену грају, василеус се пробуди и, одједном отржењен, погледа. Онда Јован Халдиос, један од Василијевих пријатеља, извуче свој мач, и једним јаким замахом одсече обе руке цару; други један обори Василисцианоса; за то време остала дружина чувала је стражу на вратима, да би спречила војнике који су били на служби да притекну у помоћ своме господару. После овог удара, заве-

реници се посаветоваше: „Ми смо му одсекли руке, рече један, али он је још жив: а ако он живи, шта ће бити с нама?“ Онда се један од убица врати у собу где је Михаило, усправљен на постељи, сав обливен крвљу, јаукао и грдио своје убице, а нарочито Василија. Једним снажним ударцем мача човек му пробурези трбух, затим, поносито, дође да јави Василију да је овога пута све свршено.

Константин VII осетио је ужас тога трагичног и подлог убиства. У биографији свога деде коју је написао, он просто вели: „Цвет великаша и Сената погубио је цара у палати Светог Мамаса уз припомоћ неколико војника из гарде; и, поставши неосетљив у пијаном стању, он је без мука прешао из сна у смрт“. Крај Михаила III сасвим је друкчије свиреп и ужасан. Он је погинуо, ако не од руке, а оно на заповест самог оног кога је он начинио царем; и нагло отрежињен у последњем часу, он је могао за време својих страшних смртних мука да осети све вероломство онога Василија двоструког оцубице, крвника свога законитог владара и свога поочима.

Мрачна предсказивања Теодорина била су се остварила: уклонивши све препреке које су га растављале од престола, Македонац је био цар. Журно, да би окончали револуцију, прешавши преко Златног Рога, заузеле Свету Палату, и ујутру, прва брига новог господара била је да ту смести, са великим церемонијама, у одељења законите царице, своју жену Евдокију Ингерину, која је, до краја, била милосница Михаила III. Са њом се он, без стида, показао о Божићним светковинама 867. г. на улицама престонице, возећи се на раскошним колима у која су била упрягнута четири белца; неколико година доцније чак је имао од ње једнога сина, који је био његово прво законито дете, и затим још четири кћери. Душа македонског сељака, која је остала простачка, није се, као што се види, нимало узубуђивала таштом осетљивошћу.

И такав је он увек био. Василије је у своме

животу срео три жене. Даниелида, матрона из Патраса, била је богата; она му је, с новцем, дала средства да се подигне: зато је он брижљиво чувао њену успомену и неговао њено корисно пријатељство. Евдокија је била царева милосница: он је услужно прими за жену, и услужно затвори очи пред њеним неисправним владањем. Јер она је служила његовој амбицији, јер она му је била користан ортак; и зато ју је он, чак после смрти Михаила, и поред нових саблазни њенога живота, увек задржао, осећајући да би династију изложио опасности кад не би имао за њу неисцрпна блага праштања. Најпосле Текла, сестра Михаила III, осећала је према лепом човеку Василију једну заљубљену слабост: спрам ње једине он се показао строг. Кад је доцније дознао да је узела другога милосника, старога пријатеља Цезара Вардаса, он даде човека на розге и нареди да жену свирепо ишибају. И то није био, као што би се на први поглед могло мислити, занос задоцнеле љубоморе код остарелог цара; практичан дух, Василије је у исто време конфисковао у своју корист Теклино имање.

Тако је он целога живота остао људска животиња, примитивна и сирова, са јаким страстима, грубим и сировим нагонима, као што је био годинама раније, кад је заснивао своју срећу; и то баца чудновату светлост на психологију тога оснивача династије. То је био славолубив човек, вешт и срећан, и исто тако велики политичар, који је својом владавином припремио византиској царевини два века славе и сјаја. То је увек била једна користољубива и ниска душа, без устручавања и без осетљивости, без захвалности и без части.

IV

Изгледа да су нас пустоловине Василија Македонца мало удаљиле од благочестиве царице Теодоре: трагични догађај од 23. септембра 867. г. враћа нас њој. И заиста, тога тужнога дана она се последњи пут јавља у историји. Кад су се, после

смештања Василијевог у Свету Палату, постарали да изврше последње дужности према убијеном цару, изасланици василеусови, дошавши у палату Светог Мамаса, били су сведоци једног жалосног призора. Они нађоше леш Михаила III где лежи на земљи, просуте утробе, рђаво завијен у покривач једнога од његових коња, које је он много волео. Око тела неколико жена у жалости плакале су и молиле се Богу. То је била стара царица Теодора и њене кћери, које су дотрчале на вест о драми и које су побожно молиле милост Божију за несрећника.

По околностима у којима је она дошла до власти, по своме великом напору да поврати православље, блажена Теодора личи на другу једну византиску царицу, василису Ирену. Па ипак, она нема ни њену заповедничку и охолу појаву, ни њено ватрено и злочиначко славољубље. Пoboжна и нежна, она је волела иконе, свога мужа и свога сина, и може бити, после смрти Теофилове, свога министра Теоктитоса; а ако је имала мржње, поглавито спрам свога брата Вардаса, то није било из жалости за изгубљеном влашћу, него пре из сећања на свога љубимца, издајнички закланог. Она је с престола сишла просто, без огорчења; у својој дугој старости, дочекала је бол да присуствује уништењу свога дома и паду династије. Ако је данас славна у историји, то је нарочито зато што је обновила православље; али она и с друге стране заслужује да привуче пажњу и да се одржи у сећању. Догађаји у које је она била умешана, као и Василијеве пустошине, бацају чудну светлост на ту Византију IX века, у којој уједно налазимо, да узмемо наслов једне лепе књиге Мориса Бареса, „крви, сласти, смрти“

Четири женидбе цара Лава Мудрог.

29. августа 886. г., цар Василије I умре изненада од последица једног доста чудноватог несрећног случаја који му се десио у лову. Једнога дана кад је изишао у околину престонице, ради своје омиљене забаве, био се одвојио од свога друштва и дао се у трк за једним великим јеленом; одједном, животиња притерана у теснац, окрете се, јуриши сагнуте главе на василеусова коња, и како је случајно заплео рокове у владаочев појас, он подиже на врх рогова несрећнога цара. Кад је коњ, избеумљен, стигао ловце без свога јакача, то произведе у свити дворања силно узбуђење; оно постаде још јаче кад из далека спазише јелена где поси цара у лудом трку. Узалуд су покушавали да ухвате животињу: сваки пут кад је изгледало да су јој се мало приближили, она би једним наглим полетом одјурила даље. Најпосле, неколицини гардиских војника пође за руком да вештим заобилажењем пресеку јелену одступницу, и један од њих, стигавши животињу, успе да мачем пресече појас владоцу. Василије паде на земљу, онесвешћен; однесе га у Свету Палату у доста жалосном стању. Осим тога, њему је било близу седамдесет и четири године, и већ од неколико месеци здравље му је било озбиљно поремећено. Под таквим околностима, случај чија је жртва он био, — јелен га је носио по простору од шеснаест миља — постајао је нарочито озбиљан. Појавише се унутрашњи поремећаји, и после осам дана, оснивач Дома Македонског умре, оставивши власт своје најстаријем сину, Лаву.

I

Ни у физичком ни у моралном погледу, Лав VI није лично на свога оца; и глас који се ширио о његовом рођењу — сви су у њему гледали сина цара Михаила III — довољно уосталом објашњава ту дубоку различност. Доста кржљав, нови василеус био је осредњег здравља и та појединост даје већ да се наслуте амбиције које ће се, за све време његове владавине, будити око једног наследства увек готовог да се отвори. Уз то по природи непокретан, нимало наклоњен честом премештању и тешким уморима војничкога живота, Лав VI се радо затварао у двор, много се бринући о тим питањима церемонијала која су сачињавала основ званичног живота једнога цара: и тако се може разумети важно место које су у његово време љубимци заузимали, и изобиље дворских сплетака којима је његова влада обележена. То је био и књижевно образован владар. Ученик Фотијев, он је, под овим одличним учитељем, заволео класичку културу; врло добро упућен у свему, он је волео да пише: има од њега песама, поучних дела, теолошких чланака, једна расправа о тактици, једна збирка пророштава. Његови савременици су га звали „врло ученим“ царем; доцнији векови су још улепшали његов лик легендарном ореолом, и до последњих векова Византије сачувала се врло популарна успомена на њега, као на свестраног и дубоког научника, подједнако вичног математици, астрономији, музици и свему другом.

Био је затим врло побожан: има од њега једна збирка беседа које је волео, на велике празнике, да држи са предикаонице; осећао је највеће поштовање спрема свога исповедника, од кога је непрестано тражио савета, мада се каткад препирао с њиме, и особиту наклоност за друштво калуђера, којима је радо чинио неочекиване и пријатељске посете, седајући за њихов сто, пијући с њима и расправљајући о каквоћи њиховога вина. А преко свега, то је био човек, бар у речима, претерано чедан. Он је енергично жигосао, у једној од својих

Новела. људе који „уместо да се напајају са чистог извора брака, ваљају се по блату недопуштених веза.“ Није се показивао мање строг спрема оних који се жене по други или трећи пут: „Већина животина“, пише он у једној својој уредби, „кад им женка угине, осуде се на вечито удовиштво. Човечија природа, напротив, не видећи да је та слабост срамота, не задовољава се првом везом, него без стида приступа другом браку, и, не заустављајући се на томе, прелази са другог брака на трећи,“ презирући црквени закон и канонске казне које он одређује, не бринући се о грађанском закону ни о укорима које он баца на такве везе.

Па ипак, као што су тачно приметили, влада Лава VI чини епоху у историји византиске царевине. Својим законодавством, својим преустројством покрајинске администрације, начином на који је преустројио свештеничку хијерархију, тај владар је оставио трајнога трага у установама источног грчкога царства. То је зато што је у ствари, и поред љубимаца који су имали утицаја на њега, био, можда више него што се каже, у стању да покаже личну вољу и енергију, и ма како слаб и несталан да нам се каткад чини, ма како људљив и страстан да нам може изгледати, то је ипак био паметан владар, који је са чврстом издржљивошћу ишао циљу што га је себи поставио, и знао да с гипком вештином нађе начина и прилике да га постигне. При свем том, и ма с каквим ограђивањем примили начини на који нам сувише често представљају цара Лава VI, извесно је да је тај строги законодавац, који је тако поштовао друштвени ред, толико водио бриге о црквеним законима, морао својим узастопним женидбама чудновато саблазнити своје савременике и дубоко ускомешати цркву свога времена. То је зато што је Лав VI дошао на престо кад му је било двадесет година, и што је био ожењен женом коју није волео.

II

Мада је Василије, из династичких разлога, још од 869. г. придружно Лава највишој власти, мада га је с највећом брижљивошћу васпитао за наследника царскога престола, он га ипак никад није волео, и поред тога подозривог, раздражљивог и строгог оца, живот младога човека изгледа да је био доста жалостан. Василије је очигледно више волео свога сина Константина, рођеног без сумње у његовом првом браку и у коме је са извесношћу признавао свога законитог потомка; према Лаву је напротив отворено показивао злу вољу, толико, кажу, да је примао најневероватније оптужбе против њега.

У колико је залазио у године, Василије је губио нешто од свога здравог разума којим се тако дуго одликовао: пуштао је да љубимци владају њиме, а поглавито неки игуман Теодор Сантаваренос, штићеник патријарха Фотија кога су савременици јако сумњичили да се бави мађијом и враџбинама. Прерана смрт његовог најмилијег сина Константина, сасвим је помутила јаки разум царев: неутешан због тога губитка, од тада је виђао око себе само сплетке и завере да га свргну. Кад је дакле Сантаваренос, одавна у завади с престолонаследником, потказао Лаву василеусу да склапа завере против живог свог оца, Василије се даде без муке убедити најбезначајнијим спољним изгледом. На његову заповест, Лав буде затворен у једно одељење двора, црвене ципеле, знак царског достојанства бише му скинуте, и цар је, изгледа, озбиљно помишљао да га ослепити младога човека. У сваком случају дворски људи који су били осумњичени да иду на руку тобожњој завери били су осуђени на мучење или прогнани; три дуга месеца, Лав је држан у затвору, и да би му се вратила слобода, требало је енергично посредништво патријарха Фотија, а нарочито једног пријатеља Василијевог, Стилијана Зауцеса, који је тада командовао једним гардиским пуком,

и који се усудио да са својим господарем говори са честитом и храбром искреношћу.

Исто тако сви великодостојници и цео Сенат, доста забринути за стање здравља Василијевог, сваки дан несигурнијег, саветовали су му да буде милостив. Неки хроничари чак поводом тога причају једну доста занимљиву анегдоту. У великој трпезарији Свете Палате, био је сменити један папагај у своме кавезу: животиња је имала обичај да виче: „Авај! авај! јадни Лав!“ Једнога дана кад је било велико примање, како је папагај понављао свој уобичајени узвик, многи гости, узбуђени сећајући се заточеника, нису могли да прикрију своју тугу. Најзад цар то спази и запита их шта им је. „Како можемо бити расположени за јело, рекоше они, кад нам једна проста животиња изгледа пребацује за наше држање? Она зове свога господара, а зар ми можемо у задовољству да заборавимо нашег невиног царевића? Или је он крив, и ми смо онда готови да га осудимо; или није ништа учинио, и докле ће онда језик једнога клеветника бити моћнији од његове невиности?“ Била та прича истинита или не, Василије се дао умолити; на дан празника пророка Илије, царевић буде ослобођен, повраћене му части и достојанства, и опет заузео место у царским литијама. Али стари василеус, иако је дао помиловање, није заборавио своје антипатије. Како је народ Лава при пролазу поздрављао и клицао „Слава Богу!“ — „То ви због мога сина славите Бога! викну Василије. Лепо! Њему ћете имати да захвалите што ћете познати многе жалости и проћи кроз тешке дане.“

По тим појединостима види се да односи између цара и његовог сина нису били нимало нежни, и може се појмити да се Лав јако бојао тога оног и страшног оца који га је без милости потчињавао својој вољи. Он се израна морао навићи на покорност. Требало је да напуни шеснаест година кад Василије реши да га ожени. По обичају, искупише у једну дворану палате Магнаур дваиест

младих девојака изабраних међу најлепшима у монархији. Чекајући долазак василеуса, те мале особе, врло узбуђене, забављале су се тражећи да предскажу која ће међу њима бити срећна изабраница. Једна Атињанка која је, вели хроничар, „умела, благодарити обичајима своје земље, да погоди будућност предсказивањима“, предложи онда као игру ову чудну пробу. Требало је да све кандидаткиње седну на земљу и да свака метне пред себе своју обућу: она која се од свих дванаест, на дати знак, буде најбрже дигла, и, пошто се журно обује, буде најлепше поклонила, она ће зацело постати царица. Док су се оне забављале том игром, уђе цар. Прва која је била на ногама, била је нека Теофана, пореклом из једне славне патрициске породице у престоници, Мартиничи; како је била из доброг племства, уз то врло лепа, и побожна, она се допаде Василију и његовој жени Евдокији: тако се остварило пророчанство које јој је предсказивало престо. У свему томе Лава чак нису ни питали за мишљење. А десило се да је млади царевин волео на другој страни. Стилијан Зауцес, командант мале хетерије, велики пријатељ василеусов чији је земљак био, имао је кћер, Зое. Лав се врло био занео њоме, и хтео је да је узме. Али Василије није водио рачуна о томе: он заповеди и, из страха, његов син послуша. И са великом парадом, у зиму 881.—882. г., он се ожени Теофаном.

Такав брак морао се свакојако рђаво свршити, у толико више што је Теофана, ако је имала масу врлина, имала уз то и ману да буде љубоморна и погрешку што је била невешта. Она је мислила да се њен муж и даље удвара Зауцесовој кћери: млада жена одмах отрчи да се пожали Василију. Са својом обичном суровошћу, цар бесно нападе на свога сина; ухвативши га за косу, он га баци на земљу, и ударајући га ногама и песницама нареди му да буде веран својој жени. После тога, да оконча ствар, као што је свога сина оженио против његове воље, он удаде Зое против њене воље за неког Теодора Гуцуниа-

теса, и сматрао је да је повратио мир у породици. Може се замислити да се прва антипатија коју је Лав осећао спрема Теофане није много умањила тим мерама: и мада се доцније, кад је царевић пао у немилост, млада жена показала пуна срдачне ода-ности, толико да је хтела да дели заточење са сво-јим мужем, домаће јединство никад се није потпуно повратило. Лав је могао осећати нешто поштовања спрема своје жене; он је није волео више него пре.

При свем том, докле год је живео страшни Василије, постојала је привидна слога између су-пружника. Али кад је Лав био цар и слободан, ствари су се доста нагло погоршале. Теофана је уз то била честита жена која је сва била заузета добрим делима и бринула се изнад свега за божанску љубав. „Са болешљивом страшћу, вели њен стари биограф, Августа се бавила спасом своје душе, га-зећи ногама сва задовољства светског живота. Дан и ноћ се она дизала Богу певањем псалама и стал-ним молитвама; није престајала да му се приближује милосрдним делима“. Пред светом, она је носила пурпур и цвеће и била је одевена у сав сјај вели-чанства; код куће, тајно, покривала је тело дроњ-цима. Претпостављајући свему аскетски живот, она није низашта сматрала раскош богатих столова; кад би видела да се пред њу међу фино јела, она се задовољавала обичним оброком од хлеба и по-врћа. Сав новац који би јој дошао у руке, сва блага тако драгоцене за светске људе, она је делила си-ротини; своје сјајно одело она је давала убогим; водила је бригу о потребама удовица и сирочади, богатила манастире, волела калуђере као браћу“. Ноћу би се извлачила из своје царске постеље с велелепним покривачима извезеним златом, да се у једном куту пружи на асуру покривену грубим ма-теријама, и сваког се часа дизала да се моли Богу. Таква једна жена била је светитељка; то није била ни царица ни другарица створена за једнога два-десетогодишњег владара.

Смрт јединог детета рођеног из тог брака,

мале Евдокије, која дође у зиму 892. г., још погорша неслогу међу супружницима. После те несреће, Теофана је била тужнија но икад, одвојенија од света; осим тога, од свога претераног аскетизма, била је озбиљно болесна. „Цар се више није могао надати, каже биограф побожне владарке, да ће од ње имати друго дете; јер њено тело, ослабило и сагорело од духовног посматрања, није више било способно да се одаје уживањима пути“. Све више и више, може се појмити, Лав се осећао заморен од жене која му је увек била досадна. С друге стране, није заборавио пријатељницу своје младости; он се реши да узме Зое за милосницу.

Царица је брзо била о томе извештена, и како је, неком чудном противречношћу, та света жена остала љубоморна, неслога у царском браку умало не доведе до отвореног раскида.

У то време живео је у Цариграду, у манастиру Псаматији, један светитељ по имену Јефтимије, чија је биографија, недавно пронађена, један од најважнијих докумената које имамо о влади Лава VI. Он је врло добро стајао код цара, коме је, за живота Василијева, учинио знатне услуге, навикао је да с њиме говори с грубом искреношћу и није га поштедео ни од укора. Њему се царица у невољи обратила за помоћ. Она му објасни да, од смрти њене драге ћерке, нема више разлога да живи на двору, да сувише свирепо пати због положаја до кога су је довели, да само једно тражи, овлашћење да се повуче у манастир који се налази до цркве Влахерна где одавно воли да се моли Богу, и да ће по ту цену пристати на све, чак и на развод. Јефтимије ју је храбрио, представио јој је озбиљну одговорност коју прима на себе ако остави мужа већ склоног да се упропасти; после тога оде код цара. Он је био очаран намером своје жене и сав блажен при помисли да ће се ускоро моћи оженити својом милосницом. Јефтимије га добро изгрди, и како василеус, пошто га је опоменуо на све увреде, на сву зловолју која му се десет година ку-

пила против Теофана, заврши речима: „На крају крајева, не терам ја њу, и закон као и црквени канони допустиће ми да узмем другу“, расрђен светитељ изјави да га неће више видети ако остане непоколебљив у својој грешној одлуци.

И поред такве претње, необично озбиљне за човека побожног као Лав, цар није хтео ништа да чује. Прво зато што је страсно волео Зое. Али је имао још и другог разлога да остане упоран: он је ватрено желео једнога сина да осигура продужење Македонског Дома. Сам је знао да је осредњег здравља; његов брат Александар упропашћавао се у лудом разврату; интерес династије, као и општега мира, налагао му је да што пре осигура себи законитог наследника престола. То је, уосталом, одавно била његова велика брига; да би му небо уделило то толико жељено дете, он је одлазио на хаџилук у најславнија светилишта; да би знао хоће ли се његова жеља остварити, он је ревностно испитивао звезде; и како су му ове обећавале сина, „сматрајући да се поковава самој заповести божјој и неизбежној судбини“, он се није устручавао да задржи своју милосницу.

Треба уосталом приметити да је у очима савременика, па чак и Теофаниних панегиричара, тај политички разлог изгледао довољан да објасни и оправда Лавову прељубу. И царица се најзад приклони пред нужношћу. Укорена од Јефтимија, који јој представи колико је узвишена заслуга мирење са судбином, она пристаде да не саблажњава свет разводом, и остави слободно поље својој супарници, трудећи се да нађе утехе у Богу. Није уосталом имала дуго да пати: мало после догађаја које сам испричао, Теофана умре 10. новембра године 893.; није још имала тридесет година. Лав, као што и приличи, сјајно сахрани своју жену. Она је сахрањена у царској гробници Светих Апостола, где је већ почивала мала Евдокија, њена кћи; василеус реши да се у њену част подигне једна црква и да буде освећена под њеним именом. Ускоро, многа

чуда, чудотворна исцељења која су се вршила на њеном гробу, показаше целој Византији врлине по којне владарке; црква стави у ред светитељки тужну и меланхоличну царицу, и за много година церемонијал је прописивао самоме цару, да сваке године иде да њеној успомени принесе на жртву тамњана и молитве.

III

Лав је био слободан.

Он је пекад изјавио Јефтимију: „Никад ја нећу заборавити Зое, и доћиће дан кад ћу се сажалити на њу и на себе“. Тај је дан био дошао. Само, да би се могао оженити својом милосницом, остала је била једна препрека, муж. Гуцунијатес је био паметан да умре кратко време после Теофана, у тако zgodном тренутку, да су непријатељски расположени духови помислили да те две смрти нису можда баш сасвим случајне. Али Лав је био цар; Зое је била кћи првога министра; нико се није усудио да извнја случај.

Све се дакле стекло у корист жељене женидбе. Више него икад василеус је обожавао своју милосницу, која му је пре неколико месеци била спасла живот, откривши једну заверу која му је радила о глави. Отац њен, Стилијан Зауцес, који је од почетка владе управљао пословима и који је милоснију царевом добио титулу, новостворену и у неколико симболичну, „царев отац,“ подстицао је свом снагом ту везу, наставши начина да учврсти уплив за који је тада осећао да је мало поколебан; и да би олакшао ствар, сместио је младу удовицу у одељење у коме је сам становао у двору. Опирало се једино Јефтимије, који никад није био у добрим односима с министром. Он је уверавао цара да је оно што хоће да учини безбожност и незаконитост. Али Лав се на те укорје само смејао: „Ама, оче“, говорио је он светоме човеку, „саслушајте ме и не говорите глупости. Ја сам изгубио жену као што знате; ја морам као и сваки други помишљати на женидбу.

А Зое се налази баш у истом положају као и ја; она је слободна. Зашто дакле хоћете да спречите оно што закони заповедају и што Свето Писмо саветује?" Јефтимије се љутио: „Нико вам не брани да узмете другу; али ову, коју оптужују за толика недела, не треба. Ако се ожениш њоме, сви ће држати да су истинити они ружни гласови који се о њој проносе.“ И опет изјави да, ако Зое постане царица, он се никад више неће видети с царем.

Заљубљен човек не размишља: између свога исповедника и милоснице, Лав није много двоумио; он нареди Јефтимију да се повуче у манастир и ожени се њоме. Али његова је срећа била кратког века: непуне две године доцније, крајем 896. г., млада царица умре од једне доста тајанствене болести, отишавши за својим оцем Стилијаном Зауцесом, једва на неколико месеци по његовој смрти. И одмах су људи са двора, и поред бола Лавовог, предвидели шта ће се догодити, и рођаци Зоини, које је она за живота све брзо понамештала, изјавише отворено: „Цар ће узети другу жену и све нас уклонити.“

IV

Треба уосталом признати да Лав није имао среће. Из његовог брака са Зое рођена је само једна кћи, принцеза Ана; династички су разлози дакле налагали цару да се и по трећи пут ожени. Али је за владара била озбиљна ствар решити се на такав корак. Црквени канони су јако осуђивали такву везу: јавно мињење је сматрало да је она недостојна једнога василеуса; и сам је Лав, у једној од својих *Новела* оштрим изразима жигосао људе који могу бити у тој мери неуздржљиви. И то није све. Цар је страшно волео Зое; он је дубоко жалио тај губитак. Треба видети каквим је узбуђеним изразима говорио Јефтимију „о мојој јадној жени, коју ти ниси много волео“. У таквом душевном расположењу, није му било тешко да падне под утицај свога исповедника; и мада није хтео, као

што се врло јасно изразио, да у овоме нађе новог Стилијана, који заповеда и влада свима“, није био мање попустљив према калуђеру, чију је грубу и упорну отвореност познавао и по мало је се бојао. Из свих тих разлога, василеус се дакле доста дуго устезао да се поново ожени. Како је царска етикета изрично захтевала да у Светој Палати буде једна жена која ће председавати церемонијама где се појављују дворске госпође, он за Августу прогласи младу принцезу Ану, и тај покушај довољно показује колику је одвратност осећао према новој вези. Али Ана је била верена за једног каролиншког принца, младога Луја од Провансе; требало је да ускоро оде из Цариграда и да живи у својој новој отаџбини. Да би је заменила, требала је пошто пото једна царица. А уз то, Лав је био млад: било му је тридесет и две или и три године; његов се бол временом утишао, и с њиме и глас његове савести. Године 899., он се одважи. Оженео се дакле једном врло лепом женом, азијатског порекла, Евдокијом Вајане, али како цар збиља није имао среће у својим намерама, догоди се да нова царица умре после године дана, давши живот једноме сину, који на несрећу није живео.

Све је дакле требало почети изнова, пошто наследника о коме се сањало још никако није било. Али то је питање сад постало до крајности озбиљно. Трећа женидба царева, мада је била оправдана веродостојним разлозима, и мада је Црква не би изрично осудила, иако је сматрала за „нечисто дело“, саблажињавала је међутим многе побожне душе. То се добро видело, кад је, после смрти Евдокијине, игуман манастира Светога Лазара кратко одбио да у свој манастир прими посмртне остатке владаркине, и кад се леш несрећне царице морао однети натраг у двор; и исто осећање негодовања показивало се у Јефтимијевом држању, кад је Лаву саветовао да своју жену сахрани скромно и без церемонија, приметивши му да се не пристоји да својим испољавањем жалости ремети сјај и ра-

дост великог празника Васкрса (Евдокија је умрла на Ускрс), и исто тако да се све званичне поворке, онај плач нарицаљки, она погребна кукњава увек завршавају истим гробом, истом бедном метом, истим ништавилом. За људе који тако мисле, четврта женидба је морала изгледати проста гусоба. Црква ју је забрањивала најизричније; грађански закон није чак ни предвидео да се може доћи до тог нечувеног степена покварености. У очима Византинаца такав један брак био је гори него прелјуба. Али шта! Лаву је требао син.

Завере су се заиста множиле око цара. У самом двору, василеусов брат, смутљиви и подозриви Александар, сплеткарно је против свог царског ортака кога је увек из свег срца мрзео, сматрајући да је он више него цар законити наследник Василијев; и мало је требало да цар не буде жртва ових сплетака. Атентат који је био спремљен против њега у цркви Светог Моција у мало није успео, и само пуким случајем није цар био тога дана премлаћен под штапом једнога убице. Све је то бринуло Лава, који је осећао колико то што нема престолонаследника иде на руку заверама. Не смејући одмах да се ожени, он прво узме милосницу. То је била нека Зоа Карбонопсина, Зоа „црноока“, која је, како изгледа, припадала једној великој породици византиске аристократије, и која је била у сродству са славним хроничарем Теофаном. То је била жена учена, савољубива, енергична и вешта у исти мах: умела је брзо да стекне знатног утицаја на свога љубазника, користила се својим утицајем да намести своје рођаке на двору и да ту себи створи странку, и ускоро поче помишљати да се венча с царем.

Од почетка везе, Лав је изгледа са своје стране мислио на женидбу. Вероватно у том циљу наместио је на патријаршиску столицу једног рођака Фотијевог, „мистикоса“ или личног секретара Николе Побратим царев (Василије I га је крстио), тај је човек био одрастао с њиме и остао му је пријатељ; василеус је дакле мислио да може рачунати на

његову предусретљивост да отклони препреке које је црква чинила четвртој женидби и израна је почео да промерава какво би држање он заузео у тој ствари. Али Никола је био од оних првосвештеника какви нису били ретки у Византији, „уједно дворани и побожни, посвећени у свете науке и у вештину сплетака, који знају према приликама да затворе очи или да даду велики пример храбрости.“¹⁾ Ушавши у цркву мало против воље, он је у својој заповедничкој и охолој души гајио светске и земаљске амбиције. Осећајући способности за државника, он се радије занимао политичким стварима него администрацијом цркве; он је тежио да влада, и да би остварио свој сан, сматрао је за сувишно задржавати се на таштим обзирима захвалности и верности: више је пута био оптуживан, и не без вероватности, да је био у завери против свога законитог владара. У своме високом црквеном достојанству он је нарочито видео средство да се уздигне и као лествице за своју будућу величину. Врло горд својим положајем, он је мислио да има права да с висине гледа царску власт, и није се устручавао да спори заповести које су долазиле од василеуса. Он је негде написао ово: „Ако цар, надахнут ђаволом, заповеди нешто противно закону божјем, њему се не дугује послушност; безбожна заповест која долази од безбожног човека мора се сматрати за неважећу. Никад један божји слуга неће послушати злочиначке заповести, и више би волео да изгуби живот него да служи таквом господару.“ Не мање охол према папи, он се није бојао да даје поуке римскоме главару, да критикује његове одлуке и његово неумесно мешање у послове источне цркве, и осећајући да га у његовом отпору подржава све његово свештенство, кратко је одбио, и поред василеусових заповести, да општи са римским легатима, пркосећи тако уједно и папи и цару.

Врло непомирљив и дрзак, кад би се осетио у милости, Никола је ипак умео, кад треба, да се покаже савитљив и готов на сва поравнања: то је

¹⁾ Rambaud, L'Empire grec au X-e siècle, стр. 10.

зато што, ако је код њега ум био виши, душа му је напротив била врло ниска. Раздражљив уз то и страстан, пун злопамћења и силне мржње, никад он није заборавио увреду ниш је праштао непријатељу; а кад би дан освете дошао, он је у гоњење својих противника уносио најнемилоствивију свирепост. Тада је његова строгост спрам оних којима је некад најпонижније ласкао постојала неумољива; без устручавања, без милости, он је газио своје непријатеље, не мање готов, ако се срећа окрене и ако његова корист палаже, да им опет сасвим брзо постане врло услужан и врло одан слуга.

Такав човек није могао оправдати наде које је Лав полагао у њега. Кад цар повери Николи своје брачне намере, патријарх, како изгледа, кратко одби да му помогне у нарушавању црквених канона. У сваком случају, јасно је да су односи брзо постали затегнути између главара цркве и василеуса; на двору, љубимци, са Самонасом на челу, отворено су подстицали владара против патријарха, и Лав је био у толикој мери раздражен да је помишљао да на Никољу баци одговорност за покушај атентата у Светој Моцију, и да је требало Јефтимљево посредовање да би се спречило гоњење. Али, и поред његовога подозрења и љутине, цар је био у великој забуни како да ублажи патријархову непомирљивост, за коју је осећао да је његово свештенство готово једнодушно подупире, кад, на велику срећу Лавову, једна неочекивана околност поможе му да савлада главара цркве.

Видећи да рђаво стоји на двору, Никола се није устезао да уђе у заверу с Андроником Дукасом, који је 904. г. устао против царске власти. Но догоди се, да кад је бунтовник морао да одбегне Арапима, неки његови блиски пријатељи, да би испунили за себе опронтај, предадоше Лаву бунтовникове хартије: међу њима се нашло једно писмо писано руком патријарховом, које је непобитно доказивало његову издају. Василеус је сад имао у рукама средство да савије околи отпор Николин; и

занста овај, кад је несмотреношћу једнога дворског службеника дознао за тај догађај, разумео је да од тада има само један начин да спасе своје место и главу, а то је да прекине свако одупирање, и да својом услужношћу, ако може, обезбеди владара. И од тада, променивши одједном држање, он се показа готов на све.

То је било године 905. Зое Карбонопсија требало је да постане мати, и цар је био усхићен надом на своје скоро очинство. Тада се виђао оholи патријарх како сваки дан долази у двор. Ручавао је са василеусом и његовом милосницом, тврдио Лаву да ће очекивано дете бити син и препоручивао да се у том циљу седам дана у Светој Софији држе свечане молитве; затим је озбиљно, својим свештеничким рукама, благосиљао трбух љубимице и изјављивао да ће царевин који се буде родно служити на величину и славу цркве. Судбина је оправдала обећања првосвештеникова и услишила жеље царева. Крајем 905. г. дете се роди: био је син. Да узакони овог толико жељеног наследника била је једина мисао царева. Никола му је у томе радо излазио на сусрет; али друге владике су се опирале, изјављујући да „рођење једног детета не може једну недопуштену везу начинити допуштеном“, и према томе нису хтели да обаве крштење, нарочито с царским частима којима га је Лав хтео окружити. Најзад се досетише једном излазу. Како је на послетку, као што је и патријарх доцније објаснио, „човечанско осећање волети своје дете“, свештенство обећа да ће крстити сина, ако Лав обећа да ће се одвојити од матере. По ту цену, 6. јануара 906., крштење буде обављено у Светој Софији, рукама самога патријарха: Александар, брат василеусов, и Јефтимије били су кумови младога Константина Порфирогенита. Жеља царева била је остварена.

Али Лав је полагао на Зое. Три дана после крштења, поред својих обећања, поред својих заклетова, он је своју милосницу довео патраг у двор; шта више, решио се да се венча. Никола није ми-

слио да са својом снисходљивошћу може тако далеко да иде да благослови ту саблажњиву везу; али се зато нашао један услужан свештеник, коме су после одузели звање, и његовим рукама Лав положи круну на главу нове царице. Узбуђење је у престоници било наравно врло велико; Црква, којој се отворено пркосило, одговорила је на женидбу цара четвороженца изрично му забранивши приступ у света места. Тада, да би добио разрешења потребна да озакони своју везу, Лаву паде на ум једна оштроумнија мисао, која чини велику част његовој вештој и отпорној дипломатији. Наишавши на непомирљивост код византиског свештенства, он се позове на светску Цркву; реши се да у питању четврте женидбе пита за савет главара римске цркве, и патријархе александриског, антиохиског и јерусалимског; и славољубиви Никола, мада врло незадовољан тим мешањем странаца које је умањавало углед његове свемоћи, морао је приклонити главу и послушати. Он је уосталом рачунао да ће се саветовања окренути против царевих нада. Али, у сваком случају, чекајући исход његових изасланстава, Лав је задржао Зое на двору, не хотећи да се раздваја од ње ни за један дан; захтевао је да јој се указују све почести које се дугују једној царици, и једини уступак који је учинио Цркви био је да се послушно покори забрани да присуствује богослужењу.

Патријарх Никола, причајући доцније те догађаје, представио је, као што је природно, своје лично држање у најповољнијим бојама. Ако му је веровати, он није сутрадан по венчању поштедео свога цара ни од савета ни од опомена: он га је преклињао, чекајући пресуду патријарха, да за време уклони Зое, и да својим упорством не ствара расцеп у цркви; на све те лепе речи, Лав је одговорио одбијањем. У истини, изгледа да је патријарх према цару показао много мање енергичне непомирљивости; у великој жељи да добије опроштај, изгледа напротив да се био решио да се допадне василеусу својом готовошћу да изравна ствари. У

изворима мање несигурним него Николино писмо? види се како првосвештеник час тражи у списима Отаца текстове да оправда четврту женидбу, час како храбри Лава да, и поред забране и не чекајући решење патријарха, пређе преко црквеног прага, изјављујући отворено да ће га он сам тамо дочекати. Да ли се Никола надао да ће, подстичући цара на тај грешни поступак, још више подићи против њега јавно мињење већ врло раздражено? Или је пре хтео, својом предусретљивошћу да баци у заборав несрећну хартију која је доказивала његово неверство? Од човека као што је он био, обе су ствари могуће. У сваком случају, цар је избегавао да послуша наговарања првосвештеникова. „Док не видим овде владике које ће доћи из Рима, говорио је, нећу да се користим слободом коју ми ви дајете без њих.“

Међутим, са запада стигоше добре вести. Царски изасланици јавише василеусу да папа нема ништа против четврте женидбе и да ће легати, носноци жељеног разрешења, ускоро поћи на пут. То је изазвало нагао преокрет у држању патријарховом. Док је питање о женидби, још нерешено, стављало цара у неколико у зависност од првосвештеника, Никола је могао с правом мислити да ће владар, пошто му је он потребан, бити принуђен да га штеди и да ће му у тим приликама бити лако, помоћу добрих услуга, да изради себи опроштај за његов злочин велеиздаје. Сад су ствари узеле други правац. Сигуран у одобравање светске цркве, Лав није имао више никаква разлога да се ослања на главару византиске цркве, и већ је био изјавио људима из своје околине да ће му прва брига бити, кад се састане синод, да се отараси једног патријарха непријатељски и издајнички расположеног према своме владару. Никола разумеде да има само један излаз, да се безобзирно баци у опозицију. Он је знао за старо непријатељство које је свештенство Истока осећало према Риму, и мислио је да је сигуран да ће оно поћи за њим ако он заузме

став браниоца византиске независности од папског мешања. Ако успе, благодарећи тој тактици, да држи у шаху папу и цара, какав триумф за његову амбицију! Ако подлегне у борби, бар ће пад бити леп, и ореол мученика окружаваће несавитљивог борца за нарушене црквене каноне. Никола, који је уосталом био стварно увређен у своме поносу што види Рим како се меша у послове његове патријаршије, опет заузео најнепомрљивији и најохолији став.

А у то исто време, Лав, рачунајући унапред на римско решење, сматрао је за излишно да дуже задржи понизно држање једнога човека, искљученог из цркве, које је на крају крајева помало и штетило његовом царском угледу. На дан Божића, 906. г., праћен Сенатом и целим двором, он се појави пред Светом Софијом, мислећи да му патријарх неће отказати приступ који му је толико пута нудно у току ранијих месеци. Али на прагу царских врата, он нађе првосвештеника који му одлучно забрани улазак у цркву: Никола је ипак дао наде цару да ће о наступајућем празнику Богојављења пристати да га прими. Лав је сматрао за умесније да не наваљује и прими досуђено понижење: зато је првосвештеник мислио да може бити још дрскији. 6. јануара 907. г., он опет задржи владара пред вратима саборне цркве. „Без једнодушног пристанка митрополита, изјави он, ја те не могу пустити овамо; а ако хоћеш силом да уђеш, ми ћемо изићи.“ Овога пута, патријарх је отишао сувише далеко. „Изгледа ми, племенити првосвештениче, узвикну василеус, да се ви ругате нашем величанству. Да ли се можда надате да ће се бунтовник Дукас вратити из Софије? И да ли нас зато толико презирете што у њега верујете?“ На тај неочекивани испад, скамењени патријарх није знао више како да се држи: стојећи на прагу царских врата, он не одговори ништа, и изгледало је да не сме да пође ни напред ни назад. Лав је, напротив, задржао сву своју хладнокрвност и достојанство. Како су га

дворани подстицали да силом уђе у Саборну Цркву, он их једином покретом ућута, и, осећајући колико таквим држањем доказује да Никола није у праву, он се мирно врати у царску палату.

Али у вече, за време званичне вечере, у присуству владика и великодостојника, цар, при крају обеда поче оштро да прекорава првосвештеника. Он га подсети на његова обећања, ласкања, његову бившу услужност, и отворено га назва лажљивцем и варалицом. Затим одведе са собом митрополите у своје приватне одаје и подсети их у сузама на несреће у његовим узаостонним женидбама, и наредивши да му донесу сина, узме га у наручја и затражи од свију да га благослове и да се моле Богу за њега. Тај дирљиви приказ јако узбуди владике, који су само из страха пошли за непомирљивом политиком Николином. И решење спора приближавало се крају. Римски легати били су стигли носећи опроштај: на Западу, где четврта женидба није била забрањена, царска молба је изгледала сасвим природна. Узалуд је Никола одбијао да ступи у јавне односе са странцима, надајући се да ће тако разбуктати стару мржњу византиску према тим Лтинима, „који изгледа, како он каже, да су код нас дошли само да објаве рат.“ Један део грчких епископа, поткупљен, напусти свога вођу: неколико најупорнијих послаше у изгнанство; а нарочито, да би свештенство извукли испод утицаја патријархово решише да раде против Николе.

1. фебруара, у двору, при крају свечаног ручка, цар отпоче праву оптужбу против првосвештеника, коју је завршио објавивши изрично његове сплетке с Дукасом и његову издају; после тога, издаде заповест да Николу затворе и под јаком стражом пошаљу у један азиски манастир. Неколико дана затим, сакупљени Синод дао је Лаву нужну разрешеницу за његову женидбу и ослободио га црквених казни изречених против њега. А како се Никола и даље упорно противио, цар му нареди да да оставку на свој положај. Бојећи се гоњења којим су му пре-

тили због његовог злочина велеиздаје, Никола најзад попусти; и мада се доцније горко жалио на клеветничке памфлете растурене против њега и на гнусну пристрасност која је навела легате да прихвате лажи распростраје о њему, неоспорна чињеница да је више волео драговољно дати оставку него допустити да га збаце, довољно доказује да није осећао потпуно мирну савест. На његово место митрополити подигоше на престо побожног и строгог Јефтимија, и овај, и поред своје одвратности, најзад попусти једнодушној молби владика, римских легата и цара.

Овим поравнањем, Лав је мислио да је по својој жељи окончао питање своје четврте женидбе; у ствари, он је био створио расцеп у источној Цркви. Свештенство и верни поделише се између Јефтимија и Николе; требало је протерати најугледније митрополите, који су упорно стајали уз свргнутога патријарха, наређивати гоњења, позатварати противнике; и те оштре мере још су појачале јавно осуђивање Лава, Зое и чак новог патријарха. Несумњиво, Јефтимије је био пристао само на једно попуштање; скинувши са цара црквене забране, он никако није признао законитост четврте женидбе и чврсто је остао при збацивању свештеника који је благословио царско венчање. При свем том, памфлети га нису штедели више него његовога господара, и Лав је исто тако рачунао на њега да утре последње трагове незаконитости који су још прљали његов брак. Он је захтевао од главара цркве да Зое буде званично именована као Августе у молитвама читаним у Светој Софији. Али у том питању, и поред преклињања и молба царичиних, и поред гнева царевог који је у један мах хтео да збаци Јефтимија, првосвештеник је остао непоколебљив. Ипак је пристао да 9. јуна 911. г. свечано крунише у Светој Софији младога Константина Порфирогенита за римског василеуса. Својом вештом упорношћу, Лав VI је, упркос свему, био дошао до свога циља.

V

Питање четвртог брака још је дуго међутим узбуђивало византиски свет. Кад је маја месеца 912. г. Лав VI умро, све је заиста опет дошло у питање. Од тада па за седам година те две непријатељске амбиције ће стајати једна према другој, у борби: Зое, ватрена у одбрани свога царског достојанства, свога брака и свога сина, и патријарх Никола, не мање ватрен у тражењу одмазде, трудећи се да победе начела која је он бранио и да оствари своју вечиту жељу за влашћу.

Свакојако, по обећању које је сенат дао василеусу на смрти, млади Константин VII би проглашен за цара. Али он је имао за друга и за татора свога стрица Александра, а прва брига овога била је да сурово истера Зое из двора и да на патријаршиску столицу врати Николу. Првосвештеник се вратио из прогонства отрован жељом за осветом; охолији у своме триумфу и безочнији но икад, он је упорио ишао за тим да задовољи своју мржњу и сигуран да ће се тиме допасти василеусу Александру, чију је политику тако помагао, он није штедео ништа и никог. Пречасни Јефтимије добио је први ударац. Позван да изађе пред скупштину која се држала у палати Магнаур, био је не само збачен и анатемисан, него се Никола толико заборава да га је почео подло вређати, а слуге патријархове, јуриравши на несрећника, исцедиле његово свештеничко одело, обориле га на земљу, ишчупале му браду, поломиле зубе, и најпосле га толико изудараше ногама и песницама да је остао онесвешћен на месту и с тешком се муком спасао смрти.

То није било довољно да ублажи мржњу Николину. Он је хтео да се освети свима који су били узрок немилости у коју је пао и његовом прогонству, царици Зое, римском прелату, и самом покојном цару. У дугој представи коју је упутио папи Анастасију, он је изложио са свога гледишта цео ток четврте женидбе, износио са увредљивом строгашћу понашање василеусово, кудећи са понижа-

вајућим сажаљењем слабост Сергија III кога су преварили легати, дајући поуке Латинима, захтевајући нарочито неодложно да се поправе учињене саблазни. Он у четвртој женидби царевој није хтео да види ништа друго до разврат, нечисту везу, достојну једнога скота и стидну за људску природу; и ако је пристајао да се опрости мртвима, он је у пакнаду тражио да се кривци који су још у животу, Зое и њен син, строго осуде. Цар Александар радио је у Риму у истом смислу. Он је мрзео сина свога брата, чији му је живот затварао путеве ка највишој власти; он је страшно желео да његово рођење огласи за незаконито; чак је помишљао, кажу, да се ослободи тога детета, које му је сметало, начинивши га евнухом; и с тешком муком су успели да га одврате од те свирепе намере. Срећом помладога Константина, Александар умре јуна месеца 913. г.; али пре него што ће умрети, постарао се да за председника намесничког савета одреди патријарха Николу. Знао је да може рачунати на првосвештеника да ће продужити његову политику и задовољити његову мржњу.

Док се Александар борио с душом, Зое, увек енергична, покушала је један смео испад; она се појавила у Светој Палати, изјавивши да хоће да види свога сина, и да се разговара за самртником; мислила је да се тако дочепа власти. Никола нареди да је сурово отерају. Затим, да би се коначно ослободио те могуће супарнице, свемоћни намесник, највиши господар државе, издао је један указ којим забрањује царици приступ у царски стан, и одузима јој чак и титулу василисе; мало доцније, он је чак примора да уђе у манастир, и мислио је да ће тако у будуће бити мртва за свет. Али Зое је била противница достојна патријарха. Из дна манастира где су је преко њене воље били затворили, она је само чекала прилику да упропасти свога супарника. И убрзо је нађе. Строгост са којом су намесници угушили побуну Константина Дукаса, изазвала је велика незадовољства против њих; с друге стране, у двору,

млади цар је тражио своју мајку. Требало се решити да је поврате: то је било у октобру 913. г.

Вративши се тако на место, она се тиме користи да своје људе понаместа на важне положаје; она удаљи љубимце покојнога цара Александра, које је он наместио у намеснички савет, затим, дрско, нападе на патријарха. Смела жена, као што је била, она је сасвим просто мислила да га да убити; Никола успе да умакне убицама, и склони се у Свету Софију и двадесет и два дана није смео да остави то неприкосновено склониште. Зое је ликовала. Већ је помишљала да првосвештеника свргне и нудила је његово место Јефтимију; али се овај уклањао; Никола је, уосталом, још био моћан; ступише дакле у преговоре. Патријарх обећа да ће се у будуће бавити само црквеним пословима, да ће се одрећи владе у држави, да се више неће појављивати у двору док не буде позван; обавезе се да ће помињати Зое у званичним молитвама поред василеуса њеног сина, да ће је свечано прогласити за Августу. По ту цену он је добио потпуно помиловање за прошлост и право да задржи своје црквено достојанство. У тој борби за круну која се водила између Зое и Николе, свештеник је био коначно побеђен (фебруара 914. г.).

Па ипак је он на крају победио и по својој вољи окончао дугу свађу која је произишла из четврте женидбе Лава VI Зое, поставши регенткиња, показа се занста неспособна да се одупре сплеткама које су је окружавале. Царица је одавно имала једнога љубимца, Константи^{на}, за кога је, још за живота Лава VI, била осумњичена да има нешто више него благонаклоности. Тај човек, који је пао у немилост заједно са царицом, вратио се, наравно, с њом на власт и вршио је свемоћни утицај на владаркин дух. Успело се да се због тога пробуди сумња младога цара; њему блиски људи представилише му љубимца како се спрема да га збаци и помишља да на престо доведе свога сопственог зета Лава Фоку. Склопи се завера. Против Констан-

тина и његовог рођака тражили су помоћи од флоте, и велики адмирал Роман Лакапен доби од василеуса писмену заповест и прими налог да затвори љубимца. Тај је ударац био уперен право на царицу. Очајна, она јурну на терасу Буколеона, питајући свога сина, своје пријатеље, шта значи та побуна. Одговорише јој да је њена влада свршена, да власт прелази у друге руке; и одмах сутра дан хтели су да је отерају с двора. Тада, сва у сузама, бацивши се у наручја свога сина, она се позва на своја материнска права и преклињаше да је задрже. Млади Константин, дирнут, попусти: „Оставите“, рече он, „моју мајку поред мене“. Али ако је остала на двору, она је изгубила највишу власт. То је било 918. г.

У овим критичним околностима само је један човек изгледао способан да узме власт у своје руке. То је био патријарх Никола, који док је био у немилости није ништа изгубио од своје енергије и од своје амбиције. Њему се и сама Зое у тренутку револуције, кад је њен љубимац подлегао, била обратила, као једином ослоњу који је могла паћи; њему је василеус поверио звање првога министра. Он је био на том месту кад се, марта месеца 919. г. подигао Роман Лекапен, дочепао се двора и владареве личности, очекујући блиски дан кад ће се придружити престолу, први од онога низа насилника који су више пута у току X века владали византиском монархијом под именом законитих василеуса.

Око Романа Лакапена сусретоше се последњи пут двоје противника, чије су борбе и амбиције већ скоро двадесет година испуњавале историју Свете Палате. Кажу да је Зое, још увек лепа, помисљала, да би се онет дочекала власти, да заведе скоројевнића, и да се уда за њега; извесно је у сваком случају да је покушала, пошто је њена странка била сломљена у буни Лава Фоке, да отрује насилника. Она није успела и морала је отићи, прогнана са двора овог пута за навек, да у манастиру Свете

Еуфимије Петрионске заврши свој буран и драматичан живот. За то време Никола је ликовео.

Јуна месеца 920. г., колико да угоди Роману и да задовољи своју личну осветољубивост толико да оконча расцеп који је произишао из тетрагамије, патријарх обзнани чувени акт познат под именом „проглас слоге“. На једном свечаном скупу, грчка Црква, у присуству василеуса, Романа и Константина, прославила је повраћену слогу између присталица Николиних и Јефтимејевих. Помирење је извршено на рачун цара Лава VI. Црква је свакојачко изузетно, допустивши тај чин, пристала да опрости, чак и да озакони четврту женидбу цареву; али се у толико више показивала непопустљива у одржању канонских начела, и строгим изразима је осуђивала бракове те врсте. „Сложно изјављујемо“, рекли су главари цркве у својој пресуди, „да је четврта женидба ствар апсолутно забрањена. Ко год се буде усудио да је закључи, биће искључен са сваке црквене службе, догод буде остао у наложничтву. Оцеви пре нас пресудили су тако, и ми, ближе одређујући њихову мисао, проглашујемо да је то дело противно свакој хришћанској установи.“ Са истом таквом строгошћу, првосвештеници су осудили и трећу женидбу. „Треба, говорили су, ишчистити ту срамоту, као што се чисти љубре, кад је, уместо да буде бачено у један кут, растурено по целој кући“. И тумачећи ове речи, патријарх Никола је победоносно писао папи да су, из обзира према царском величанству, милостиво поступали, али да је четврта женидба противна добрим обичајима и црквеној дисциплини.

Млади цар Константин VII морао је присуствовати читању акта који жигосе бракове сличне ономе из кога је он рођен; он је сваке године морао свечано прослављати ту светковину јединства која га је подсећала на тако мучне успомене. То је за царско достојанство било тешко понижење, за цркву победа на коју је она с правом била горда, за патријарха Николу, њеног поглавару, триумф коме-

нема равна, после толико борбе, падања у немилост и неочекиваног враћања среће. Па ипак, и поред спољњег изгледа, ако се посматра суштина ствари, видеће се да је, својом упорном жељом да има сина, узастопним женидбама које је склапао у том циљу, вештом отпорношћу коју је унео у питање четврте женидбе, Лав VI учинио велику услугу царевини и династији. Присуство једног законитог наследника, око кога су се скупили сви верни, једино је спасло Византију да после смрти василеусове не утоне у хаос револуција. Живот овога детета, представника Македонског Дома осујетио је славољубиве намере Константина Дуке, и Лава Фоке, и спречио Романа Лекапена да коначно утврди своје наследнике на власти. Ако је владалачка породица македонска, уместо да проведе неколико кратких година на престолу, владала Византијом скоро два века и дала јој славу и напредак, она то поглавито дугује старању Лава VI, гипкој дипломатији и мирној храбрости са којима је тај владалац кроз све тешкоће, и поред противљења Цркве, нишао циљу који је себи поставио и остварио га.

Теофана.

У реду царица византиских, Теофана је готово исто толико славна колико и Теодора. Откад је Густав Шлимберже, у једној лепој књизи, покушао да оживи њену живописну и заводљиву слику, и испричао нам њену романтичну судбину, ова заборављена владарка одједном се повратила у историју и готово у славу. Славни писци као Монасан, даровити књижевници као виконт од Вогне, пису могли одолети дражима те лепе жене, „која је уздрмала свет исто толико и више него Јелена,¹⁾ и чак кроз замисао романсера, као што је Иг. Ле Ру, могло се видети како пролази „та млада жена натприродне лепоте, чије су линије као у камеје у своме складу садржавале ону моћ која ускомешава свет.“ Ред је дакле да у овој галерији слика и ми дамо места „тој великој грешници, како каже г. Шлимберже, чије су дражи морале имати тако кобног утицаја и коју ће волети три цара један за другим.“ У истину, треба одмах рећи, њена ће нам слика на многим местима остати тамна, и треба се унапред помирити с тиме да ће нам много од те загонетне владарке остати непознато. Кад документа ћуте, машта, ма како била довитљива, нема, мислим, права да допуњује њихово ћутање: узимајући с текстовима такве слободе човек се излаже опасности да више не пише историју, него роман. А Византија никако није, као што тврди г. од Вогне „област чаролија, недирнута и непозната земља;“ то је савим стварна земља, за коју се можемо и морамо

¹⁾ Vogüé, *Regards historiques et littéraires*, стр. 189.

трудити да је научно познамо. Можда ће се, кад се тако проучава, Теофана некима учинити мање живописна него што се обично представља; али ће бар, надам се, изгледати истинитија.

I

Откуда је изишла та славна царица кад се, крајем 956. г., удала за једног сина василеуса Константина VII, младога Романа, наследника царског престола? Не зна се тачно. Дворски хроничари, брињући се о добром гласу династије, озбиљно тврде да она води порекло од једне врло старе и племените породице, и да су цар и његова жена осетили неисказану радост што су за свога сина пронашли жену од тако добре лозе. Ако је веровати историчарима мање наклоњеним Дому Македонском, рођење будуће василисе било би далеко скромније. Њен отац, Кратерос, лаконског порекла, био је незнатни плебејац који је држао крчму у неком сиротињском крају престонице; она сама, пре удаје, звала се Анастасија, и чак фамилијарније Анастасо; и тек кад се приближила престолу, добила је звучније име Теофана, „да би боље показала, кажу папегириси, да је оглашена Богом и њиме изабрана“.

С једне стране, она је у сваком случају заслужила то име: њена је лепота била сјајна, надчовечанска, божанска. „Својом лепотом, вели један савременик, својом господственошћу, она је била изнад свих жена свога времена“. „Она је била, пише други хроничар, јединствено лепа, право чудо које је створила природа“. Тиме је без сумње занела Романа. Али где ју је он срео? Како га је она освојила? То се не зна. Да ли је за своју изванредну срећу имала да захвали оној утакмици лепоте што се обично објављивала у Византији кад се тражила жена за царевића, и кад су цар и његова родбина вршили смотру над најлепшим девојкама монархије? Што се мене тиче, ја сам склон да то поверујем. Или је напротив између лепе плебејке и наследника престола било какве љубавне везе која се завршила

браком? Теодорин случај доказује да су те ствари биле могуће, а оно што се зна о Романовом карактеру не искључује ту претпоставку.

То је био леп младић, висок, широких плећа, „прав као кипарис“. Имао је лепе очи, белу кожу, пријатан изглед; говор му је био благ и привлачан. Створен да се допадне, волео је да се забавља. Велики ловац, велики љубитељ свих спортова, стално је био у покрету, и његова снажна природа уживала је у добром јелу и у свему осталом. Уз то, окружен рђавом околином, под утицајем рђавих савета својих пријатеља, имао је у глави само пустолевине и лудости, и доста је рђаво наградио сву бригу коју је његов отац уложио да га васпита. Стари цар Константин VII, церемонијалан и тако побожан, трудио се да своје сину улије у душу те особине. „Он га је научио, каже хроника, како један василеус треба да говори, да иде, да се држи, да се смеши, да се облачи, да седне“; и после тих лекција озбиљно је говорио младићу: „Ако се управљаш по овим упутствима, дуго ћеш владати римским царством“. За политичко и дипломатско образовање свога сина, Константин VII је осим тога написао врло научне књиге — о *Обласћима* и о *Администрацији Царства*. Али Роману је било осамнаест година, и он се мало бринуо да постане државник. Било како му драго, како га је уосталом отац обожавао, зацело није било никаквих озбиљних тешкоћа да попусти његовој жељи и да га пусти да узме Теофану, ма каквог порекла била. Ускоро после свадбе, 958. г., млада жена даде своје мужу једног сина, који ће бити Василије II, и тиме је још утврдила свој положај на двору и увећала свој утицај. Кад је, октобра 959. г. Константин VII умро, Теофана се, сасвим природно, с Романом II попела на престо. Она је тада имала осамнаест година, а млади цар двадесет и једну.

Каква је та млада жена била у моралном погледу, није много лакше закључити. Дворски хроничар, кога сам већ навео, вели о њој, са неогра-

ниченом благонаклоношћу: „Она је била лепа телом, љупка лицем, а врло поштена по души“. Новји историчар Теофане изјављује напротив, и тврди, да је била „дубоко порочна, и дубоко искварена“, и да је та заводљива чаробница, та „круписана сирена“, била сасвим „развратно и похотљиво“ створење. То су врло крупне речи и врло нељубазни епитети, нарочито кад се узме у обзир колико мало знамо о њој. Треба уз то имати у виду да је она већ у Византији, међу својим савременицима, а још више код хроничара потоњих векова, стекла глас кобне и страшне жене. Један историчар прича да је, не би ли се што брже дочепала престола, покушала, у договору с мужем, да отрује цара, свога свекра. Други писци наводе да се, кад је тај муж умро, распростро глас по престоници како му је Теофана сипала отров. Ако је веровати другим сведоцима, она се на исти начин отарасила једнога кнежевџића из породице Романа Лакапена, који јој се чинио да може бити супарник и претендент на престо; и опет, на исти начин, осветила се, кажу, своме љубазнику, Јовану Цимискију, зато што ју је напустио. Јерменски хроничари иду тако далеко да тврде како је „гнусна царица“ помишљала да и своје рођене синове потрује. У ствари, сва та причања људи који су живели далеко од двора, и који су већином дошли на свет сто или двеста година после времена кад је Теофана владала, не значе много. У извесним случајевима чињенице сасвим јасно противрече том злом гласу; у другима, тај глас заиста изгледа и сувише невероватан. А исто тако не треба заборавити да, кад је Теофана сматрала за добро да изврши какав злочин, — то јој се десило бар једанпут у животу, — она се није служила отровом, него дрско, отворено, мечем.

Немам никакве намере, може ми се веровати, да овом примедбом одбраним успомену Теофанину. Али њој има да се пребаци доста сигурних и одређених ствари, а да би узалудно нагомилавао податке о њој неодређеним епитетима и тврђењем које:

није могуће доказати. Каква се мени приказује, ја је видим нарочито славољубиву, жудну власти и утицаја, способну, да би задржала царство до кога се уздигла, на све, чак и на злочин; видим је често као сплеткашницу, каткад преку и страсну, и увек без устручавања; видим је најзад кад је у питању њена корист, њена мржња и њене ћуди, радо приговорну и вероломну. Имала је, кад се понела на престо, огромног утицаја на дух Романа II: није допуштала да ико други има тога утицаја. Не само да су сви пријатељи прошле владе били удаљени, све више административно особље измењено, него је прва брига младе царице, кад се осетила неограниченом господарком у двору, била да удаљи своју свекрву, василису Јелену, и својих пет заова.

То су биле дивне принцезе, које су изванредно лепо биле васпитане од оца који их је обожавао. Под владом Константина VII оне су се чак понекад мешале у управу политичких послова: једна од њих, Агата, љубимица старог цара, често му је служила за секретара, и канцеларије као и чиновници знале су за њен утицај. То се није могло допасти Теофани. И зато, на заповест коју је измамила слабоме Роману II, пет царевих сестара биле су позване да уђу у један манастир. Узалуд је њихова мајка преклињала за њих; узалуд су младе девојке, држећи се чврсто загрљене, плачући молиле за милост. Ништа не поможе. Василиса Јелена једина је имала права да остане на двору, где је жалосно умрла после неколико месеци. Њене кћери морале су се покорити неумољивој вољи која их је бацила у манастир, и из превелике свирепости чак су их раставили једне од других. Узалуд су се, и последњи пут, принцезе побуниле. Кад им је коса пала под маказама патријарха Полиекта, кад су им обукли калуђерске хаљине, оне почеше протестовати, раздераше своје сукнено одело, изјавише да хоће да једу меса сваки дан. Најзад Роман II нареди да им се оставе исти приходи и исти начин живота какав

су имале некад и у Светој Палати. Оне су ипак зато за назек биле мртве за свет, и Теофана је ликовала.

Треба ли веровати, пошто се тако понашала према најближим рођакама, да је затим и свога мужа отровала? „Већина људи сумња“, вели један савременик, Лав Ђакон, поводом смрти Романа II, „да му је отров сипан у гинекеју“. Та страшна оптужба јасно доказује за шта су све људи њенога времена сматрали Теофану као способну, и извесно је, заиста, да би једна жена која је дала убити свога другог мужа да би узела трећег, исто тако могла отровати првог, у намери да узме другог. И поред тога, и ма како да је озбиљно сведочење историчарево, овде оптужба изгледа сасвим бесмислена. Прво, хроничари су нам дали сасвим задовољавајуће објашњење прераној смрти младога цара, брзо исцрпеног својом љубављу за уживањем сваке врсте; и сам савремени хроничар, по чијем је мишљењу отров био умешан у ту ствар, истиче с друге стране да је василеус умро од унутрашњих поремећаја који су наишли као последица једног лудог јахања. Али нарочито, не може се видети каквог би рачуна Теофана могла имати да смакне свога мужа. Била је царица, била је свемоћна, уз то се врло добро слагала са Романом, коме је за шест и по година брака дала четворо деце; баш на два дана пред смрт цареву родила је ћерку Ану. Зашто би она отровала цара, кад ју је та смрт, оставивши је саму с малом децом, излагала опасности, више но ма која друга околност, да одједном изгуби ту власт коју је волела? Теофана је била и сувише паметна да се без разлога излаже таквој опасности.

Али на шта нарочито ваља обратити пажњу у чињеницама које су дошле до нас, то је што се ту заиста не налази ништа што би се могло сматрати за порочно, похотљиво или развратно. Докле год је Роман II живео, сви су изгледи да је млада жена била беспрекорна. После њега, она се удала, поглавито из политичких разлога, за човека који је

имао неких тридесет година више него она; то није у животу владара, па чак ни приватних лица, једна тако ретка ни тако необична ствар; и ако нећемо много да истичемо да је та удаја можда била за Теофану једини начин да сачува престо својим синовима, бар јој не треба сувише замерати што је сматрала да највиша власт вреди неке жртве. Једина озбиљна замерка што би јој се могла учинити није што је после пет година изневерила тога старога мужа за једног млађег љубазника — ако је жалосно, то није изузетно — него што се није устезала, да би се могла удати за овог последњег, да се једним страшним злочинном ослободи василеуса, свога мужа. А треба уосталом додати да је тешко испаштала свој злочин.

II

Кад је, 15. марта 963. г., Роман умро готово напрасно, Теофана је имала двадесет и две године. Она је остала сама са четворо деце, два сина и две кћери. Не губећи времена, она узе намесништво у име два млада порфирогенита, Василија, који је имао пет година, и Константина који је имао две; али је положај био необично тежак за једну жену, а нарочито за једну славољубиву жену. Поред себе, она је нашла једног свемоћног министра, Јосифа Врннгаса, који је деспотски управљао пословима за владе Романове, и који би могао доћи у искушење да удаљи регенткињу, да би сам задржао власт за време дугога малолетства два мала василеуса. У својој близини, на челу азиске војске, нашла је на једног победоносног војсковођу, чијих се амбиција с правом могла бојати, врховног команданта, Нићифора Фокаса.

Нићифор Фокас био је у то време најистакнутији и најпопуларнији човек у монархији. Пореком из једне велике породице кападокиске аристократије, потомак једног племена славних генерала, он је сјајним победама још увећао свој углед и свој добар глас. Он је од Арапа био повратио Крит,

изгубљен пре сто педесет година; с оне стране Тауруса поново је истакао у Силицији царске заставе; он је био на јуриш освојио велики град Алеп, и сломио понос хамдамидских емира у Сирији. Изврстан војник, вешт тактичар, јединствен војсковођа, знао је да говори сатрупама, да их води за собом свуда где хоће, и био је идол војника, с којима је делио сваки умор и сваку опасност. „Он је живео само за војску“, рекао је тачно о њему један од његових биографа. Није био мање популаран у Цариграду. Кад се по повратку с похода на Крит појавио као победник у хиподрому, зачудио је варош сјајем своје велелепне свите, „где су сва варварска богатства изгледала да се стичу у циркусу, као једна огромна река, која се никад не зауставља.“ Обасут таквим почастима „какве су, у старо време, добијале римске војсковође“, сувише богат, и одржавајући у својим азиским поседима читаву војску васала страсно оданих његовој личности, он је од свију био вољен, и сви су му се дивили; он је важио као једини војсковођа способан да одбрани царевину против Сарацена, и Роман II умирући изрично је заповедио да се он остави на своме заповедништву.

Ако је, у очима једног политичара, један такав човек могао изгледати једна доста велика опасност, треба додати да у очима једне младе жене тај војсковођа победилац није имао ничега што би од њега начинило једног јунака из романа. Нилнфџр Фокас је 963. г. имао педесет и једну годину, и није био леп. Мали, доста дебео, показивао је снажан труп усађен на кратке ноге, и озго јаку главу, црне и преплануле боје, окружену дугом црном косом; имао је кратку и већ прогрушану браду, а под густим обрвама црне очи са зашиљеним и мрачним погледом. Љутпран, владика кремонски, који је дошао као посланик на његов двор, рекао је о њему да је био необично ружан, „црне коже као црнац, у толикој мери да би се уплашио ко би га срео ноћу“. Уз то је био строг и груб човек, мелан-

холичне природе и радо љутљив. Откако је био изгубио жену, и како му је један несрећан случај однео јединца сина, он се био ватрено и страшно одао побожном животу и мистицизму. Заветовао се да ће чедно живети, није више јео меса, лежао је на тврдом, као аскет, обучен у кошуљу од кострети његовога ујака Маленпоса, калуђера који је умро као светац; волео је друштво калуђера. За свога исповедника био је узео Атанасија, будућег оснивача најстаријег манастира Свете Горе и, не могавши бити без његових савета, водио га је са собом и у логор. У друштву тога светог човека осећао је као и он чежњу за манастирским животом и врло је озбиљно помишљао да се повуче од света. Већ је себи био сазидао ћелију у манастиру који је Атанасије градио у Светој Гори. Аскет и ратник, суров, умерен, строг, похлепан на новац, а равнодушан спрам земаљских ствари, способан за милост као и за вероломство, Нићифор Фокас, као и многи људи његова времена, сједињавао је у својој сложеној души најнесочекиваније супротности, а нарочито, под том хладном спољашњошћу, спавало је једно дубоко страшно срце.

Да ли је он био славољубив човек? То је врло тешко рећи. Имајући у рукама одане и победничке трупе, Нићифор Фокас, у кризи створеној смрћу Романа II, могао се усудити на све, и искушење је било у толико веће што је изгледало да сам његов интерес и сигурност налажу да дигне устанак. Војсковођа је знао да га Врингас мрзи и да се може свега бојати од свемоћног министра. Ипак се с почетка није макао, као честит и побожан војник, коме је поглавита брига била да продужи рат против неверника. И ако се најзад решио да нешто предузме, она која га је нарочито подстицала, била је Теофана.

Треба се најљубиво чувати да се у историју односа Нићифора Фокаса и лепе царице не унесе сувише романтичних елемената. Сигурно је да између врховног команданта и владарке није било ничега

за живота Романа II, ни симпатија, ни ашиковања. Али по смрти мужевљевој, међу многобројним опасностима које су јој претиле, регенткиња је брзо разумела да је тај војсковођа једна сила, и да би га могла искористити да осујети Врингасове амбиције. Она је разумела да треба, ако хоће да осигура престо, да придобије Нићифора за своју ствар, и, без сумње, како је била млада и отмена жена, сматрала је да јој задатак неће бити много тежак. Било како му драго, на царичин предлог, и поред противљења првог министра, Фокас буде позван у престоницу, и изгледа да се без велике тешкоће дао ухватити на лепе очи владаркине и придобити за њене намере. „То није била“, каже Г. Шлимберже, „ни за кога у Византији тајна, да су запосне дражи дивне царице произвеле неизгладив утисак на просту душу врховног заповедника источне војске“. Можесезаиста веровати, мада су нам савременици мало о томе казали, да ступивши најпре у просте, службене и пословне односе с регенткињом, Нићифор ускоро показа своју љубав и изјави да је готов на све да би је заслужио. Ништа не даје разлога веровању да му је Теофана враћала љубављу: она га никад није волела; али је осећала моћ којом он располаже и све користи које би могла извући за своје интересе и своје амбиције. Из политичких разлога она је храбрила његову страст, као што се доцније из политичких разлога удала за њега.

Важно је додати да су се за време овога боравка у Цариграду, и други разлози, не мање одсудни, придружили Теофаниним дражима да отргну Нићифора из његове неодлучности. То је било откривање неутољиве мржње Врингасове. Без сумње, први министар није могао одрећи генералу нови и сјајни триумфални дочек. Али све већа популарност Фокасова бацала је у бригу државника који је, кажу, исто тако сумњао о љубавном заплету који се развијао између врховног команданта и регенткиње. Узалуд се, са оном препређеном дипломатијом тако драгом Византинцима, Нићифор трудио да успава

стрепње Врингасове! Он је изјављивао свакоме ко га је хтео слушати да је његов најмилији сан да уђе у манастир. Али Врингас није био будала. Он је мислио да је најсигурнији начин да се опрости тога противника, ископати му очи. На срећу Фокасову, кад су га, под неким изговором, позвали у двор, он није имао вере или је за времена добио какву пријатељску опомену; он отрча да се склони у Велику Цркву, и замоли патријарха за заштиту. Полиект је имао својих мана: био је тврдоглав, непомирљив, каткад ограничена духа и кратковид, али је био храбар, знао је да говори кратко и јасно, и није волео првога министра. Он одјурн у Свету Палату, захтевао је да се без одлагања сазове Сенат, и изражавао се са тако енергичном отвореношћу да су Нићифора готово потврдили у звању врховног заповедника, са изванредном влашћу, и поред све зле воље Врингасове. Врховни командант без одлагања оде из вароши и стиже у свој штаб у Цезареји: он је био господар ситуације.

У тој потмулој борби сплетака Теофана се није јављала. Ипак је сасвим вероватно да је све своје поверење поклонила своме савезнику и свом снагом подржавала посредовање патријарха Полиекта. Исто тако у догађајима који су следовали кад су, јула месеца 963. г., прилике нагнале Фокаса да се изјасни, кад, у све већој опасности од мржње Врингасове и бојећи се за свој живот, генерал, и поред свега осећања одвратности, пусти да га његове трупе прогласе за василеуса и обуче, у логору Цезареје, црвене ципеле, — кад се најзад, августа 963. г., појави пред Цариградом, и кад народна револуција, свргнувши Врингаса и његове пријатеље, отвори самозванцу врата престонице, Теофана није играла никакву видну улогу и изгледало је као да пушта судбини на вољу. Али у ствари, ако је Нићифор Фокас постао славољубив, ако се затим, и поред свога устезања, своје савести решио да одене пурпур, љубав коју му је уливала лепа царица много је утицала на његове одлуке. А исто тако, у тра-

гичним данима августа 963. г., док је побуњена маса, као „обузета помамним лудилом“, ударала на војнике министрове и рушила његову палату, док су патријарх Поликт и стари паракимомен Василије отворено управљали покрет у корист претендента, вероватно је да је из дубине гинекеја Теофана тајно била у дослуку са вођама буне. Мада њено име нигде није изговорено, та смутљива и славољубива жена била је душа великих догађаја који су се одиграли.

Било како му драго, 16. августа 963. г., ујутру, Нићифор Фокас свечано уђе у Цариград. На коњу, у сјајном царском оделу, он прође кроз златна врата, дочекан од целе вароши, поздрављен народним клицањем као спасилац царевине и хришћанства. „Држава тражи Нићифора за василеуса“, викала је на његовом проласку одушевљена гомила. „Двор чека Нићифора. Војска ниште Нићифора. Свет чека Нићифора. Такве су жеље двора, војске, сената, народа. Господе, услиши нас! Живео Нићифор!“ Кроз Мезеју он уђе на Константинов форум, где се побожно помолио Богу у цркви Богородичиној, затим пешке, у литији, за Светим Крстом, он оде у Свету Софију и, дочекан од патријарха, паде ничице, са воштаницама у руци, пред свете олтаре. Затим се, с Поликтом, попе на амвон, и свечано би крунисан за римског василеуса, као садруг два млада цара Василија и Константина. Најзад уђе у Свету Палату. Да би био потпуно срећан, остало му је само још да добије најлепшу награду обећану његовом славољубљу; нада на њу наоружала му је руку и водила га: остало му је само још да се ожени Теофаном.

Неки хроничари, међутим, тврде да је царица прво била удаљена из двора на заповест новог господара. Ако је ствар тачна, то је сигурно било само претварање: већ више месеци, двоје савезника су били у договору. Нићифор, о томе нема сумње, био је страшно заинтересован младом женом, а државни разлог уз то му је налагао да се ожени њоме што

би унеколико озаконило његово отимање престола. Теофана, мада је може бити осећала мало одушевљења, како неки писци тврде, за тај брак, знала је добро да је то за њу једини начин да очува власт, и зато је била готова на све. Њима двома дакле није било тешко да једно друго убеди. 20. септембра 963., у Новој Цркви, венчање је свечано обављено.

Никифор је био на врхунцу радости. Он опет заволи живот. Заборавио је своје испосништво, своје мистичке снове, своја обећања, сав срећан што има Теофану. Али његови пријатељи калуђери нису били, као он, заборавили прошлост. Кад је у својој самоћи на Атосу Атанасије дознао за царску свадбу, обманут у својим надама и дубоко увређен, он дотрча у Цариград. Примљен код цара, он га је карао са својом уобичајеном искреношћу и пребаци му што није одржао реч и што даје саблажљив пример. Фокас се трудио да умири калуђера. Он му објасни да није престо примио за своје задовољство, клео му се да ће поред Теофане живети као брат; обећао му да ће, чим му јавни послови допусте, доћи да му се придружи у његовом манастиру. Тим лепим речима он додаде богате поклоне, и Атанасије, мало умирен, врати се у Свету Гору.

У Цариграду чуђење изазвано женидбом није било мање и саблазан је била велика. Патријарх Полиект, као што се зна, био је честит човек, строг, без попустљивости према светским стварима, од којих је био потпуно одвојен, брињући се једино о прописима и користи Цркве којом је управљао и стављајући њој у службу неукротиву храброст, несавитљиву упорност и страшну отвореност. Кад је дошао на патријаршијску столицу, његово прво дело је било да строго укори цара Константина VII, који је ипак био тако побожан и поштовао свете ствари: овога пута његов окрутни и страсни дух још се оштрије испољио. Није он осећао никакво непријатељство према Никифору, нити је имао намеру да стане насупрот једноме самозванцу: у револу-

цији од 963. г., он се показао врло одан Фокасу, и његово држање није мало допринело паду Врингаса и успеху врховног заповедника. Али у име канона, он је сматрао да се не може трпети женидба василеуса, удовца после прве жене, са једном владарком исто тако удовицом; и кад је, у Светој Софији, Нићифор хтео, по своме царском праву, да пређе преко прага олтара и да прими причест, првосвештеник га одгурну од часне трпезе и, као испаштање за његову другу женидбу, он му забрани да јој се приближи за годину дана. Упркос своме гневу, владар је морао уступити пред непомирљивом чврстином патријарховом.

Ускоро се појави и друга тешкоћа. Полиекту су доставили да је Нићифор био кум једном Теофанином детету. А, по црквеним законима, духовно сродство те врсте било је безусловна препрека закључењу брака: отворено, без икаквих обзира, патријарх даде василеусу да бира: или да одбаци Теофану или да буде искључен из цркве. За човека тако побожног као Фокас, таква претња је била необично озбиљна ствар. Ипак је пут била слабија: Нићифор не хтеде да се одвоји од Теофане не устежући се да тако доведе до страшног сукоба између Државе и Цркве. Најзад се ипак нађе једно поравнање. Један се свештеник закле да је кум царског детета био Вардас, отац царев, а никако сам Нићифор. Полиект је јасно видео лаж; али њега су сви били напустили, чак и његово свештенство; он попусти пред нужношћу, и чинило се да верује оно што му кажу. У своме поразу чак није ни тражио да цар издржи покајање које му је прво био одредио због његове друге женидбе. Али василеус није био ништа мање дубоко озлојеђен због те повреде његовога угледа и због тога напада на његову љубав. Никад он није опростио Полиекту његово немесно мешање, а Теофана је исто тако била кивна на првосвештеника. И од целе те ствари најзад је остао један неповољан глас о цару и његовој жени: још после неколико година, Љутпран, одјек гла-

сова који су се ширили по Цариграду, изјавио је сасвим отворено да је Нићифорова женидба родооскрвљење.

III

Једна тако неприлична веза и која је почињала под тако рђавим знацима, била је у опасности да се рђаво сврши. То се и догодило доста брзо. И овде врло мало знамо појединости догађаја који су, за тих десет година, испунили домаћи живот царскога пара, и улога Теофане, увек смотрене и веште, више се да пагађати иза кулиса него што се појављује у пуној светлости. Треба се задовољити тиме да се ухвате само опште црте догађаја и трагична катастрофа која га је завршила.

Страсно заљубљен у Теофану, опијен њеном зрачном лепотом, Нићифор је за њу чинио, према кратким и уздржаним речима Лава Ђакона „више него што се пристоји“. Тај штедљиви човек, озбиљан, строг, обасипао је лепу царицу богатим поклонима, сјајним оделом, велелепним накитом; он ју је окружио свом префињеношћу најблиставије раскоши; створио јој је богатство дарујући јој дивна имања и господске виле. „Ништа“, каже Г. Шлимберже, „није било сувише скупо, ништа није било сувише лено за њега да га понуди љубљеној василиси“; нарочито није могао да буде без њеног присуства. Кад је, г. 964., отишао с војском, повео је са собом Теофану у логор, и можда први пут за време своје дуге војничке каријере, он нагло прекиде започето ратовање да се брже врати њој.

Али тај стари војник у основу није нимало био дворски човек. После кратког времена посвећеног његовој страсти, рат, његова друга љубав опет загосподари његовом душом, и отада, свака га је година виђала како одлази на границу, где се борио с Арапима, с Бугарима, с Русима: и сад није више водио Теофану са собом. Затим, сматрао је да треба савесно да врши своју царску дужност; и тиме је, мало помало, тај владар некад тако одушев-

љено изабран, постајао све мање популаран. Народ, притиснут порезом, негодовао је; свештенство, чије је привилегије Нићифор ограничио, калуђери, чија је огромна имања хтео да смањи, нису крили своје незадовољство; патријарх је био у отвореној опозицији против цара. У престоници избише побуне. Пук је нападао Нићифора, бацао на њега камење; и поред изванредне хладнокрвности коју је показао у тој прилици, он ту умало не изгуби живот, да га његови пријатељи нису одвукли на време. Најзад, опет су му дошли они наступни мистичне побожности који су га некад узнемавали; постао је тужан, није више хтео да леже у своју царску постељу, и спавао је у једном куту, опружен по једној пантерској кожи где су метали пурпурни јастук, и опет је облачио на кожу конуљу од кострети свога ујака Малетиса. Душа му је била неспокојна, узрујана, забринута; бојао се за своју сигурност и од своје палате Буколеона начинио је тврђаву. Без сумње је још једнако обожавао Теофану и остао више по што је било мудро и разумно подложен њеном недољивом и тајном утицају. Али између грубог војника и отмене царице супротност је била и сувише велика. Он јој је био досадан, и њој је било досадно. То је морало имати озбиљних последица.

Нићифор је имао једнога нећака, Јована Цимискија. То је био човек од четрдесет и пет година, мали, али лепо скројен и врло отмена изгледа. Имао је белу кожу, плаве очи, златно плаву косу која је уоквиравала његово лице, риђу браду, танак и врло леп нос, смео поглед, који се није бојао ничега и није се обарао ни пред ким. Јак, вешт, окретан, уз то племенит и дарежљив, поред тога помало развратник, он је био необично привлачан. У досади кроз коју се вукао њен живот, Теофани се он природно допао. И тада је страст доведе до злочина. Цимискије је био славољубив; он је сем тога био врло љут што је пао у немилост; после једног ратног неуспеха, њега цар смени са положаја врховног команданта Истока и нареди му да се по-

вуче на своје земље; он је само мислио како да се освети за увреду за коју је мислио да је незаслужена. Теофана је, са своје стране, била више него уморна од Нићифора; за некадашњом слогом дошла је мржња, сумње; царица је тако далеко ишла да се правила као да се боји од мужа каквог напада на живот њених синова. Још више, она је нестрпљиво подносила раздвајање од свога љубазника; Цимискије изгледа да је заиста био велика, и без сумње једина права љубав њеног живота. У таквим приликама она је неосетно клизила до помисли на најстраховитији злочин.

Откако се Нићифор био вратио из Сирије, 969. г., узнемиравала су га мрачна предосећања. Он је осећао како се око њега плету завере у помрчини. Смрт његовога старог оца, Вардаса Фоке, још је увећала његову тугу. Ипак, још увек је волео Теофану. Ова је вероломно употребљавала свој уплив да поврати Цимискија на двор. Она је представила цару колико је незгодно лишити се услуга таквог једног човека, и, врло вешто, да би удаљила из духа Нићифоровог сумњу која је могла пробудити та сувише видна симпатија према Јовану, она је говорила да га ожене једном њеном рођаком. Као увек, василеус попусти жељи своје жене. То је она и чекала. Јован се опет појави у Цариграду; благодарећи споразуму вешто вођеном у Теофаниној околини, двоје љубавника су се виђали у самом двору, а Нићифор није ништа сумњао, и они су се договарали о припремама за своју заверу. Међу незадовољним војсковођама Јован је лако нашао саучеснике; међу завереницима, међу Цимискијем и царицом, бивало је честих састанака ради договора; најзад, благодарећи саучесништву гинекеја, оружани људи буду уведени у палату и сакривени у Августино одељење.

То је било, прича Лав Ђакон, који нам је оставио врло дирљиву причу о тој драми, првих дана месеца децембра. Убиство је било утврђено за ноћ између 10. и 11. Уочи тога дана, неколико за-

вереника, сакривених под женским хаљинама, продреше у Свету Палату помоћу Теофане. Тога пута, цару је била дата једна тајанствена опомена, и Нићифор нареди једном свом официру да дâ претрести женско оделење; али, било да су нехатно тражили, било да нису хтели ништа да нађу, не пронађоше никога. За то време пала је била ноћ: да се удари чекало се само на Цимискија. Онда страх обузе заверенике: ако се цар затвори у својој соби, ако треба развалити врата, ако се он пробуди на лупу, зар неће све бити промашено? Теофана са језовитом хладнокрвношћу прими на себе да отклони сметње. Она доцкан оде Нићифору у његово одељење, и разговарала је пријатељски с њим; затим, под изговором да иде да обиђе неколико младих Бугарки, које су биле гошће у двору, она изиђе, рекавши да ће се брзо вратити и молећи свога мужа да остави врата отворена: она ће их затворити кад се врати. Нићифор пристаде, и оставши сам, молио се мало Богу, затим заспа.

Било је око једанаест сати ноћу. Напољу је падао снег, а на Босфору дувала је бура. У једној малој барци, Јован Цимискије дође на пуну обалу која се пружала под зидовима царскога дворца Буколеона. Помоћу једне корпе, утврђене за крај конопца, њега подигоше у гинекеј, и завереници, са својим вођом на челу, упadoше у цареву собу. Ту је био један кратак тренутак запрепаштења: постеља је била празна. Али један евнух из гинекеја, који је знао Нићифорове навике, показа завереницима василеуса где лежи на својој пантерској кожи. Помамно јурише на њега. На ларму, Фокас се пробуди и усправи. Јаким ударом мача, један од завереника расцепи му главу од врха лобање до обрва. Сав крвав, несрећник је викао: „Богородице, помози ми!“ Не слушајући га, убице га одвуку код ногу Цимискијевих, који га је грубо вређао, и једним суровим покретом ишчупа му браду; и по примеру свога старешине, сви се окоме на несрећника, који је полумртав крклао. Најпослед, једним ударом ноге,

Јован га обори, и извукавши мач, зададе му страшан ударац по лобањи; последњим ударцем други га један убица доврши. Цар паде мртав, купајући се у својој крви.

На жагор борбе, војници гарде најзад дотрче, сувише доцкан. Кроз један прозор показаше им, међу буктињама, одсечену и крваву главу њиховог господара. Тај трагични призор одједном умири сваку жељу за отпором. Народ уради што и царица: предаде се Цимискију и призна га за цара.

IV

Теофана, која је све припремила, која је тако рећи својом руком довела убице, рачунала је да ће се извесно користити убиством. Али историја има каткад морала: василиса то ускоро искуси.

Још једаред је патријарх Полиект показао своју неукротиву енергију. Он је био у отвореној завади са покојним василеусом. Ипак, кад се Јован појави пред вратима Свете Софије да у Великој Цркви метне царску круну, првосвештеник, неумољив, не допусти му да уђе, пошто је упрљао крвљу свога рођака и господара, и изјави му да неће моћи продрети под свете сводове, догод убице не буду кажњене и док Теофана не буде истерана из двора. Између престола и своје милоснице, Цимискије није ни тренутка двоумио. Он је безочно порицао своје саучесништво у злочину, и, да се боље оправда, по заповести Полиектовој, прокаже своје саучеснике и жртвује Теофану. Она је сањала да се уда за човека кога је волела, да са њиме дели ту власт која јој је била толико драга, а сам њен милосник реши се да је збаци; он је пошаље у изгнанство на Принчевска Острва, у један манастир.

Али, енергична као што је била и осећајући се увек лепом, — тек је имала двадесет девет година, — Теофана није хтела да се приклони и да остане у немилости. Неколико месеци доцније, она побеже из свога затвора и отрча да се склони у Свету Софију. Да ли је рачунала на љубав свога.

милосника? Да ли се падала да ће је, кад се једном прве тешкоће преброде, Цимискије из захвалности примити патраг? Да ли је себи ласкала да ће га једним погледом својих лепих очију опет освојити? Вероватно. Али свемоћни министар који је водно политику нове владе, Василије, брзо је свршио с дрским покушајем заводљиве владарке. Не поштујући светињу места, он је силом истрже из Велике Цркве и реши да је пошаље у Јерменску, у најдаље прогонство. Све што је постигла било је, да пре поласка последњи пут види човека за кога је све жртвовала и који ју је одбацио. То последње виђење, коме је Василије из опрезности присуствовао као трећи, било је, изгледа, врло бурно. Теофана је свирепо вређала Цимискија, затим на врхунцу беса, устреми се са стегнутим песницама на министра. Требало ју је силом ишчупати из дворане за примање. Њен је живот био завршен.

Шта је с њом било у њеном тужном изгнанству? Шта је патила у удаљеном манастиру где је трајала дане, далеко од дворског сјаја, далеко од господства Свете Палате, кивна због својих преварених нада и жалећи за својом изгубљеном влашћу? То се не зна. У сваком случају, ако је била крива, она је тешко испантала своје грехе. Она је шест година чамила у својој самоћи, до дана кад Цимискије умре. Тада, 976. г. би позвана патраг у Цариград поред својих синова, који су сад стварно имали у рукама највишу власт. Али, било да је њен понос био сломљен и њено славољубље угашено, било — што је вероватније — да је министар Василије, оставши свемоћан, то поставио као услов за њен повратак, она изгледа није играла више никакву улогу у држави. Умрла је нечујно у двору, не зна се чак ни кад, и тако је до краја судбина те славољубиве, заводљиве и порочне владарке задржала нешто загонетно и тајанствено.

Зое Порфирогенита.

I

Новембра месеца 1028. Константин VIII, цар Византије, осећајући се врло болестан, а будући уосталом стар скоро седамдесет година, сети се да је време да помисли о уређењу наследства престола. Можда ће изгледати чудновато да, као последњи мушки представник македонске династије, Константин VIII није раније помислио да сврши један тако важан и тако нужан посао. То је зато што Константин VIII, целога живота, није никад ни на шта мислио.

Од детињства удружен са својим братом, Василијем II, он је педесет година живео у сенци тога енергичног и моћног владара, не бринући се нимало о јавним пословима, не узимајући од власти ништа друго сем користи и задовољства. Затим, кад је Василијева смрт од њега створила једном господара царства, није се могао решити да се одрекне својих старих и драгих навика, и продужио је, као и раније, да живи без брига и да све пусти да иде како иде. Велики трошација, он је немилице расипао уштеду коју је стрпљиво прикупила мудрост његовога брата. Велики пријатељ уживања и стола — одлично је умео да припрема ручкове и није сматрао за понижење да према потреби сам проналази сосове, — он се с таквом ревношћу предавао тим забавама да је тим начином живота постао костобољан у толикој мери да готово није више могао нићи. Уз то, обожавао је хиподром, одушевљавао се циркуским свађама, до лудила волео борбе животиња и представе. Најзад,

волео је и игру, и кад би имао напрстака у рукама заборављао би све остало, посланике које је требало да прими и послове које би требало расправљати; заборављао је чак и своје најдраже задовољство, сто, и проводио по читаве ноћи у игри. Појмљиво је, да је међу толиким забавама које су га свега заузеле, био заборавио да је он последњи човек своје династије и да за наследнике оставља само три неудате кћери.

Оне су се звале Евдокија, Зое и Теодора. Онајстаријој, Евдокији, историја мало говори. То је била особа простих склоности, осредње памети, исто тако осредње лепоте: болест коју је имала у детињству нагрдила јој је лице за цео живот. Зато је рано ушла у манастир и од тада се није више говорило о њој. Њене две сестре су биле од друге врсте, и сасвим друкчије занимљиве; обе су ипак, чудним удесом, лагано сазревале у тами гинекеја. Ни њихов стриц Василије, који их је међутим врло волео, али који је, изгледа, презирао жене — сам се никад није женио, — ни њихов отац Константин није се бринуо да их удоми. И то су биле 1028. г. девојке одавно пунолетне: Зое је имала педесет година, Теодора не много мање.

Тим двома принцезама мало позрелијим требало је да припадне престо Константина VIII. Али мада је, од доласка македонске династије, закон о наслеђу престола у Византији постао довољно напредан да нико не би негодовао видећи да царство прелази у женске руке, василеус је ипак увидео да у тим тешким приликама један човек не би био на одмет у двору, и он поче на брзу руку тражити за своју кћер Зое, коју је највише волео, и која му се чинила највише створена за власт, мужа који би поред владарке имао улогу цара-супруга. Помислио је на једног јерменског племића, који се звао Константин Даласен, и он пошаље по њега. Али Константин је био на своме имању, далеко од престонице, а ствар је била хитна. Предомисливши се, цар се тада обрати управнику вароши, Роману Аргиру.

То је био човек из отмене породице и лепе спољашњости, мада му је било прошло шездесет година; на несрећу, он је био ожењен, волео је своју жену, а ова га је обожавала. Та тешкоћа није зауставила Константина VIII. Кад би нешто хтео, он би брзо свршавао, и налазио разлоге који не трпе поговора: Роману је дао да бира између развода и губитка вида; и да би брже преломио његов отпор, а нарочито одупирање његове жене, он нареди, чини се врло разјарен, да се управник одмах затвори. На ту вест, Романова жена, врло узбуђена, разумела да она треба да се изгуби, ако хоће да спасе свога мужа; она оде у манастир, а Роман се венча са Зое. После три дана Константин VIII умре, мирне душе, а његове две кћери и зет узеше владу у своје руке.

Од тада па за четврт века, Зое Порфирогенита ће испуњавати царску палату својим саблажњивим пустиловинама, а њена историја је зацело једна од најзанимљивијих које су нам сачували византиски летописи, и једна од најпознатијих. Док смо о величини владара који су се рађали у Светој Палати тако непотпуно обавештени да с тешком муком можемо насликати њихове најблеђе скице, десило се напротив да нам се Зое појављује у најјаснијој светлости. Она је заиста имала ту срећу — за нас — да њен историчар буде један од најинтелигентнијих, најзнаменитијих људи које је Византија дала: то је Михаило Пселос, чија је хроника, или пре мемоари које је писао о историји свога доба, издата пре једно тридесет година.

Блиски пријатељ царичин, посвећен као велики коморник и као министар у све дворске сплетке, радознао да све види, лаком на сва оговарања, неузддржљив и брбљив преко мере, Пселос је открио са изванредном услужношћу, а каткад и са чудном слободом у речима, све што је видео или чуо око себе. Нема ни једне тајне у коју он није проникао, ни једне појединости, чак и најличније, коју он не би имао начина да дозна; а како је имао бескрајно

много духа, хумора, заједљивости, приче које је он саставио о тим догађајима од најзабавнијих су и најкукусијих ствари на које се могло наћи. Без сумње, не треба узети дословце све што он прича; дешава му се да чудно изопачи чињенице, кад се политика, у којој је он играо велику улогу, сувише непосредно умеша у историју; али кад то изузмемо, он је сасвим веродостојан, а како је по својој природној радозналости увек у заседи за најмањим догађајем, рано и врло пажљиво отворио очи, он је уопште врло добро обавештен. А затим, то је таква срећа, међу толиким сувим и досадним хроничарима, наћи најзад једног даровитог човека који уме да види и који зна да пише, једног уметника у тешкој вештини сликања и оживљавања личности, једног несравњеног приповедача зачињених анегдота. Могло би се без претеривања рећи да Пселос потсећа на Волтера: и, заиста, као Волтер, он се лађао свега, писао је о свему. Остале су од њега, осим његове историје, стотине ситнијих дела, о најразноврснијим предметима, беседе и песме, писма и памфлети, философске расправе и физичка дела, радови из астрономије, физиологије и чак из демонологије. И свуда је, као Волтер, уносно једну заједљиву живост, један ђаволски дух, и свестрану радозналост. Смелошћу своје мисли, оригиналношћу својих идеја, Пселос је био један од најистакнутијих људи свога времена; својом љубављу спрам класичне старине и спрам платонске философије, он је, усред XI века, као неки претеча Препорода.

И без сумње, код њега се карактер не може мерити с умом. По својој осредњој души, склоностима ка сплеткама, по ројском ласкању, наглостима и саблажњивом мењању мишљења, и по нискости својих палинодија, као и по детињастој и болешљивој сујети, Пселос је савршен представник тога дворског света, те труле Византије у којој је живео. Али зато нас је он тако лепо упознао с тим друштвом, да је по томе заиста неупоредив. На његову се књигу непрестано треба враћати у овом причању

и на његову књигу требаће исто тако да упутим чигаоца, кад његове увек духовите и забавне анегдоте буде заиста незгодно причати на француском.

II

У тренутку кад се, са својим мужем Романом, Зое попела на престо Византије, она је, кажу, у пркос својих педесет година, још изванредно лепо изгледала. Пселос, који ју је добро познавао, дао је једну њену врло занимљиву слику. Она је, изгледа, личила на свога стрица Василија: имала је крупне очи, које су осенчавале густе обрве, мало кукаст нос, дивну плаву косу. Њено лице, и цело тело, засењавало је од белине; цела њена особа одавала је несравњен склад и љупкост. „Ко не би знао њене године, каже Пселос, мислио би да види једну сасвим младу девојку.“ Није имала ни једне боре: „Све је на њој, по казивању историчара, било пуно и глатко.“ Средњег раста, али танка и лепо скројена, имала је сасвим господске линије. И ма да је доцније мало одебљала, њено је лице до краја остало необично младо. Од седамдесет година, кад су јој руке дрхтале и повијена леђа показивала старост, „њено лице, изјављује Пселос, сијало је сасвим свежом лепотом.“ Једном речју, она је имала отмен изглед, заиста царско држање. Па ипак, није се претерано покоравала захтевима церемонијала. Много се бринући о својој лепоти, више је волела да се види у простом оделу него у тешким хаљинама везеним златом, које је захтевала етикета, него под тешким украсом дијадеме и раскошног накита; „лаком хаљином“, како се изражава њен биограф, „покривала је своје лепо тело.“ Али је зато обожавала мирисе и косметичка средства; она их је поручивала из Етиопије и Индије, и њено оделење, где су целе године буктале велике ватре за справљање помада и мириса које су јој правиле сабаре, личило је на какав лабораторијум. У њему је она уосталом најрадије живела; мало је волела оштар спољни ваздух, шетње по баштама, све што може по-

тампети привидан блесак једнога лица и покварити једну лепоту која већ мора да се брани.

Осредње памети, савршена пезналица, Зое је, по нарави била жива, напрасита, љута. Безбрижно и лако, она је решавала о животу и смрти, брза да се одлучи, и да промени мишљење, без много логике и чврстине, и она је државне послове претресала са истом лакомисленошћу као и забаве гинекеја. Поред свога лепог изгледа, то је у главном била једна доста неспособна владарка, помало будаласта, врло сујетна, детињаста, ђудљива, превртљива, која је врло радо примала ласкања. Похвала њене лепоте доводила би је у усхићење. Уживала би да јој се говори о старости њене породице и о слави њеног стрица Василија, а још више кад јој се говори о њој самој. И за дворане је била постала забава да је варају: како нико не може да њу види а да одмах не остане као громом погођен. Много трошећи на себе, глупо издашна спрема других, она је безумно расипала новац; али понекад је умела да буде неумољива и свирепа. Као добра Византинка, најзад, била је побожна, али оном сасвим спољашњом побожношћу која гори тамјан пред иконама и пали воштанице по олтарима. А нарочито је била из основа лена. Државни послови били су јој досадни; ни женски радови нису је више занимали. Она није волела ни да везе, ни да тка, ни да преде; остала је по читаве сате беспослена, блажена. И кад се види каква је, може се разумети да је њен стриц Василије, тако делатан, тако неуморан, њу помало презирао, мада ју је врло волео.

Та плава, мекушна и олака особа носила је уз то доста обеспокојавајуће наследство. Унука онога Романа II, који је умро млад зато што је сувише живео, и чувене и изопачене Теодоре, кћери онога забављача Константина VIII, она је имала од кога да наследи онај лепи темперамент љубавнице који ће ускоро открити. Врло горда на своју лепоту, уверена да је неодољива, бесна што је у гинекеју изгубила најлепше године своје младости,

пуна незадовољеног жара, и заведена привлачношћу непознатог, она ће, са својих пуних педесет година, испуњавати варош и двор гласовима о својим пустоловинама. са толико ватрености и тако мало уздржавања да су њени савременици сумњали каткад у потпуну равнотежу њеног разума.

Ожењен том женом опојном и радозналом за нова узбуђења, Роман Аргир је сматрао да је дужан себи, жени, покојном цару своме тасту и државним разлозима да што пре да царевини наследника. И овде већ треба да упутим читаоца Пселосу, да ту види каквим су се средствима — час мајнским час физиолошким, — каквом зналачком комбинацијом разних масти, трљања и амајлија, Роман и Зое трудили да остваре своју жељу. Али, на том послу, цар се брзо досети да он има шездесет година, што је много, и да царица има педесет, што је сувише; и одуставши од своје жене, и од државних разлога, он се задовољно да добро управља монархијом.

То није ишло у рачун госпођи. Јако увређена, прво у своме поносу, што је тако одбачена, Зое је била незадовољна још из других разлога, који немају никаква посла са самољубљем и са државним разлозима; уз то, као да је ишао да преврши меру. Роману је, у исто време кад ју је напустио, пало на ум да одједном обузда њене луде трошкове. Помамљена, и осећајући више но икад привлачност пустоловина, Зое је тражила утехе, и без муке је нашла. Она је одликовала Константина, који је на двору вршио дужност великога телохранитеља, а за њим другог једног Константина, из велике породице Мономаха, кога је његово сродство с царем увело у двор. Обојица су јој се допала за тренутак због своје лепоте, љупкости, младости; али та је милост мало трајала. Ускоро Зое утврди свој избор на другом једном љубавнику. Међу пријатељима Романа III био је један свих, по имену Јован, човек уман, искварен, и у великој милости код цара. Тај Јован је имао једнога брата, који се звао Ми-

хаило, младић необичне лепоте, жива ока, бела лица, господског стаса, чију заводничку и неодољиву драж савремени песници сложено хвале. Јован га представи двору; он се допаде цару, који га узе себи у службу; он се још више допаде царици, код које се одмах разбукта велика страст. И „како је она била“, каже Пселос, „неспособна да заповеда својим жељама“, није се смирила док јој лепи Михаило није вратио љубав.

Онда се у двору одиграла једна врло занимљива комедија, коју је Пселос испричао не без нешто заједљивости. Пре је Зое из свег срца мрзела евнуха Јована; сад, да би имала прилике да говори о ономе кога је волела, она га је љубазно предусретала, звала га себи, и казала му да каже своме брату да ће, кадгод се пријави, наићи на леп дочек код своје владарке. Младић, који није разумео ту наглу и необичну благонаклоност, долазио је код Зое на подворење, доста збуњена изгледа, узбуђена и поцрвенела лица. Али га је царица храбрила; она му се љубазно смешила, ублажавала је за његову љубав строгост своје страшне обрве, чак му је издалека напомињала своја осећања спрам њега. Михаило, кога је брат упућивао, најзад, разумеде. Он постаде дрзак; од нежних покрета он пређе на пољупце; ускоро, он се још више осмели, „мање занесен“, можда вели безобразно Пселос, „дражима те госпође мало више зреле него поласкан у своме поносу славом једне царске пустоловине“. Зос, врло озбиљно занета, показала се врло необазрива. Виђали су је како пред светом љуби свога милошника, како седа с њиме на исту софу. Природно, уживала је да свога љубимца кити као каквог идола, покривала га је накитом и сјајним оделом, и обасипала скупоценим поклонима. Још више: једнога дана паде јој на ум да га посади на сам царски престо, с круном на глави и скинтром у руци, и прибијајући се уз њега, тепала му је најнежнијим именима: „Идоле мој, лепи цвете мој, радости мојих очију, утехо моје душе“. Један од дворских људи,

који случајно уђе, умало не паде у несвест пред тим неочекиваним призором; али Зое, не бунећи се, заповеди му да клекне пред ноге Михайлов: „Он је отсад“, изјави она, „он ће једнога дана заиста бити цар“.

Цео је двор знао за везу Михаила и Зое. Једини Роман није, наравно, ништа опажао. Неколико његових пријатеља, и сестра му Пулхерија, која је мрзела царицу мислили су да треба да му отворе очи. Али цар није хтео ништа да верује: и како је то био више доброћудан владар, он се задовољио што је позвао Михаила у свој кабинет и питао га шта је истина од целе те историје. Овај је тврдио да је он невина жртва гнусних клевета; и василеус, убеђен, заволи га још више него пре. Да би му показао своје поверење, он је дотле ишао да га је увео у приватни живот царске одаје; у вече, кад би лежао у постељи поред Зое, звао је младога човека код постеље и молио га да му трља ноге. „Јели вероватно“, вели један мало одвише чедан хроничар, „да му се никад није десило да радећи то не додирне василисине ноге?“ Роман се није много бринуо о томе; тај цар није био љубоморан муж.

А било је још нешто што га је сасвим умирило, ако је то било потребно. Лени Михаилу патио је од једне врло непријатне болести: имао је наступе падавице. „Заиста“, изјавио је владар, „такав један човек не може да воли ни да буде вољен“. Ипак, с временом, Роман није више могао сумњати у своју несрећу; али, будући философ, више је волео да до краја ништа не види. Он је познавао Зое; знао је да се, ако јој одузме Михаила, излаже опасности да је баци у нове многобројније пустоловине, и сматрајући да је за царско достојанство боља једна јединица и трајна веза него читав низ видних скандала, он систематски затвори очи пред очевидношћу. „И веза царичина“, каже Иселос, „би отворено објављена, и изгледало је да је добила снагу закона“.

Међутим, Роман се на очиглед мењао. Није

више јео, рђаво је спавао; нарав му се променила. Постао је напрасит, љут, непријатан; није се више смејао, сумњао је у свакога, љутио се за сваку ситницу; нарочито је жалосно опадао. Он је упорно хтео да савесно врши своју царску дужност; али под тим леним парадним оделом он је изгледао као мртавац, измучена лица, жуте боје, кратког и задиханог даха; коса му је опадала и остављала широке празнине. Изгледа да су Михаило и Зое давали несрећном цару, који им је ипак врло мало сметао, неки спори отров који је требало да их ослободи његовог досадног присуства. Али ствар још није ишла довољно брзо по жељи заљубљене царице. Зато, како је на велики четвртак ујутру цар отишао у купатило, у тренутку кад је, по обичају, загњурио главу у воду басена, неколико упућених слугу задржаше му је у том положају мало дуже по што би требало; извукоше га из воде онесвесаног и три четврти угушеног. Однеше га у постељу; једва је дисао; није више могао да говори; међутим, дошавши себи, још је тражио да знацима изрази своју вољу. Али видећи да га не разумеју, он тужно затвори очи, и после кратког ропца, издахну. Зое се, у тим приликама, није чак ни потрудила да сакрије своја осећања. Дотрчавши, на прву вест о несрећи, у царску собу, да би се сама уверила у каквом се стању налази њен муж, она није сматрала за потребно да присуствује његовом последњом часу. Имала је пречих брига.

III

Зое је мислила само на једну ствар: да осигура царство Михаилу. Узалуд су је дворски људи, стари службеници њенога оца Константина, опомињали да промисли мало, да своју руку да само најдостојнијем, нарочито да се сувише не потчињава своме новоме сунругу. Она је мислила само на свога љубазника. С друге стране, свих Јован, лукав политичар, журио ју је да се што брже реши: „Ми смо сви пропали, говорио је, ако се оклева.“ Не

чекајући дакле више, исте ноћи, између великог четвртка и петка, Зое позва Михаила у двор; она му даде да обуче царско одело, метну му круну на главу, посади га на престо, седе поред њега, и заповеди свима присутнима да га признају за законитог владара. Патријарх, позват усред ноћи, журно дотрча. Мислио је да ће наићи на Романа; наместо њега он нађе у великом златном Триклинијуму Зое и Михаила у свечаном оделу, и царица му затражи да без одлагања благослови њено венчање са новим василеусом. Првосвештеник се устезао: да би га приволели, начинише му богат поклон од педесет ливара у злату, и обећаше исту толику суму за његове свештенике: пред тим доказима он се приклони и послуша. Сутрадан ујутру, буде позван и Сенат да ода своје поштовање новом господару и да учини последње почаста дојучерашњем. И док су Романа III, који се није могао признати и био већ у распадању, односили, по обичају, откривена лица, — Пселос, који је видео пратићу, дао је о томе призору слику са поражавајућим реализмом, — у Светој Палати великодостојници су понизно клечали пред Михаилом и љубили руку срећноме скоројевину. Зое није употребила ни двадесет и четири сата да постане удовица и да се преуда.

Душа нове владе био је свих Јован, брат царев. То је био човек жива духа, брзе одлуке, охола и строга погледа, одличан политичар и финансиер првога реда. Изванредно вичан јавним пословима, савршено обавештен о свему што се догађа у престоници и у Држави, он је чак и у грађи светковина и првени банкета пишао за остварењем својих амбиција. У самој ватри гозба, он је пожљиво мотрио на своје госте, и имао је ту драгоцену способност да, чак и кад је пијан, задржи тачно сећање на све што се око њега у нићу казало. Тако је он свима уливао спасоносни страх и бојали су га се још више кад је био пијан него кад је био трезан. Неограничено одан своме брату кога је обожавао, славољубив једино за њега, он је у његову

службу стављао сав свој ум, своју вештину, своје дубоко познавање људи. Он је некад бацно Михаила у паручја Зое; сад кад га је, благодарећи њој, начинио царем, сматрао је да је захвалност излишна ствар кад се тиче царице. Сутрадан од његовог проглашења, цар се прво показивао врло љубазан спрам Зое, покоран свакој њеној вољи, тражећи сваку прилику да јој се допадне. Под утицајем свога брата он ускоро промени држање: „Ја не могу за то“, вели Пселос, „ни да га кудим, ни да га хвалим. Ја зацело не одобравам кад се неко покаже незахвалан спрам своје добротворке. А, међутим, не могу да му пребацам што се бојао да поред ње не дочека исту судбину као и њен први муж.“ Михаило је и сувише добро познавао Зое, а да не би био у искушењу да је се чува.

Он је почео тиме што је послао у изгнанство љубимце које је она некад одликовала. Затим, по савету свога брата, он одлучно узе власт у своје руке, и заповеди царици, да се повуче у гинекеј и да се у будуће уздржава од појављивања на званичним литијама. У исто време одузе јој евнухе, најверније жене, а на њихово место, да би мотриле на њу, намести код ње госпође из своје родбине. Један официр одан Михаилу буде постављен на почасну службу царичину, и она је била у толикој мери одвојена да није могла више примати никога, ако се претходно није сазнало какав је посетилац и шта има да каже василиси. Чак су јој били забрањили да излази из свога одељења, да се шета, да иде у купатило, без изричног овлашћења од цара. Зое је била огорчена због оваквог поступања, али није имала начина да се одупре. Не клонувши духом, она се чинила као и дотле љубазна и савршено помирљива; без жаљења је подносила увреде и понижења, не пребацујући ништа Михаилу, не кривећи никога, љупка чак и према својим тамничарима који су били на челу гарде. Али, после свега што је била учинила за свога пређашњег љу-

базника, удар је био колико свиреп толико и неочекиван.

Што јој је било још теже, то је што се тај Михаило, кога је она некад толико волела, сад с гнушањем окретао од ње и чак није хтео више ни да је види. Поред тога што се осећао нелагодно, јер је на њена добротинства одговорио таквом незахвалношћу, осећао је да постаје све болеснији. његови наступни падавице били су све чешћи и све јачи, и он се непрестано бојао да му не наиђе који пред Зое. Затим, како није био рђав човек, имао је гриже савести, и тражио да испашта своје грехе. Сад је живео само у друштву калуђера, у двору је био окружен аскетима у дроњцима покупљеним по улицама, и понизно, у знак покајања, легао је пред њихове ноге, с телом опруженим на једној дасци, с главом наслоњеном на камен. Зидео је болнице, цркве, нарочито је обожавао Димитрија, великог свештеника солунског; осећао је особиту побожност спрема Кузмана и Дамјана, светих врача, за које се у Византији веровало да лече најнеизлечивије болести. Али ништа није умирило његове патње и његово неспокојство. Онда му његове духовне вође, којима је био исповедио своје лудости и своје злочине, наредише да прекине сваку телесну везу са својом женом. И он је побожно слушао њихове заповести.

Временом ипак, лишена свега што је волела, Зое се побуни. Она је знала да је популарна у престоници, као жена и као законита наследница монархије, а исто тако због своје дарежљивости којом је увек обиловала. Она се дакле побуни против поступања које је трпела; ускоро се усуди још више: покушала је, кажу, да отрује првога министра, рачунајући да кад се једаред извуче испод тог кобног утицаја, Михаило, кога је она једнако волела, вратиће јој се покорно. Њен покушај не успе, и једини резултат који је постигла било је поштрење њене казне. И ствари су тако трајале до смрти царева. Све болеснији, још ослабио од

напора енергије коју је био уложио да стиша побуну Бугара, Михаило је видео да ће скоро умрети. Мучен савешћу, желећи да живот бар заврши побожно, он нареди да га, децембра 1041. г. пренесу у један манастир који је он основао, и, по обичају многих Византинаца, да би завршио као светитељ, тамо обуче црну калуђерску ризу. Кад та вест стиже у царски гинекеј, Зое, луда од бола, хтеде последњи пут да види тога мужа, тога љубавника, кога није могла да заборави, и презирући етикету, не водећи бригу о пристојности, она пешке отрча у манастир, да му каже последње збогом. Али Михаило, жељан да умре на миру, хладно одби да прими ту жену која га је обожавала и упропастила. Мало затим, он издахну.

IV

Одавно предвиђајући шта ће се десити, евнух Јован био је предузео мере опрезности. Смрт Михаила IV, враћајући неминуовно царици Зое у целости слободно располагање врховном влашћу, морала је сигурно срушити све наде које је овај властољубиви човек гајио за своју породицу. Зато је он навео цара да за живота придружи царству једнога од његових синоваца, који се исто тако звао Михаило, и да се користи популарношћу Зонном, да би том уљезу дао закониту инвеституру, и тако му прокрчио пут ка власти. Предложе, дакле, старој царици да усвоји тога младог човека; и, чудна ствар, поред увреда које су јој нанели, Зое је била и сувише срећна да пристане на жељу коју је био изјавио њен муж. Свечано, у цркви Влахерна у присуству сакупљеног народа, она изјави пред светим олтарима да усваја за сина синовца њенога супруга, после чега нови царевин прими титулу Цезара и достојанство наследника престола.

Као сви људи из његове породице, Михаило V био је врло скромног порекла. Његов је отац чак радио на пристаништу занат калафата, зато народ престонице, увек готов на подсмех, брзо

даде младоме Цезару надимак Михаило Калафат. Он сам био је доста бедан човек, зао, незахвалан, притворан, пун потмуле злобе спрам свих својих добротвора. Његов стриц, цар Михаило, који га је добро познавао, није га много волео, и мада га је приближио престолу, држао га је у страни од полова и од двора. Његов стриц, евнух Јован, мада му је синовац указивао дубоко поштовање, исто му тако није веровао. И он је обилно оправдао све стрепње које је уливао.

Пренашање власти извршено је ипак без тешкоћа, кад умре Михаило IV. Стара Зое, са својом слабом душом, која се тако „лако дала навести“, како каже Пселос, „пристаде на све што се од ње тражило“. Евнух Јован, њен непријатељ и негдашњи гонилац, имао је само да јој укаже дубоко поштовање; он јој се баца пред ноге, и изјави јој да се у Држави ништа не може чинити без ње; закле јој се да ће њен посинак, ако се попе на престо, имати само име цара, и да ће она у ствари држати сву власт у рукама. Опсењена том вештом комедијом, очарана тим неочекиваним враћањем учтивости и утицаја, она пристаде, по обичају, на све што се од ње желело, и Михаило V буде проглашен за цара.

Нови владар је рђаво наградио све оне који су га уздигли. Прво се отарасио свога стрица Јована, и на његово место, са титулом *nobilissime*, намести другог свога стрица, Константина. Затим се присети да му Зое смета. И он је, као некада Михаило IV, с почетка показивао велико уважање својој помајци: „То је моја царица“, понављао је говорећи о њој, „то је моја владарка. Ја сав припадам њој!“ Али ускоро, он је поче држати у страни, скривавши јој приходе потребне за њене трошкове, одбијајући јој почасте које припадају њеном достојанству, затворивши је у гинекеј под строгим надзором, одузевши јој њене жене, ругајући јој се отворено. Пријатељи су се утркивали убеђујући га да би паметно учинио кад би стару владарку збацио с престола, ако

неће да дочека судбину својих претходника. Михаило V сматрао је да је довољно јак да покуша. Мислио је да је популаран у престоници: зар га нису о скорошњим ускршњим празницима дочекали на улици са неописаним одушевљењем, тако да су под ногама његовога коња улице биле застрте скупоценим ћилимима? Верујући у своју звезду, поносећи се оним што се усудио да предузме, презирући све савете, он се, 18. априла 1042. г., реши да отера своју добротворку.

Ноћу, између недеље и понедеоника, Зое буде затворена у своје одељење, под изговором да је хтела да отрује цара, и преко њене воље и протестовања, на брзу руку укрцана, са једном једином собарицом да јој буде на служби, на једну лађу која је одведе на суседно Приичевско Острво. Тамо, по заповести василеусовој, она би затворена у један манастир, обучена у калуђеричко одело, и маказе одсекоше њену дугу косу, сад већ седу, коју однесоше Михаилу V, да му покажу како је његова воља извршена. Опростивши се тако царице, и сматрајући да је она зајавек мртва за свет, владар сазове Сенат и свечано објави збацивање њено с престола. Али он је рачунао без традиционалне привржености народа за Дом Македонски. Чим се у вароши прочула вест о удару, појави се жив покрет; свуда су се виђала само жалосна лица, гњевни изрази, узрујани разговори, бунтовни скупови, које су стражари с великом муком растурали; жене, поглавито, показивале су се врло радражене и испуњавале улице својом грајом. И зато, кад се на Константиновом форуму појавио управник вароши да прочита царску поруку којом се објављује догађај, тек што је завршио саопштење, један глас нагло викну: „Нећемо калафата за цара! Хоћемо закониту наследницу, нашу мајку Зоел!“ Бескрајна граја одговори на те речи: „Смрт калафату!“ Револуција је букнула.

Народ се брзо наоружа свим што му је пало под руку, и необуздани талас ваљао се кроз улице града. Тамнице су биле разваљене, куће попаљене:

или опљачкане. Ускоро и двор буде нападнут. По савету свога стрица Константина, који је храбро са својим људима похитао у помоћ василеусу и организовао одбрану, Михаило V реши да побуњеницима учини један уступак. На брзу руку одоше да потраже Зое у њеном манастиру, и доведоше је у Свету Палату, врло уплашену у очекивању шта ће јој се догодити. Ужурбано, не дајући јој времена чак ни да промени њено калуђерско одело, одведоше је у царску ложу у хиподрому, и с њом се Михаило V показао побуњеној гомили. Али кад су владарку видели без њеног царског одела, огорчење народа за које су се надали да ће се стишати, само је порасло. Узалуд је цар покушао да одржи беседу побуњеницима; одговорише му псовкама и каменицама; вративши се у двор са старом царицом, несрећник је мислио само како ће себи бегством осигурати спас, кад га његов стриц Константин наговори да се одупре.

За то време, у Светој Софији, један непредвиђен догађај дао је побуни нове снаге.

Зое је, као што се зна, имала једну сестру, Теодору. Делећи са сестром престо по смрти Константина VIII, та принцеза је убрзо, мада ју је протокол стављао на мало потчињено место, изгледала да смета старијој сестри која ју је мрзела. Стављена прво под један обазрив надзор, она затим би оптужена да склапа завере против утврђене власти, и под тим изговором буде удаљена са двора и прогнана у манастир Петрион. Затим, после неколико месеци, наводећи да је друкчије немогуће, по речима једнога хроничара, свршити са „сплеткама и скандалима“, Зое, лично, оде у манастир, и у своме присуству даде Теодори одсећи косу. Живот принцезин изгледао је завршен. Она се сама уосталом без великих тешкоћа прилагодила својој судбини, задовољна спољним знацима поштовања које јој је одржала благонаклоност њеног зета, цара Романа, и мало помало, у манастиру где је била затворена, Теодора паде у заборав. Михаило IV је с њоме по-

ступао као и са Зое, доста рђаво. Михаило V је радио још боље: изгледало је чак да он и не сумња да, осим Зое, постоји још један законити потомак Константина VIII, и он би био у великој забуни кад би га неко запитао да ли је Теодора жива или мртва.

Револуција од 1042. г. повратила је одједном у први ред ту заборављену калуђерицу. Кад је Михаило V збацио своју добротворку, усташи, тражећи каквог представника законите монархије, да би га истакли против насилника, сетише се Теодоре. Она је уосталом имала још пријатеља међу старим службеницима свога оца и у самом Сенату. Ти су политичари разумели да би нежна и превртљива Зое лако могла, чим се утврди на престолу, да поврати сву своју милост човеку који ју је опљачкао, и да је важно, ако се хоће да извуче нека корист од револуције, довести поред старе и попустљиве василисе једну енергичнију владарку. Отрчаше дакле у манастир Петрион, понудише царство калуђерици, и како се она устезала и бранила, гомила је поведе готово на силу. Бацаше јој на рамена царски плашт, подигоше је на коња, и измеђ голих мачева, уз народно клицање, она прође кроз варош и оде у Свету Софију. Патријарх, врло одан Дому Македонском, чекао ју је ту, да је прогласи за царицу. Бунтовници су имали своју царицу.

То је било у понедељак у вече. Прва брига нове владе састављене у Великој Цркви, била је да објави збацивање Михаила V, и да постави, не би ли себи осигурала престоницу, новог господара у управи вароши. Али ништа није било добијено док се двор држао. Цео дан у уторак тукло се око царске палате и у крвавим јуришима на њу паде више од три хиљаде жртава. Ипак, у вече, под напором нападача, врата попустише, и док се гомила забављала плачкањем одаја, цар са својим стрицем и неколико пријатеља имао је времена да ускочи у једну барку и да морем стигне у манастир Студион. Ту двојица побеђених, цар и министар, обу-

коше калуђерско одело, надајући се да ће тиме спасти живот.

Победоносни народ пливао је у радости. „Једни су“, каже Пселос на једном занимљивом месту, „принесли жртве Богу; други су клицали царици; прост народ је играо на трговима и певао тугованке о догађајима“. Зое, коју је Михаило V пре по што ће побећи пустио на слободу, и која је понова преузела власт у двору, није била мање срећна, и према томе сасвим расположена за праштање. Али у Светој Софији, у околини Теодориној, мање су били склони милости, и маса која је већ била принудила Зое да призна своју сестру као савладарку, сад је захтевала погубљење криваца. Узалуд је Зое покушавала да убеди Сенат како је zgodније помиловати кривце, узалуд је са једног балкона на двору држала беседу гомили и захваљивала јој. Кад је почела говорити о збаченом цару и питала шта с њиме треба радити, одговори јој једнодушан узвик: „На смрт зликовца, подлаца! Натакни га на колац! Распни га! Ослепи га!“

Док је Зое оклевала, Теодора је, сигурна у популарност, радила. На њену заповест, управник вароши, уз поруке народа, извуче из светилишта Студиона збаченога цара и његова стрица, и на самој улици, пред очима гледалаца, огорчених као „дивље звери“ на своје жртве, он им даде ископати очи. Затим их протераше. Револуција је била извршена.

У тој одлучној кризи, Теодора је својим посредовањем, својом енергијом, својом одлучношћу, заиста спасла ситуацију, и, према речима Пселосовим, „оборила тиранију“. Зато је, по сваку цену, Зое морала делити са својом сестром плодове победе. Свакојачко, тој другарици коју је мрзела она би претпоставила ма кога другога, она би више волела, вели Пселос енергично, да види на престолу једног коњушара него да ту начини место Теодори: и зато се она толико заузимала да спасе Михаила V колико партизани њене супарнице да га смакну. Али Зое није имала да бира. Сенат, народ,

изјаснили су се за њену сестру. Она попусти. Она се помири с Теодором, стеже је у наручја, понуди јој пола власти, и са великом парадом доведе је из Свете Софије да је смести у Свету Палату. Теодора, увек скромна, не хтеде друкчије да прими царство осим под условом да старијој сестри уступи прво место, и тада се виде чудна ствар, за коју Византија дотле никад није знала, да гинекеј постане званичан центар јавних послова, а царством да владају две старе жене. И, још чуднија ствар, те две старе жене умеле су постићи да их народ слуша.

Ретко су, међутим, две блиске рођаке биле, у физичком и моралном погледу, различније него те две сестре. У колико је Зое била лепа, стасита, отмена, у толико је Теодора, иако мало млађа, била од природе неугледна: она је била ружна, и на њеном сувише дугачком телу сувише мала глава стајала је за чудо несиметрично. У колико је Зое била жива, жустра, лака, у толико је Теодора била сталожена, мирна, спора кад се требало одлучити на нешто. Зое је бацала злато пуним шакама, расипачки, раскошно, лудо дарежљива. Теодора је врло тачно рачунала: врло штедљива — можда зато што никад, пре доласка на владу, није имала много новаца у рукама, — она је волела да гомила богатство у простране касе; мало је трошила на себе, немајући нимало воље за раскош, а још мање на друге, пошто је имала мало склоности да даје. И најпоследње, у колико је Зое била ватрена и страсна, у толико је Теодора била чедна, исправна, беспрекорна: она је увек одбијала удају. Добра девојка, уосталом, љубазна у опхођењу, насмејана при дочеку, затворена, повучена, скромна, она је изгледала створена за друге улоге и радо им се прилагођавала. Ипак је имала једну особину: добро је говорила и волела је да говори, а била је исто тако, кад затреба, као што се видело, способна за извесну енергију. Укупно узевши, као и Зое, била је осредња, без доследности. Али, и поред те зајед-

ничке осредњости, те две сестре биле су сувише различите да би се много волеле и дуго слагале.

Пселос је насликао врло занимљиву слику двора како је изгледао у то време. Свакога дана, према одредбама етикете, две царице, у парадном оделу, седале су једна поред друге на престо василеуса. Поред њих су стајали њихови саветници; а свуд унаоколо, чинећи двоструки круг, стајали су вратари, стражари, Варази, наоружани тешким секирама са две оштрице, сви оборених очију, из поштовања спрема пола двеју царица. А две владарке су судиле, примале посланике, расправљале о државним пословима, узимајући каткад реч благим гласом, да издаду какву заповест или даду одговор, одваживши се чак с времена на време да имају и личну вољу. И грађанске и војне власти приклањале су се под овим гипким и вештим женским рукама.

Али, како су обе у главном биле доста неспособне, таква влада није могла трајати. Дворска раскош, — сав се дворски свет, као наглom променом на позорници утркивао у сјају, — лудо разбацавање Зоино убрзо је испразнило ризнице. Новаца није било, верност поданика је попуштала, и све се више осећала неодложна потреба чврсте руке, мушке руке. Затим између две сестре непријатељски расположење борављење у двоје постајало је нелагодно, и двор се, међу њима, поделио на две непријатељске странке. Да би окончала такав положај, Зое помисли да може учинити само једну ствар, да се уда и по трећи пут. Тада јој је било шездесет и четири године.

V

Решивши се на то, — треба рећи ма како ствар чудно изгледала, да су је око ње сви храбрили — стара царица поче себи тражити супруга. Прво је помислила на Константина Даласена, кога је Константин VIII некад хтео да јој да за мужа. Али тај велики господин, славољубиве природе, и који је већ више пута био осумњичен да спрема државни удар, није показао довољно гибкости и снисходљив-

вости која приличи положају цара-супруга. Он је био кратак, поставио је своје услове, објавио велике планове о реформама, мушке и чврсте одлуке. Цар такве врсте није се тражио у двору; ту незгодну личност вратише у његову провинцију. Зое помисли онда на једнога од својих старих љубимаца, великога телохранитеља Константина, кога је љубомора Михаила IV била удаљила из Цариграда. По карактеру, овај је био згодан; на несрећу, као некад Роман Аргир, он је био ожењен, а његова жена била је мање услужна него Романова: пре него да свога мужа уступи другој волела је да га отрује.

Најзад, после више неуспелих покушаја, василиса се сети једног свог некадашњег пријатеља, Константина Мономаха. У даљем сродству с Романом III, он је, дванаест или тринаест година раније, заузимао једно велико место на двору, и својом лепотом, отменошћу, лепим говором, вештином да забавља царицу, толико јој се био допао, да се много говорило о њој и њему, и да је прва брига Михаила IV била, чим се понео на престо, да отпрати у прогонство тога опасног пријатеља. Али га Зое није заборавила; она се користила револуцијом 1042. г. да га поврати из немилости и да га постави на место гувернера Грчке; сад јој је пало на ум да га уздигне још више; и како се њен избор врло свидео њеној околини, — сав се двор заиста одушевљавао овим питањем о удаји, — она се реши за њега.

Једноме од Августиних коморника буде наређено да новоме љубимцу однесе царске украсе, знамење и залогу његове велике среће, и да га доведе у Цариград без одлагања. Он свечано уђе у престоницу 11. јуна 1042., дочекав клицањем одушевљеног народа; затим, с великим церемонијама, свадба буде прослављена у двору; и мада је патријарх мислио да он лично не може благословити тај трећи брак, кога је грчка Црква одбацивала (Зое, као што се зна, била је по други пут удовица, а и Константин се женио два пута), један византи-

ски првосвештеник био је у ствари сувише добар дворанин и сувише лукав политичар да би се дуго држао у строгости према сили. Прикљонивши се околностима, вели пакосно Пселос, или пре вољи божјој, он, после свршеног обреда, срдечно загрли нове супружнике. „Да ли је то био канонски чин, додаје иронично писац, или је било чисто удварање? Не бих умео рећи“. Било како му драго, Византија је имала цара.

По спољашњости, нови владар је довољно оправдао царичин избор. „Он је био, вели Пселос, леп као Ахил. Природа је од њега начинила савршен узор“. Лице му је било изванредно лепо: имао је белу кожу, танке црте, диван осмех, неко зрачење љупкости које се простирало по целој његовој појави. Особито сразмеран, имао је господски и лепо скројен стас, фине и лепе руке. Ипак се под том мало мекушном спољашњошћу крила необична јачина. Вичан свима телесним вежбањима, леп јахач, изврстан тркач, снажан борац, Константин је у себи сакривао читаве резерве снаге. Они којима би из забаве стегао руку, осећали би то по неколико дана, и није било предмета тако тврдог да се не би сломио под напором његових нежних и лепо негованих руку.

То је био један велики заводник. Уз то је био необично привлачан човек. Глас му је био пријатан, и лепо је говорио. Од природе љубазан, био је увек весео, увек насмејан, увек расположен да се забавља и да забавља друге. То је био поглавито добар човек, нимало охол, нимало сујетан, без извештачености и без злобе, увек готов да свима учини задовољство. Имао је и других особина. Мада би доста изгло плануо, тако да би му при најмањем узбуђењу крв јурнула у лице, он је био успео да се потпуно савлада; и увек господар од себе, он се показивао правичан, човечан, предусретљив, опраштајући чак и онима који су склапали завере против њега. „Никада нисам видео симпатичније душе“, вели Пселос. „Био је издашан до расипања, и радо

је говорио, скоро као Тит, да кад не би учинио какву дарежљивост или какво човечно дело, изгубио би дан. У истини, његова милост се каткад граничила са слабашћу: да би учинио задовољство својим љубимцима, дешавало му се да непромишљено раздели највиша места у држави. Његова племенитост нила је често до разбацивања, толико је волео да око себе види срећне људе и задовољна лица. Он није умео ништа да одбије, ни својој жени, ни својим милосницама, увек отворене руке, увек расположен за забаву, и радо је изјављивао да је дужност свакога верног поданика да учествује у дворским забавама.

Иако не одвећ учен човек, Константин је био интелигентан; имао је жив дух, уживао је у друштву књижевно образованих људи. Примао је научнике као Константина Ликудиса, Ксифилина, Јована Мауропуса, Пселоса; по њиховом савету, он опет отвори цариградски Универзитет, и у њему створи школу права, да би осигурао довољан број снага за државну администрацију. Он учини и више. Уместо да дели места према рођењу кандидата, он је хтео да их даје према заслуги; и да би остварио ту реформу, он сам повери власт својим пријатељима књижевницима. Ликудис је био први министар, Пселос велики коморник и државни секретар, Ксифилин чувар печата, Мауропус лични секретар. Због свега тога, Константин је постао врло популаран. И најпосле, он је био храбар. Може бити да је, у ствари, та врлина код њега нарочито произлазила из његове мало фаталистичке равнодушности, коју је он радо исповедао и која га је навела да чак ни ноћу не поставља стражу пред вратима својих соба. Али, ма какво да јој је порекло, та је храброст била стварна, и испољила се у много прилика. И ако се укупно узме у обзир да је под владом Константина Мономаха византиска царевина, више пута победилац и уопште мирна, сачувала у свету сав свој дотадашњи углед, можда ће се из тога закљу-

чити да тај цар није у ствари био тако рђав владар као што су доцније говорили његови опадачи.

На несрећу, озбиљне мане квариле су те неоспорне врлине. Мономах је волео уживања, жене, лак и раскопан живот. Поставши цар срећним случајем, он је у највишој власти видео нарочито средство да задовољи своје прохтеве. „Спасавши се јаке буре,“ лепо каже Пселос, „он је изишао на срећне обале и у мирно пристаниште царства, и није се бринуо да ли ће опет бити избачен на пучину.“ Зато је он мало водно рачуна о државним пословима, остављајући ту бригу својим министрима. Престо је за њега био, по речима Пселосовим, само „одмор од његовога умора и задовољење жеља“. Као што је рекао један савремени историчар, „после владе жена, дошла је влада човека који је хтео да живи и да ужива“.

Врло заљубљиве природе, Константин је увек волео љубавне заплете, и имао их је, пре доласка на престо, неколико доста познатих. Два пута ожењен, и оставши два пута удовац, он се био утешио заволевши једну девојку, нећаку његове друге жене, и која је била из чувене породице Склероса. Она се звала Склерена; била је лепа, паметна; Пселос, који ју је познавао, описује је као необично допадљиву: „Није била, каже он, беспрекорне лепоте; али се допадала својим разговором без имало злобе или оговарања. Таква је била благост и љубазност њеног карактера да би могла разнежити стене. Имала је јединствен глас, звучан и готово ораторски говор; на њеном језику било је неке природне дражи, и кад је говорила, од ње је провејавала неисказана љупкост. Волела је, додаје књижевник, да ме пита о јелинским митовима, и у свој разговор мешала је оно што је била научила од научника. Имала је, у степену који никад ниједна жена није достигла, дар да уме слушати.“

Као Пселосу, она се допадала свима. Први пут кад се показала у царској свити, један дворанин који је имао духа и књижевног образовања,

поздрави је нежним и лепим ласкавим речима, наводећи две прве речи из дивних стихова Омерових, кад тројански старци, седећи на зидовима, кажу, видећи где пролази зрачна лепота Јеленина: „Не, није за покуду што Тројанци и Грци подносе толике невоље за једну тако лепу жену“. Алузија је била фина и ласкава; сви присутни су је схватили и одобравали је. И зар то није доказ колико је чудно била утапчана култура тога византиског друштва XI века, које нам се по извесним цртама чини тако варварско, а које нам ова анегдота показује као тако пуно великих успомена на класичну Грчку, тако способно за префињено схватање, за књижевни укус, за љупке и нежне мисли.

У почетку своје везе са Склереном, Константин Мономах радо би се био оженио њоме. Али грчка Црква била је, као што се зна, врло строга спрема трећег брака, нарочито кад су они који хоће да га закључе били приватне личности; Константин није смео пркосити тој забрани. Он је дакле живео са својом милосницом, и то је била велика страст његовога живота. Двоје љубавника нису могли бити једно без другог; чак их ни несрећа није могла раздвојити. Кад је Мономах био прогнан, Склерена оде за њим на Лезбос, ставивши му све своје имање на расположење, тешећи га у невољи, храбрећи га кад клоне духом, дајући му наде на лепшу будућност, уверавајући га да ће једнога дана бити цар, и да ће их тога дана законити брак сјединити за навек. С њиме, без жаљења и не малаксавајући, отмена млада жена проведе седам година на томе удаљеном острву, и наравно, кад је срећа довела Константина на престо, он није заборавио ону која га је толико волела.

И у наручју Зоином он је мислио на Склерену. Он је тако вешто удесио да му је и поред познате љубоморе царичине, поред мудрих савета његових пријатеља и његове сестре Еупреније, пошло за руком да доведе своју милосницу у Цариград. Од првог вечера његове женидбе, он је говорио са Зое о њој, уосталом са вештом смотреностију, и као о

особи с којом треба лепо поступати, због њене породице; ускоро је успео код своје жене да она пише Склерени и да је зове у двор, уверавајући је у своју благонаклоност. Млада жена која је сумњала да је василиса много воли, била је само упола умирена због онога што је посланица крила, али је обожавала Константина; она се врати. Цар је одмах наредио да се за љубимицу подигне једна величанствена палата; и свакога дана, под изговором да иде да надгледа како напредује грађевина, проводио је по неколико часова са Склереном. Људи из царске свите, којима су за време тих посета изобиља давали да једу и пију, и дворани, кад би, у току званичних церемонија, познали по досадном изгледу владаревом како би желео да оде својој пријатељници, домишљали су се ко ће боље да му пронађе начина како ће измаћи и отићи својој драгој.

Ускоро је веза била јавна. Цар је Склерени дао кућу и гарду; он ју је обасипао богатим поклонима: тако јој је послао један огроман бронзани пехар, украшен дивним резбаријама и пун накита; и свакога дана појавио би се какав нов поклон, за који је он испражњивао ризнице. Најпосле се почео справ ње понашати као справ признате и законите супруге. Она је у двору имала своје одељење, где је Константин слободно улазио у свако доба, и добила је титулу *севасте*, која јој је давала место одмах иза двеју царица.

Супротно ономе што су сви очекивали, Зое је примила ствар са много философије: „Она је била у годинама“, вели Пселос доста непристојно, „кад жена више није много осетљива за такве патње“. Она је старела, и старећи много се мењала. Није више волела кићење, није више била љубоморна, пред крај живота постала је побожна. Сад је проводила по читаве часове клечећи пред иконама, грлећи их, говорећи им, зовући их најсвежнијим именима; и, обливена сузама, ваљала се пред иконама у наступу мистичне страсти, дајући Богу остатке

оне љубави коју је тако издашно делила другима. Она је дакле без муке пристала на најчудније уступке. Константин је вратила његову слободу, овластила га да прекине сваку ближу везу с њом, и један званичан акт, који су назвали „уговор о пријатељству“, буде ради тога потписан између мужа и жене и по правилу протоколисан царским Сенатом. Склерена је имала свој положај на двору; она се појављивала у званичним поворкама; звали су је именом владарке и василисе. Зое је гледала све то очарана, насмејана; она је срдачно грлила своју супарницу, и, између своје две жене, Константин Мономах био је срећан. Чак су пронашли, да би им било zgodније, један диван распоред. Царска одељења била су подељена на три дела. Цар је себи задржао средину; Зое и Склерена заузимале су једна десно а друга лево одељење. И једним прећутним уговором, Зое више није улазила код цара, осим кад Склерена није била код њега, и кад је знала да ће га наћи самог. И та пажљива комбинација изгледала је свима чудо од оштроумности.

Једино је народ престонице схватио мање лепо ту чудновату заједницу. Једнога дана кад је Константин ишао у цркву Светих Апостола, један глас викну из гомиле, у тренутку кад је цар излазио из двора: „Нећемо Склерену за царицу! Нећемо да се због ње убијају наше мајке Зое и Теодора!“ Маса се придружи, створи се гужва, и да није било посредовања две порфирородне старице, које се показаше на балкону царске палате и умирише светину, Мономах би лако могао изгубити живот у том догађају.

До дана њене смрти, Константин остаде веран Склерени. Кад је једна изненадна болест однесе, он је био неутешан због тога губитка. Плачући као дете, он је разметљиво излагао свој бол; приредио је својој драгој величанствен погреб, наредио је да се сазида раскошна гробница. Затим, како је био човек, потражио је друге милоснице. Најзад, после неколико пролазних љубави, он се занесе за једном малом принцезом из Аланије, која је живела као

талац на византиском двору. Она, изгледа, није била много лепа, али је имала, по нахођењу Пселосовом, две дивне ствари, врло белу кожу, и јединствене очи. Од дана кад је опазио ту младу варварку, он због ње остави све своје друге љубави, и његова страст оде тако далеко да, кад Зое умре, он озбиљно поче помишљати, пошто ју је јавно прогласио за своју милосницу, да се њоме законски ожени. Ипак, није смео дотле ићи, из страха од црквене апатеме и, исто тако, бојећи се прекора своје строге свастике Теодоре. Али бар је дао својој љубимици титулу *севасте*, исту коју је некад подарио и Склерени; он је окружи свом царском раскоши и сјајем, и обасу је накитом и златом. И мала Черкескиња, са главом и грудима покривеним златом, златним змијама око мишица, тешким бисером у ушима, појасом од злата и драгог камења који је стегао њен танак струк, виђала се како председава као права харемска лепотица, свима дворским свечаностима. За њу, за родбину која је сваке године долазила из далеке Аланије да је посети, цар је испразнио што је остало новаца у ризницама, и сваком ко би наишао он је њу представљао као своју жену и закониту царицу. Она ће уосталом доцније чудновато ожалостити последње дане цара тако лудо заљубљеног у њене лепе очи.

VI

Тако је, око средине XI века, под владом Константина Мономаха и Зое, византиски двор заиста давао занимљиву и доста чудновату слику.

Водећи живот какав је волео, цар се био брзо истројио. То више није био некадашњи лепи Мономах, тако отмен, тако снажан. Сад је патио од стомака, а нарочито од подагре. Напади су били тако јаки, да његове унакажене и криве руке нису више могле држати предмете, да његове болне и надуване ноге нису хтеле више да га држе. Понекад, кад је имао примања, био је неспособан да устане; тада би примао опружен на постељи; али

би му и лежећи став убрзо постао неспошљив, и слуге су га непрестано морале премештати с једне стране на другу. Често му је било тешко чак и да говори. Али он је нарочито изгледао жалосно кад се требало појавити у каквој званичној поворци. Њега су морали подићи на коња, и он је полазио са два јака служитеља са стране, који су му одржавали равнотежу; целим путем којим је требало да прође, брижљиво су уклањали камење, да би га поштедели наглих и сувише јаких покрета, и василеус је тако одлазио, измучена лица, задувана дисања, пуштајући да се опусте узде, које више није могао узети у руке. Треба додати у похвалу Константинову, да је своју болест сносно храбро, увек насмејана лица, увек веселе нарави. Говорио је шалећи се, да му је Бог сигурно послао ту болест да заузда његове сувише ватрене страсти, и забављао се философирајући о својим патњама. Уосталом чим би му било боље, није се лишавао ни уживања ни милосница.

Поред владара живеле су две порфирородне старе, које су с годинама биле постале мало настране. Зое, проводећи време у прављењу мириса, затварајући се лети као и зими у прегрејане собе, и не папуштајући свој омиљени посао осим да пали тамњан пред својим драгим иконама и да их пита о будућности; Теодора, непрестано бројећи новац нагомилаи по њеним сандуцима, и не интересујући се готово низашта друго, сва претворена у чистоту и побожност. Око њих су се кретале званичне милоснице, Склерена, мала принцеза из Аланије и друге, дворани, љубимци, често људи доста нискога порекла, за којима би се цар залудео, и које је тада уздизао до највиших положаја у Држави. И сав тај свет се претерано забављао и трудио се да забавља цара.

Константин је заиста волео да се смеје. Кад су хтели да говоре о неком озбиљном послу, најбољи начин, једини, да се привуче његова пажња, било је казати му прво какву добру шалу. Озбиљно

лице га је плашило; каква дворска будала одмах би освојила његову наклоност. У ствари, што га је нарочито разонођавало биле су масне шале, гломазне лакрдије, луцкасте измишљотине. Музика, песма, игра биле су му досадне; он је хтео забаве друге врсте, и често доста сумњива укуса. Пселос нам је сачувао неколико примера тих шала, и треба признати да, ако су изгледале смешне у XI веку, оне нам изгледају данас више безначајне. Тако је царско велико задовољство било да чује неког како муца, како се кида у узалудним напорима да јасно изговори речи, и прича се да је један дворанин имао великог успеха на двору симулирајући потпуну безгласност, која се мало помало губила у нејасним звуцима и у жалосном муцању. Он је тим лепим даром у толикој мери одушевљавао Константина, да постаде званични љубимац владаочев, и отада су га видели како слободно улази у свако доба код цара, стеже му руке и љуби га у уста, седа смејући се на постељу поред њега, и каткад чак, у сред ноћи, иде да га пробуди, да му исприча какву причу више или мање смешну, а у главном да му том приликом извуче какву милост или какав поклон.

Имајући свуда слободан улазак, дворска будала је улазио чак и у царски гинекеј, и веселио је двор причама које је тамо причао. Измишљао је приче и о самој чедној Теодори, тврдећи да је она имала деце, дајући хиљаду смешних појединости о том догађају и завршавао је показујући мимиком тобожње порођаје принцезине, подражавајући јечање породице, врећање новорођенчета, стављајући у уста старе и исправне владарке свакојаке смешне и слободне говоре. И сви су се зацењивали од смеха, па и сама Теодора, и наш је човек био љубимац гинекеја. Једино озбиљним људима то је падало мало тешко, али, као добри дворани, чинили су што и други. „Ми смо се морали смејати“, каже Пселос са неком горчином, „када би пре било место за плакање.“

Сигуран у општу наклоност, тај чудни љубимац уради још нешто боље. Он се загреја за мла-принцезу из Аланије, и како је био забаван, имао је, изгледа, доста успеха код мале варварке. Опијен тим успехом, и уосталом врло озбиљно заљубљен у лепотицу, он онда дође на мисао, у једном злику љубоморе, да убије цара свога супарника и да заузме његово место. Најоше га једно вече, са мачем у руци, на вратима спаваће собе Мономахове. Одмах га затворише, и сутрадан, под председништвом василеуса, скуп се суд да му суди. Али ово је најлепше у целом догађају. Кад је Константин видео свога драгог пријатеља окованог ланцима, његова милостива слабост узбуди се на тај приказ, и очи му се напунише сузама: „Ама одрешите ми овога човека, узвикну он, тешко ми је кад га видим таквог“. Затим запита благо кривца шта га је управо навело на његов злочин. Овај објасни да је то била прекомерна жеља да метне на себе царске украсе и да седне на престо василеуса. На ту изјаву, Константин прсну у смех и одмах нареди да се задовољи њуд тога човека. Затим, окренувши се својој љубимци: „Сад ћу ти метнути круну на главу“, рече му он, „обућћу ти пурпурну хаљину. Врати ми само, молим те, твоје обично лице и твој љубазан свакодневни израз“. На те речи, сви присутни, и саме судије, не моглоше задржати озбиљност, и једна велика гозба запечати измирење цара и његовог љубимца.

Охрабрен том милошћу, наш човек наравно продужи своје односе с царевом милосницом. У присуству целог двора, пред самим очима господаревим, он се на њу смешно и давао јој знаке. Али се Константин само смејао тој игри. „Погледај га“, говорио је он Пселосу, „јадаан човек. Он је још једнако воли, и његове прошле несреће нису му биле за памет“. То је баш био „јадаан човек“ који би чинио задовољство Молиеру!

Док је лакомислени цар губио време у лудоријама, — речи су од Пселоса, — док је расипао

државни новац на ташту раскош, на величанствене грађевине, на детињасте и убитачне ђуди, занемарујући војску, крњећи плате, смањујући број војника, спремали су се за блиску будућност најозбиљнији догађаји. Већ су се на хоризонту помањале две олује које су ускоро имале да се устреме на царевину, Нормани на Западу, Турци на Истоку. У унутрашњости, незадовољство војничке странке, уморене од слабости грађанске власти, разјарене због немилости у коју су пале најславније војсковође, испољавало се у опасним покушајима да се изјасне против владе. И најзад, користећи се небрижљивошћу Мономаховом, један славољубиви патријарх, Михаило Церуларнос, извршио је одвајање Византије од Рима.

VII

Године 1050. Зое Порфирогенита, стара седамдесет и две године, завршила је свој дуги и бурни живот. Константин Мономах, њен муж, који ју је, као што се видело, још од пре осам година занемарио, сматрао је за дужност кад ју је изгубио, да је савесно оплаче. Он је учинио још више: хтео је да је уврсти у ред светитељки, и трудио се да пронађе свакојака чуда која су се десила на њеном гробу, да би свима доказао да је њена душа међу анђелима. То је било сувише части за ту стару жену, чулну и страсну, која је тако жалосно узбунила варош и двор својим саблажњивим удајама и својим љубавима. Зато Мономах није одвише наваљивао с покушајем да је огласи за светитељку: он се брзо утешио, као што се зна, и у смрти Зоиној нашао је нарочито zgodну прилику да озваничи своју најновију љубимицу. И он сам је уосталом умро мало година после тога, 11. јануара 1055., у манастиру Светог Ђорђа Манганског, који је он основао, и где се био повукао крајем свога живота.

Тада, последњи пут, Теодора, Зоина сестра, излази на позоришту. Од треће удаје Зоине, Теодора је живела на двору, по имену делећи престо

с њоме, а у ствари играјући сасвим споредну улогу. Највише ако је имала нешто утицаја после смрти царичине, и њен зет Мономах изгледа да се помало бојао испада старе госпе. Међутим, тај последњи потомак династије македонске изгледао је да тако мало значи, да је Мономах, не водећи рачуна о неоспорним правима које је она имала на царевину, помишљао да назначи другог наследника престола. Тада се, још једаред, у жилама Теодориним пробудила ватрена крв и поносита енергија великих царева, њених предака. Одлучно, док се Мономах борио с душом, она предузе управљање Великом Палатом, користећи се правима свога рођења и угледом који су јој у народу давале патње њеног дугог живота. Гардиски пуковн изјаснише се за њу; Сенат је ишао за војском. Са својих седамдесет година, стара принцеза дочена власт чврстом руком.

Научена примером своје сестре и знајући колико мало треба рачунати на захвалност људи које једна василиса придружи престолу, Теодора, на опште запрепашћење, не хтеде да узме супруга. Она је хтела да влада сама, и како је била мудра, те оставила да је води један добар министар, изгледа да је добро владала. Њена свежа старост изазивала је уосталом опште дивљење. Увек правог стаса, увек жива духа, она је била способна да озбиљно ради са својим саветницима, способна да држи дуге говоре које је волела; и радо је допуштала да је њени пријатељи калуђери убеђују како јој је суђено да пређе обичне границе човечјег живота.

Но ипак, временом, у престоници и у царевини, сви су се били заморили од те владавине жена, која је трајала већ више од двадесет и пет година. Патријарх Церулариос, поставши од оцепљења Западне Цркве као неки папа Источне Цркве, отворено је изјавио да је незгодно да једна жена влада римским царством. Војничка странка незадовољна местом које заузима бирократија у држави, огорчена увредљивим неповерењем које двор пока-

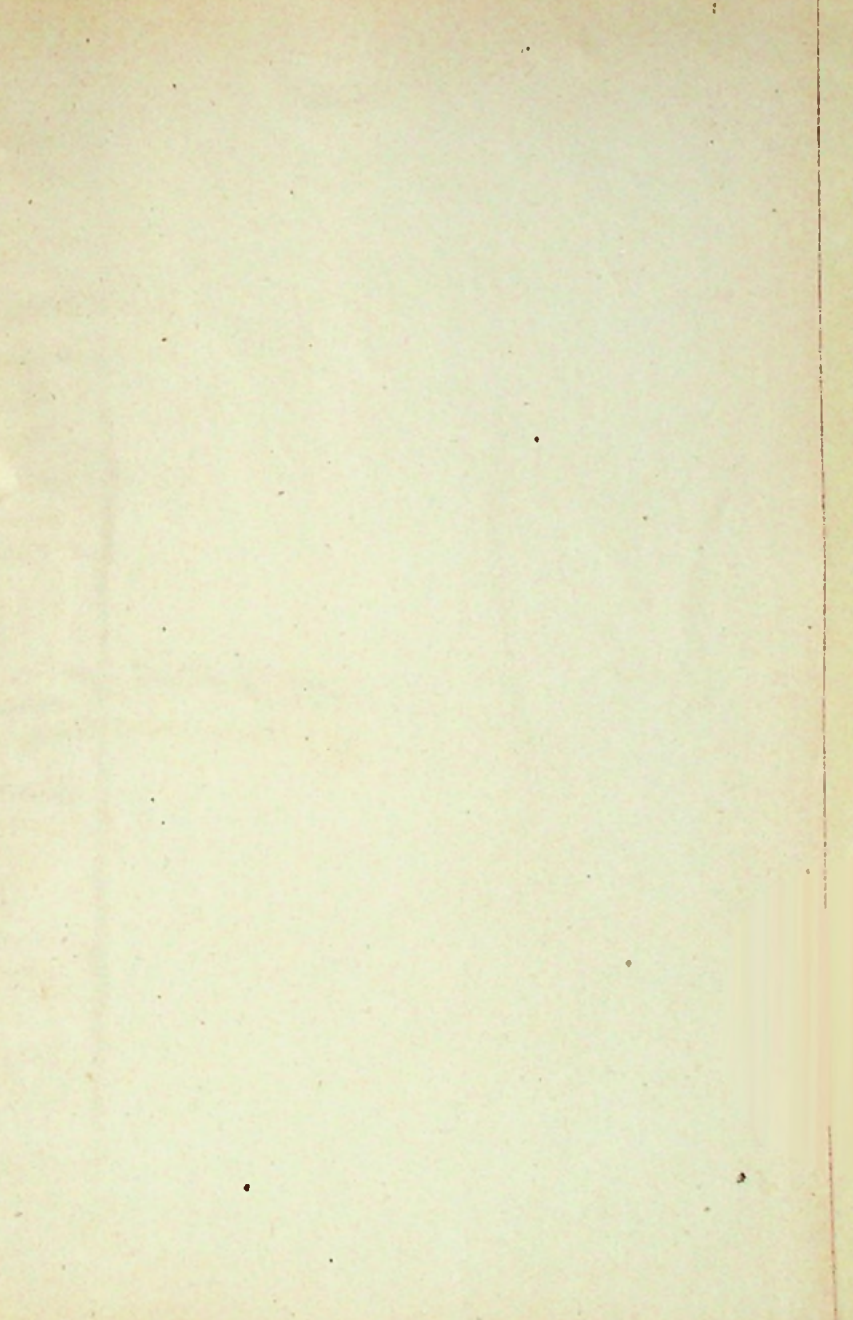
зује према генералима, комешала се. И многи добри грађани који су се, као Пселос, хвалили да су патриоте, сећајући се славних дана Василија II, строго су ценили ове владарке чије лудо расипање, детиња сујета, романтичне ђуди, осредњи дух, беху спремиле пропаст монархије и у снажан и здрав организам царевине унеле смртне клице опадања. Сви су тражили једног човека и војника. Теодора је имала среће да умре на време, да не дочека да букне криза која је претила. Она је свршила живот 31. августа 1056. г.

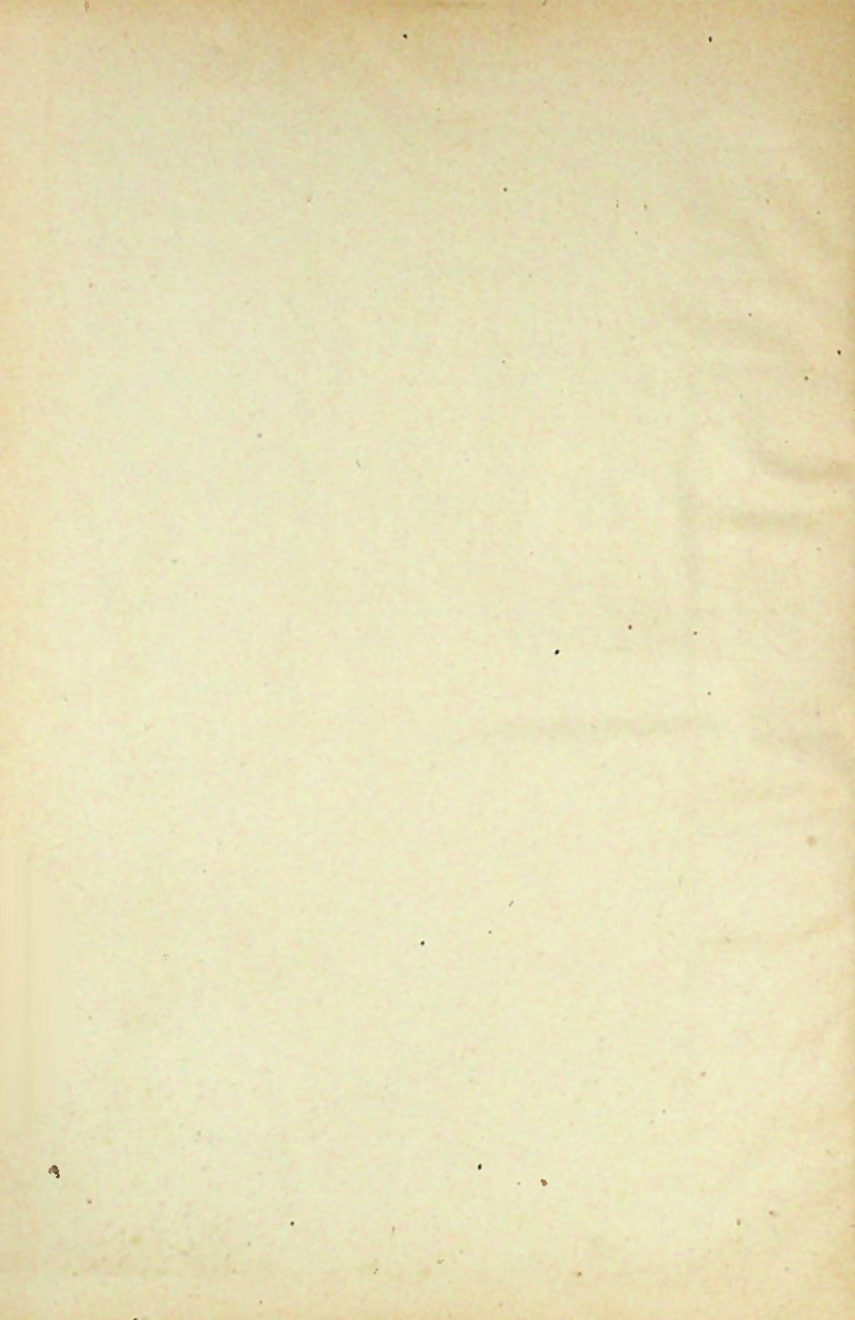
С њом се свршио онај Дом Македонски који је, пре два века, довео на престо онај Василије о чијим сам пустољовинама и славољубљу раније испричао. Крајем IX века, енергија без устручавања тога вештог човека, ишчупавши монархију од опадања које јој је претило, осигурала је Византији два века славе и напретка. Средином XI века, смрт последњег њеног потомка поново је водила царевину анархији. Али, у XI као и у IX веку, та анархија је кратко време трајала: и овога пута пађе се један човек који, оснивајући династију Комнена, даде византиској држави нов век сјаја. Тако је, у свакој од судбојитих кризи, Византија налазила спасиоце; за сваким од њених привидних опадања долазио је неочекивани препорођај, у коме се, по речима једнога хроничара: „Царевина, та стара жена, појављује као млада девојка, украшена златом и драгим камењем“. То понављање напретка може лако изненадити оне који у византиској историји узимају у обзир само искварен дворски живот и хучне немире престонице: зато је важно поменути да, ма како живо и живописно изгледало причање догађаја који се тамо одигравају, Цариград и Света Палата нису сами за себе сва царевина.

Изван дворских сплетака и завера, изван војничких устанака и грађанских нерета, изван саблажњивих и детињастих ђуди тих искварених царева и тих изопачених царица, изван тога трулог света развратника, славољубаца и двораца, има у грађан-

ству великих вароши, у великој феудалној и војној аристократији којом су насељене провинције, код грубих сељака Македоније и Анатолије, резерве озбиљности, енергије и снаге, које ће дуго остати неисцрпне. Тим средњим класама је византиско царство, на толиким прекретима своје историје, дуговало свој неочекивани спас; помоћу њих и њихових мушких врлина византиска монархија је могла постојати кроз толике векове; њима најзад треба окренути очи, ако се хоће заиста да позна то византиско друштво, које готово цело тек треба проучити. Несумњиво, судбина рукописа сувише нам је ретко сачувала документа која би допустила да се тачно успоставе те појединости, али њих ипак има.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

CO 930.85

ДИЛ Ш.

Византиске слике. Књ. 1

ДЕСКОВАЦ

000248704

COBISS